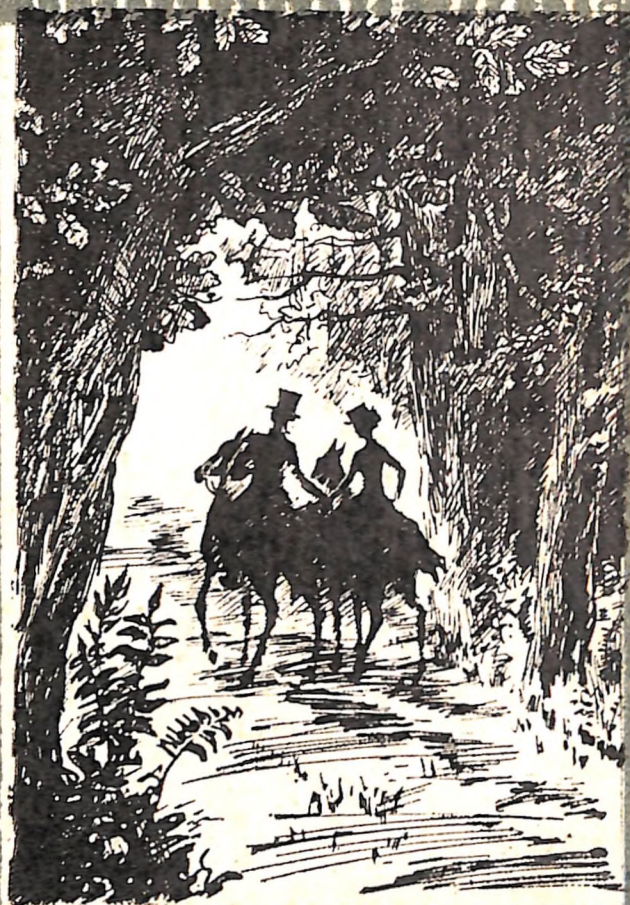

И.С. ТУРГЕНЕВ

Биринджи севги

И. С. ТУРГЕНЕВ
БИРИНДЖИ СЕВГИ

ТАШКЕНТ

Гъа фур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты

1988

У. Эдемованынъ
терджимеси

Тургенев И. С.

Биринджи севги [Роман]; Арфе: [Повесть] / [Рус. тилинден У. Эдемованынъ терджимеси].— Т.: Эдебият , ве саъбат нешрияты, 1988.— 224 б.

Элинъиздеки китапкъа улу рус языджысы И. С. Тургеневнинъ «Биринджи севги» ве «Арфе» адлы эсерлери кирсетильди.

Тургенев И. С. Первая любовь: Накануне: [Роман, повесть].

РІ

Т 4702010200—128
М 352 (04)—88 56—88

© Гъафур Гъулам адына эдебият
ве саъбат нешрияты, 1988 с.

ISBN—5—635—00099—1

П. В. Анненковга багъышлана

Мусафирлер чокътан даркъалып кеттилер. Саат он эки бучукъ олгъаныны бильдириджи чанъ къакъты. Одада ялынъыз эвнинъ санби иле Сергей Николаевич ве Владимир Петрович къалгъан эдилер.

Эвнинъ санби чанъ къакътып, софраны джыймакъны эмир этти, креслогъа ерлешипче отурды, сигарет ичти:

— Демек, къарар бойле,— деди о,— эр биримиз озюмизнинъ биринджи севгимизнинъ тарихыны сёйлейджекмиз. Невбет сизге, Сергей Николаевич.

Сергей Николаевич толу вуджутлы, безъ черели, токъ янакълы киши, о башта эв санбине терен назарлар ыракъты, сонъра эвнинъ таванына бакъты ве ннает:

— Менде биринджи севги деген шей олмады,— деди о,— дос-догъру экинджи севгиден башлагъан эдим.

— Не себептен?

— Себеби адий бир шей. Гузель ве сыджакъкъанлы бир къызынынъ пешине тюшкенде он секиз яшында эдим, лякин бу дерсинъ меним омюримде биринджи кере дегиль де, бу иште баягъы теджрибеси олгъан адамгъа чевирильдим. Догърусыны айткъанда мен биринджи ве сонъки кере

озь тербиеджимни, алты йыл девамында севген эдим, лякин бунынъ олып кечкенине энди чокъ йыллардыр. О вакъыттаки мунасебетлеримизни тафсилятлы хатырлап оламайым, хатырлагъанда биле олар шимди кимни меракъландыра биле?!

— Айса не япмакъ керек?— деп сёзге башлады эвиннъ саиби.— Меним ильк севгим де ойле чокъ меракъланыладжакъ киби дегиль: шимдики къарым Анна Ивановна иле таныш олмадан эвель ич кимсени севмеген эдим. Эм эр шей къолайлыкънен олды, бизлерни бабаларымыз таныш эттилер, бири-биримизни севдик, чокъ тюшюнип отурмадан эвлендик. Меним икяем эки агъыз сёз иле бите. Догърусыны айткъанда, дженаплар, ильк севги акъкъында лаф кеткенде къартларны дегиль де, чокъ яш олмагъан — сизинъ киби яш да олмагъан бекярларны назарда туткъан эдим. Сиз, Владимир Петрович, бизни бир де бир шейнен эглендирип оламазсынъызмы?

— Меним биринджи севгим акъикъатен де ойле адий дегиль эди,— деди къыркъ яшлар къарарындаки, сим-сия сачларына чал тюшкен Владимир Петрович азачыкъ тутулып.

— Ойле десенъиз!— дедилер эв саиби иле Сергей Николаевич бир кереден.— Пек гузель... башланъыз.

— Мусааде этинъиз... ёкъ, эписи бир беджерип оламам, мен сёзге о къадар чебер дегилим, айткъанларым къуру ве къыска, яхут узундан-узакъ ве джан сыкъысы олып чыкъар. Мусааде этсенъиз, хатырымда къалгъанларыны бир дефтерге язып келир ве сизлерге окъурум.

Олар разы олмадылар, лякин Владимир Петрович озь сёзюнде къатты турды. Эки афтадан сонъра олар кене корюштилер. Владимир Петрович исе озь дегени киби япты.

Онынъ дефтеринде шойле язылгъан эди:

I

О заман мен он алты яшында эдим. Вакъиа 1883 сенсининъ язында олып кечти. Мен Москвада ана-бабам иле яшай эдим. Калуга заставасы якъынындан, Нескучныйнынъ къаршысындан дача тутуп, анда кочтик. Мен университетке кирмек ичюн азырлана, лякин ишлер пек яваш кете эди. Меним сербестлигиме кимсе кедер этмей эди. Не истесем оны япа тургъаным, хусусан, франсыз тербиеджимден къуртулгъан сонъ ишлер даа да яхшы олды, тербиед-

жим, Русиеге «бомба киби» (comme une bombe) тюштим деген фикирде, мында ич де алышып оламады, данма чырайыны сытып, бутюн кунъ тѣшек ичинде юварланып ята эди. Бабам йымшакъ муамеледе булунса да манъа эмнетииз бакъа эди, анам исе башкъа баласы олмаса да, манъа чокъ къулакъ асмай тургъан: оны башкъа шейлер раатсызламакъта эди. Бабам даа яш ве пек дюльбер адам олып, анама пек зенгин олгъаны ичюн эвленген, анам ондан он беш яш буюк эди. Анам кунълерини гъам ве кедер ичинде кечирир, кунъджюлик атешинде январ, ачувланыр, лякин бу шейлериниъ эписи бабам эвде ёкъ экенде олып кече тургъан, о бабамдан пек къоркъа, бабам онъа инсбетен сувукъ муамеледе булуныр ве озюни ондан узакъча тутар эди... Мен бабамдан да сувукъкъанлы ве озюне буюк ишанч беслеген, укюмдар адамны коръмедим.

Дачада кечкен биринджи афтаны ич де унутамам. Авасы пек гузель эди, биз докъуз майыста, тамам Никола куню, шеърден кочип кельдик, мен къ дачамызнынъ огюнде, къ исе Нескучный багъчасында, къ заставанынъ тышында кезине эдим; бир де бир китапны, меселя Кайданов дерслигини элиме алып чыкъатургъаным, лякин оны чокъ саифелеп отурмай, эксери вакъытларда эзберден билъген шиирлеримни окъур эдим, мен оларны чокъ биле эдим, эм бу шиирлерни окъугъанда вуджудымда къаным джошар, юрегим далгъаланыр, татлы ве кулюнчли хаялларгъа берилir, насылдыр бир янъылыкълар беклер, недендир сакъыныр, эр шейге сакътлыкънен бакъар, танъ къарылгъачлары этрафымда къычырышып учкъан киби, тюшюнджелерим бир нокъта этрафында доланыр, терен ойларгъа далар, махзунланыр, атта агълар эдим, лякин къ аэнкли шиир, къ гузель акъшамлар себепчи олгъан козьяшлары ве махзунлыкъ алтында яшлыкъ ве къайнакъ омюриниъ шенъ ис-дуйгъулары бааръ отчыкълары киби эп осе эдилер.

Меним бир ельаякъ атым бар эди, оны эгерлей, истеген ерге—узакъкъа кетер, анда атымны чаптырыр, эм бу вакъытларда озюмни ярышлардаки батыр сана — къулакъларыма ель урар, мавы коккс бакъып, онынъ мавылыгъындаи ве шавлесинден кейфленир эдим.

Хатырымда, о вакъытта къадынлар сымасыны, оларнынъ севгисини ич де тасавур этип оламай эдим; лякин тюшюнджелерим ве ис-дуйгъуларымнынъ эписинде даа белли олмагъан, гонъюль утанчакълыгъынен ис эткен нелердир, къадынлар севгиси киби гъает татлы, янъы бир шей бар эди...

Бу дуйгъу, бу беклевлер бутюн вуджудыма синъип кетти; мен онынъ иле нефес алып, о эр тамчы къаныма къатылып, къан дамарларымда акъар эди... О бир кунъ ола илле тышкъа тепип чыкъмакъ керек эди.

Бизим дачамыз чокъ юксек олмагъан, эки таямалы агъач эвден ибарет олып, азбарчыгъында алчачыкъ эки эвчик даа бар эди; азбарнынъ сол бетиндеки эвде диваргъа япыштырылгъан уджсуз гулли кягъыт чыкъарыджы кичкене фабрика булунмакъта... Мен анда чалышкъан арыкъ, сачлары чыбалгъан, устюндеки урбалары ягълы, кирли, джюнджюген, солукъ черелли ондаи зияде баланы сейир этмеге бара тургъаным, бу балалар эскендженинъ дёрт коше тахталарыны сыкъыджы агъачлар устюне сычрап чыкъаракъ, ниچار вуджутларынен ашагъы басып, чешит ренкли кягъытларгъа орьнеклер баса эдилер. Азбарнынъ сагъ тарафындаки эвчик нсе бош олып, о эсасен иджареге беръле. Кунълернинъ биринде, майыс докъуздан учъ афта кечкен сонъ, бу эвчикнинъ пенджерелери ачылды, анда къадынларнынъ черелери корюнди, мында бир къоранта кочип кельгени анълашылды.

Шу куню уйле маалинде анам хызметкярларындан янъы къомшулар кимлер экени акъкъында сорагъаны хатырымда. Княгиня Засекиннанынъ фамилиясыны эшитип, башта азачыкъ урьмет иле: «А! Княгиня...—деди, сонъра: — бельки, бир де бир фукъаре анледир»—деп иляве этти.

Хызметкяр маса узерине ихтирам иле аш къояркен:

— Учъ арабанен кельдилер, озълерининъ файтонлары ёкъ экен, мебеллери де пек мартавал,—деди.

— Ойле десе, лякин эр алда яхшы,—деди анам.

Бабам онъа сертликле бакъты, анам сусты.

Акъикъатен де княгиня Засекиннанынъ зенгин къадын олмасы мумкюн дегиль эди, чюнки о туткъан эв кичкене, эски ве пек алчакъ эди, азачыкъ алы-такъаты олгъан адам мында ич де кочип кельмез эди. Затен о вакъыт мен бу сёзлерге ич де эмиет бермедим. Мен бу лафларнынъ ич бирине къулакъ асмадым. Княгиня деген сёзнинъ манъа бир тюрлю тесири олмады: мен якъында Шиллернинъ «Айдултар» адлы эсерини окъугъан эдим.

II

Эр кунъ акъшам тюфек алып, багъчада къаргъа къыдырып юрмек адетине къапылдым. Бу гъает сакът, йыртыджы ве айнеджи къушны чокътан берли севмей эдим,

тјоневин де багъчада доландым, бутюн тена ерлерни козьден кечирдим (къаргъалар меним къаралтымны корьгенлеринен зувгъанлар, узакътан къахылдагъан сеслерни эшитильмекте), азбарнынъ сагъ тарафындаки тар багъчаны бизим еримизден айырып тургъан дивар янына уютсизден барып чыкътым. Башымны асып кете эдим. Бирден кимлернинъдир сѣйлешкени эшитильди, бойнумны созып бакътым, къатып къалдым... Худжур бир манзараны корьдим...

Менден бир къач адым авлакъта, ешилъ малина чалылары арасындаки отлар ичинде ёлакълы гульгюлли антерли, башында бем-безъ явлугъы олгъан, узун бойлу, тюзгюн эндамлы къыз турмакъта, этрафында дѣрт яш киши, къыз исе, мен адыны бильмеген, лякин балалар яхшы бильген кичкене-кичкене кок ренкли чечеклерни къопарып алып, невбетнен йигитлернинъ манълайына урмакъта эди; пускачыкълар шекилиндеки бу чечеклер къатты шейге урулгъанда чарс-чарс этип патлай эдилер. Йигитлер манълайларына истекнен урдура эдилер, къызнынъ арекетлеринде исе (мен оны янашадан корьмекте) насылдыр зевкъланув, укюмдарлыкъ, хошнутлыкъ бар эди. Мен аз къалды къувангъанымдан къычырып йибереяздым. Эгер бу дюльбер пармакълар меним манълайыма да чечек патлатса, дюньядаки бутюн шейлерден вазгечер эдим. Омузымдаки тюфек тайып отлар устјоне тюшти, мен агъызымны ачып къалдым, козьлерим о нефис боюнгъа ве гузель эльге, безъ явлукъ тјубюнден корюнип тургъан алтын тјюсю сачларгъа, азачыкъ сыкъылгъан акъыллы бакъышы олгъан козьлерге, кирпичлерге, дюльбер чсреге бакъып къалгъан эдилер.

— Йигит, эй йигит,— янымда кимнинъдир сеси эшитильди,— таныш олмагъан къызгъа ойле сукъланып бакъмакъ олурмы?

Мен абдырадым, къатып къалдым... Янчыгъымда, къорадан о якъта сим-сия сачлары къыскъа кесильген бир адам манъа кинаели бакъып турмакъта. Тамам бу вакъыт къыз манъа чевирилди... Назарыма онынъ шавлели черсиндеки эля козьлерни илиштилер,— о чере бирден депъишти, кулюмсреди, инджи тишлерни йылтырадылар, къашлары котерильдилер... Мен утангъан киби олдым, деръал тюфегимни ерден алып, кучлю, лякин енгиль шакъылдап кулюв давушлары алтында чапып кеттим, эвге кирдим, озюмни кровать узерине быракътым, эллеримнен бетимни къапаттым. Юрегим дюкюльдеп башлады, мен гъает

утандым, лякин бунынънен берабер къуванчлы эдим, бутюн вуджудымны эеджан сарып алгъан эди.

Бираз раатландым, сачларымны тарадым, усть-башымны низамгъа чектим, чай ичмек ичюн эвнинъ ашагъы къатына эндим. О къызнынъ корюниши козьлеримнинъ огюнден кетмеди, юрегимнинъ дюкюльдиси токътаса да, татлы ис-дуйгъулар алтында сыкъып-сыкъып алмакъта эди.

— Санъа не олды?— оппадакътан сорады бабам,— къаргъа аттынъмы ёкъса?

Мен онъа олып кечкен шейлерни сёйлейджек олдым, лякин озюмни туттым, озь башыма кулюмсиредим. Ятаджакъта, не ичюндир, озюм де бильмейим, бир аягъымнынъ устюнде учь кере фырландым, сонъра бетиме помада сюрттим, бутюн гедже олю киби къатып къалгъаным. Танъ маали уянып, башымны котердим, этрафкъа бакътым, кене юкълап къалдым.

III

«Оларнен насыл таныш олсам экен»— саба уянгъанымнен къафама биринджи кельген фикир шу олды. Сабалыкъ ашындан эвель чыкъып, багъчада кезиндим, лякин дивар янына бармадым. Кимсени корьмедим. Чай ичкен сонъра дачанынъ янында о якъ-бу якъкъа юрдим, узакътан пенджереге козь ташладым... Манъа перде артындан о къыз бакъып тургъан киби кельди, къоркътым, деръал артыма къайттым. «Лякин эпси бир таныш олмакъ керек де»,— деп тюшюндим.

Нескучный янындаки къумлы ерлерде доланыр экеним,—«я онынъле насыл таныш оладжакъым? Мына меселе къайда»— деп тюшюндим. Тюневин олгъан корюшювни бутюн тафсилятларынен хатырладым: о къызнынъ мени кульгени бутюн барлыгъынен козьлеримнинъ огюнде джанланды... Мен эеджан алтында чешит тюшюнджелер ичинде юргенде такъдир меним ичюн къайгъыргъан экен.

Мен эвде олмагъанда анам янъы къомшусындан, алякъа чагъыртув кягъытлары ве уджуз шарап шишелери ичюн тапа оларакъ къулланылгъан къаверенкли муири олгъан кок кягъыткъа язылы мектюп алгъан. Гъает джаилликнен хачлы-къушлы язылгъан бу мектюпте княгиня анамдан оны озь къанаты астына алмакъны риджа этмекте эди, княгинянынъ айткъанына коре, меним анам корюмли адамларнен таныш экен, княгинянынъ, балаларынынъ такъдири о адамларнынъ элинде экен, яни онынъ ярдымгъа мухтадж олгъан джиддий иши бар эмиш. «Мен бир ханым ола-

ракъ,— деп яза о мектюбинде,— сизге, сайгылы ханым азретлерине, мураджаат этем ве бу мунасебеттен файдаланув бахтына наиль экенимден гъает мемнюним». Мектюпнинъ сонъунда о анамдан бизим эвге кельмек ичюн мусааде сорагъан.

Мен эвге кельгенде анамны гонъюльсиз алда корьдим, бабам эвде олмагъаны ичюн акъыл танышмагъа адам тапмагъан. «Юксек затлы ханым»гъа джевап къайтармамакъ мумкюн дегиль, лякин о не язаджагъыны бильмей тюшюнип отура экен. Анам онъа мектюпни франсыз тилинде язмакъны ерсиз таныды, русча язмагъа исе беджерип оламайджагъыны биле, озюни алчалтмагъа истемей. Анам мени корип пек къуванды, шу заман манъа, княгинянынъ эвине бар да, анам сизинъ хызметинъизге данма азыр экенлер, саат бирде бизге буюрманъызны риджа эттилер, деп айт, деди. Юрегимдеки истекнинъ бойле тез ве къолай ерине келеяткъанына эм къувандым, эм къоркътым, лякин эеджанымны дуйдурмадым, янъы тончыкъ киймек ве галстук такъмакъ ичюн озь одама котерильдим, чюнки мен эвде, къолайсыз олса да, аля даа къайтарма якъалы кольмек кийип юре эдим.

IV

Бутюн вуджудым къалтырагъан алда, эвнинъ тар ве джыйышыныкъсыз софасына киргенде къаршымдан чересиня бакъыр ренкли, кичкене козлю, махзун бакъышлы, манълайы къатмерли бурюшюклернен орьтюли, чал сачлы хызметкяр къарт чыкъты, мен омюримде бойле худжур адам корьмеген эдим. Элинде балыкъ кемиклери толу тарелка бар эди, о къаршысындаки оданынъ къапысыны аякънен ачаяткъанда:

— Сизге ким керек?— деди.

— Княгиня Засекина эвдеми?— деп сорадым мен.

— Вонифатий!..— Къапы артында чыйкъылдавукъ къадын сеси эшитильди.

Хызметкяр сёзсиз алда манъа аркъасынен терс чевирильди, сараргъан, бир садефи къопкъан, ливреясындан омузлары корюнип тура, о тарелканы ерге къойды, одагъа кирди.

— Кварталгъа бардынъмы?— демки къадын сеси кене текрарланды.

Хызметкяр бир шейлер мыдырданды.

— Не?... Ким кельди дединъ?— кене демки сес эшитильди.

— Къомшу байнынъ огълу!

— Айт, кирсин.

Къарт кене меним, къаршымда пейда олды, тарелканы ерден алаяткъанда:

— Мусафирханеге буюрынъыз!— деди.

Мен о якъ-бу якъымны тюзетип, мусафирханеге кирдим. О фукъаре эшысы тертипсиз алда ерлештирилген бир ода эди. Пенджере янындаки, къоллугъы сынган, креслода эски ешилъ антер кийген, чечекли юнь шалыны омузлары устуне ташлагъан, элли яшлар къарарында ялынбаш, чиркин бир къадын отурмакъта. Кичкене къара козьлери манъа дикъкъатнен бакъмакъталар. Онынъ янына барып, теменна эттим.

— Мен княгиня Засекинанен сёйлешмеге наилимми?— дедим.

— Княгиня Засекина мен олам, сиз дженап В-нинъ огълу олсанъыз керек, ойлеми?

— Эльбет, ойле. Узурынъызгъа мени анам ёллады.

— Риджа этем, отурынъыз. Вонифатий! Меним анахтарларым анда, коръмединъизми?

Мен Засекина ханыма онынъ мектюбине анамнынъ джевабыны сёйледим. О меним айткъанларымны этли, кырмазы пармакъларынен пенджеренинъ тахтасыны такъылдата-такъылдата динъледи, мен сёзюмни битиргеи сонъра, о манъа кене бир дефа дикъкъатнен бакъты.

— Пек яхшы, мытлакъ барырым,— деди инает,—вай, сиз не къадар яшсынъыз! Сорамагъа мусааде этинъиз, сиз къач яшындасынъыз?

— Он алты, деп джевап бердим мен азачыкъ тутукъланган алда. Княгиня джеббинден бир шейлер язылган, пек орьселенген кягъытлар чыкъарды, бурнынынъ тюбуне кетирди, оларны козьден кечирди.

— Пек яхшы йыллар,— деди о апансыздан, кыбырданды, раатсызланды,— чекинменъиз, меним эвимде эр шей саде.

Онынъ чиркин чересине бакъып, игрендим, «Адден зияде саде»— деп тюшондим.

Бу вакъыт мусафирханенинъ экинджи къапысы тез ачылып, босагъа устунде, тюневин мен багъчада корьген кыыз пейда олды. О элини котерди, череси кулюмсиреди.

— Бу меним кызым,— деди княгиня, оны тирсегинен косътеререк.— Зиночка, бу йигит къомшумыз. В. дженап-ларынынъ огълу. Адынъыз недир, бильмек мумкюнми?

— Владимир,— дедим мен еримден бираз котерилген, эеджанланган алда тутукъланып.

— Я бабанъызнынъ ады?

— Петрович.

— Ойле десенъиз! Меним шеэр полициясынынъ башлыгы олгъан бир танышым бар эди, о да Владимир Петрович эди. Вонифатий! Анахтарларны кыдырма, джебимде экен.

Къыз козьлерини азачыкъ кысып, башыны бир якъкъа яптайткъан алда манъа бакъып кулюмсиремекте эди.

— Мсьё Вольдемар иле корюшкен эдик,— сёзюни башлады о. (Онынъ джам киби темиз ве аэнкли сеси меним бутюн вуджудымны сийпап кечти)— Сизге ойле демек мумкюнми?

— Эльбет,— дедим мен алчакъ сеснен.

— Къайда корьдинъ?— деп сорады княгиня.

Княжна анасынынъ суалине джевап бермеди

— Шимди сизинъ вакъытынъыз ёкъмы?— деп сорады о менден козьлерини алмай.

— Ёкъ.

— Манъа йип сармагъа ярдым этмезсинъизми? Мында, манъа кириңиз.

О башыны къакъытып, манъа ишмар этти, мусафирханаден чыкъты, мен онынъ артындан кеттим.

Биз кирген оданынъ эшысы дигеринден бир джорыкъ олып, олар чеберлик ве тертипнен ерлештирилген эдилер. Лякин меним башым бир шей чакъмай, тюш корьген адам киби арекет эттим, вуджудымда насылдыр бир раатлыкъ, гонъюль хошнутлыгы ис этмекте.

Княжна отурды, элине бир топ багълангъан кырмызы йип алды, манъа къаршысындаки скемленн косътерди, йипнинъ уджуны кыдырып тапты, сонъра оны меним билегиме кечирди, бу ишлерни сускъан алда, худжур бир вазиетте япмакъта, азачыкъ ачыкъ дудакълары исе нйле-кярлыкънен кулюмсиремекте. О йипни ортадан букленген картоннынъ устюне сараркен, манъа тез-тез ве атешли назарлар быракъты, онъа даянып оламадым, ерге бакътым. Онынъ яры сузюльген козьлери ачылыркен, череси бирден денъишти, гуя анда шавле пейда олды.

— Тюневин меним акъкъымда нелер тюшюндиңиз, мсьё Вольдемар? Бельки феаа кыыз экен, деп тюшюнгендирсинъиз?— деп сорады о бираздан.

— Мен... княжна... мен бир шей тюшюнмедим. Я насыл этип мен...— дедим сачмалагъан алда.

— Манъа бакъынъыз,— деди о итираз эткен алда.— Сиз мени даа яхшы бильмейсинъиз: мен пек худжурым; манъа даима догъру сёйлеменъизни истейим. Деми эшиткениме коре, сиз он алты яшында экенсинъиз, мен исе

йигирми бир яшындам, корьгенниъиз киби сизден баягъы буюгим, шунунъ ичюн де сиз манъа эр шейни догъру айтмакъ... ве эм меним сёзюмни тутмакъ керексинъиз,— сонъра кене сёзюни девам этти,— къана манъа бакъынъыз, не ичюн бакъмайсынъыз?

Менъ даа да зияде утандым, лякин онъа бакътым. О кене кулюмсредни, лякин демки киби дегиль, башкъа тюрюлю, манъа юрек берип кулюмсредни.

— Манъа яхшы бакъынъыз,— деди о алчакъ ве йымшакъ сеснен,— мен сизинъ бакъышынъызны бегенмейим, лякин черенъизни бегенем, биз пек якъын достлар оладжакъмыз, юректен дуям. Сиз мени бегенсинъизми?— деп сёзюни девам этти ийлекарлыкънен.

— Княжна... деп етиштирамадым, о сёзюмни больди.

— Биринджиден манъа Зинаида Александровна денъиз, экинджиден,— балалар (о озъ сёзюни тюзетти)— яш йигитлер нелер тюшюнип чыкъаргъанлар, озъ юреклеринде олгъан шейни догърудан-догъру айта къоймайлар. Бойле шейлерни буюк адамлар япа билелер. Сиз мени бегенсинъизми?

Онынъ менимле бойле ачыкъ сёйлешкени ичюн севнидим, сонъра азачыкъ джаным агъыргъан киби олды. Онъа яш балапен лаф этмегенни дуйдырмакъ истедим, имкяны олгъаны къадар джиддийлешмеге тырыштым:

— Эльбетте, сизин пек бегенем, Зинаида Александровна, мен буны гизлемек истемейим.

О башыны къакъытты ве бирден:

— Тербиеджинъиз бармы?— деп сорады.

— Ёкъ, тербиеджимден къуртулгъаныма баягъы вакъыт олды,— деп онъа ялан сёйледим.

Франсыз тербиеджимден къуртулгъаныма даа бир ай биле олмагъан эди.

— О-хо! Балабан йигит олгъанынъыз дуюла.

О меним пармакъларыма явашчыкътан урды.

— Элинъизни догъру тутынъыз!— деди, йипни дикъкъатнен сарып башлады.

Козьлери йипте олгъанындан файдаланып, башта козь къыйыгъындан, сонъра исе онъа чекинмеден бакътым. Череси тюневинкинден де гузель корюнди, гъает нефис, айдын ве маналы эди. О беяз пердели пенджереге аркъасыны чевирген алда отурмакъта, кунеш ярыгъы пердеден кечип, онынъ йымшакъ, алтын ренкли сачларына, кокюсине тюшмекте. Дикъкъатнен бакътым, о меним ичюн гъает якъын ве къыйметли эди. Тасавурымда оны чокътан берли бильген ве таныгъан киби, эм оны корь-

межден эвель гуя омюримде бир шей не корьгеним, не де бильгеним... Устюнде баягъы кийильген къараджа, огюнде оглюги олгъан антери бар эди, шу антериниъ, шу оглюкниниъ эр бир бурмесни айры-айры сыйпамагъа азыр эдим. Туфлясыныъ уджу этегиниъ тюбюнден корюнип тура: оларгъа башымны къоймагъа азырым. «Мына оныъ янында отурмакътам, оныъ иле таныштым... Эй, раббим, инсанда бу къадар буюк бахт оладыр даа!» деп тюшюндим. Къувангъанымдан еримден сычрап турып кетмек истедим, лякни татлы бир шей ашап хошлангъан бала киби аякъларымны ойпаттым. Мен озюмни сув ичиндеки балыкъ киби хошнут ис эттим, бу эвден, бу ерден кетмеге истемей эдим.

Оныъ козь къапакълары яваш-яваш котерильдилер, козьлери кене йылтырадылар, о кене кулюмсиреди:

— Не ичюн манъа бойле бакъасынъыз?— деди о алчакъ сеснен, пармагъыны саллап, мени тенбиеледи.

Мен къызардым... «О эр шейни анълай, эр шейни коре,— деп тюшюндим.— О эр шейни корьмейджек ве бильмейджек инсан дегиль!»

Янаша одада бирден недир тасырдады, къылычныъ сеси эшитильди.

— Зина!— мусафирханеден княгиняныъ сеси эшитильди. Беловзоров санъа мышыкъ баласы кетирди.

— Мышыкъ баласы!— деп къычырды Зинада ве еримден сычрап турды, йипни меним тизлеримниъ устюне быракъты, чапып кетти. Мен де еримден турдым, йиплерни пенджере ичине къойдым, мусафирханеге киргенимнен шашкъын алда токътап къалдым. Оданыъ ортасында, аякъларыны дёрт якъкъа керген алда, ёлакълы мышыкъ баласы ятмакъта эди. Зинада оныъ къаршысында тизлери устюне чёккен, мукъайтлыкънен оныъ башыны котермекте. Княгиняныъ янында, эки пенджере арасындаки диварны къапаткъан алда, къувурчыкъ сары сачлы, череси къып-къырмызы, къыргъый бакъышлы гусар турмакъта эди.

— Не къадар кулюнчли!— деди Зинада,— козьлери кок дегиль ешилъ, къулакълары не къадар балабан! Сагъ олунъыз, Виктор Егорович! Аджайип йигитсинъыз.

Бу гусар тюневин мен корьген йигитлерден бири эди — таныдым: о ырджайып, теменча этти, шпорларыны джынъылдатып, къылычыныъ алкъаларыны шатырдатып алды.

— Тюневин ёлакълы, къулакълары балабан мышыкъ баласыны арзу эткен эдинъыз... Мына мен тапып кельдим.

Сизинъ эр бир истегинъиз меним ичюн къанун. Айткъанынъызны кетирдим,— кене теменна этти.

Мышыкъ баласы яваштан миявлап, полны къокълап башлады.

— О ач олгъан гъалиба,— деди Зинаида,— Вонифатий! Соня! Сют кетиринъиз. Омузларына агъаргъан, эски шал ташлагъан, сары антерли хызметкяр къадын тарелканен сют кетирип, мышычыкънынъ огюне къойды. Мышычыкъ сескенип алды, сонъра сютни шыпылдата-шыпылдата ичип башлады. Зинаида полгъадже эгилип, мышычыкънынъ арекетини сейир этеркен:

— Тили къып-къырмызы экен,— деди.

Мышычыкъ тойды гъалиба, аякъларыны топлады, хурылдап башлады. Зинаида еринден котерильди, хызметкяр къадынгъа первасыз алда:

— Буны алып кет,— деди.

Йигит ырджайып, къуветли вуджудыны силькти, янъы урбаларыны тюзетти.

— Бунынъ ичюн энди элинъизни опымеге мусааде этинъиз,— деди. Зинаида онъа бирден эки элини узатты:

— Экисини де...— деди йигит. эллерини опеяткъанда, омузы устюнден о манъа бакъты. Мен не айтмасыны ве не япмасыны бильмей къатып къалдым. Бирден азачыкъ аралыкъ къапы янында тургъан хызметкярымыз Фёдорны коръдим. О манъа ишмар этти. Андан чыкътым.

— Не ичюн кельдинъ,— деп сорадым ондан.

— Ананъыз чагъыра. О джевап беклей, гъает ачуvely,— деди фысылдагъан алда.

— Мында кельгениме баягъы олдымы ёкъса?

— Бир сааттен зияде.

— Бир сааттен зияде!— деп текрарладым ве мусафирханеге къайтып кирдим. Аякъларымны ерге къатты урып, теменна эттим. Сонъра княжна гусар йигитининъ артындан бакъты:

— Къайда кетесинъиз?— деп сорады.

— Эвге бармакъ керек,— дедим, сонъра къартийге чевирильдим, сёзюмни девам эттим:— саат экилерге бизге келеджеклер, дейджегим анама.

— Ойле де айтынъыз.

Княгиня бирден тютюнликни алып, тютюнни ойле шаматалап къокълады ки, мен абдырадым.

— Ойле денъиз!— текрарлады о ве яшлы козьлерини липильдетти, инъильдеп алды. Мен бир даа теменна эттим, чевирилип одадан чыкъаяткъанда озюмни пек къолайсыз

ис эттим, адетте артындан бакъкъанларыны дуйгъан адам бойле алгъа тюше.

— Бизге кене келинъиз, мсьё Вольдемар,— деп кычырды Зинанда артымдан ве кене кульди. «Бу кыыз не ичюн бу къадар куле экен?»— деп тюшондим. Фёдор ачуvely ве сускъан алда артымдан кельмекте эди. Анам мени корьгенинен дарылды, о княгинянынъ эвинде бу къадар вакъыт не яптынъ, деп тааджиplenди. Мен онъа бир шей айтмадым, озь одама кирдим. Мени бирден гонъюль хошнутсызлыгъы басты... Агъламамагъа тырыштым... Мен йигитни кунълемекте эдим!

V

Княгиня озь сёзюни тутаракъ бизге кельген, лякин анам оны бегенмеген. Олар корюшкенде, мен эвде ёкъ эдим, анам софра башында бабама, тасавурымда, княгиня Засекина une femme tres vulgaire¹ ге бенъзей, князь Сергейден риджа этинъиз, манъа ярдым этсин, меним джанымны якъты, des vilanes affaires d'argent² онынъ насылдыр давалы иши бар экен, бу къадын пек ошекчи гъалиба, деди. Бунъа бакъмадан анам оны эртесине кызынен берабер мусафирликке давет эткен («Кызынен» деген сёз къулагъыма чалынгъанынен тарелкагъа бакъып къалдым), чюнки эр алда о къомшумыз, ондан сонъра княгиня деген ады бар, деди анам. Онынъ сёзюнден сонъ бабам, бу ханымнынъ ким олгъаныны энди хатырлады,— деди,— яш экенде мерхум князь Засекинни биле эдим, о пек тербиели, лякин къопай ве олмайджакъ адам эди. Парижде чокъ яшагъаны ичюн адамлар онъа le Parisien³— дей экенлер, озю пек зенгин эди, лякин бутюн зенгинлигини карта ойнап гъайып эткен; не себептен бильмем парасы олмагъаны ичюндир даа, насылдыр бир буюкче иште чалышкъан адамнынъ кызына эвленди, албу исе — деди бабам сувукълыкънен кулюмсиреди ве озь сёзюнде девам этти,— о гузельдже кыызгъа эвлене биле эди, эм о вакъыт эвленгени киби алыш-вериш ишинен огърашып башлады, бу иш оны бир тамам гъайып этти.

— Борчкъа пара сорамасы яхшы эди амма,— деди анам.

— Итимал,— деди бабам озюни сыкъмай — о франсызджа лаф этмеге билеми?

¹ Пек тербиесиз къадын (*франсызджа*).

² Джиренч, пара меселеси (*франсызджа*).

³ Парижли (*франсызджа*).

— Аз-бучукъ.

— Айды, бунынъ эмиети ёкъ, мусафирликке кызыны да чагъырдым, дединъ гъалиба, кимдир манъа оны пек дюльбер, окъумыш кыыз деп макътагъан эди.

— Я! Анасына бенъземейдир даа.

— Бабасына да,— деди бабам.— О да окъумыш, лякин акъылсыз адам эди. Анам теренден кокюс кечирип, тюшюнджеге далды. Бабам сусты. Бу субет девамында мен пек къолайсызландым.

Емектен сонъра мен багъчагъа кезинмеге чыкътым, лякин тюфегимни алмадым. «Засекиналарнынъ багъчасына» якъын бармам десем де олмады, насылдыр бир кучъ мени о якъкъа чекти, эм о нафиле дегиль экен. Даа диваргъа якъынлашмаздан эвель козюм Зинаидагъа тюшти. Бу дефа о пайнозю эди. Элинде китап, яваш-яваш кетмекте. Мени коръмеди.

Эм о ойле де кечип кете биле эди, мен бирден оксюрип алдым. О чевирилип бакъты, лякин токътамады, тегерек къасыр шляпасынынъ мавы кенъ шеритини сыйпады, манъа бакъты, азачыкъ кулюмсиреди, сонъра кепе китап окъумагъа тутунды.

Мен башымдан фуражкамны алып, оны сыкъып туттым, юрегим сыкълетленди, махзун алда кеттим. Бу вакъыт (алла бильсин не ичюн) «Que suie — je pour elle»¹—деп тюшюндим.

Арттан таныш аякъ давушлары эшнтильди: озюне ант чабиклик ве енгиль адымларнен бабам кельмекте эди.

— Княжнамы о?— деп сорады о менден.

— Эльбет, княжна.

— Сен оны таныйсынъмы?

— Бугунъ саба мен оны княгинянынъ янында коръген эдим.

Бабам бирден токътады, окчелери устюнде енгиль чевирилди, артына къайтты. Зинаиданынъ янына барып, онъа теменна этти. О да, чересинде азачыкъ шашкъынлыкъ пейда олгъаны алда, бабама теменна этти, элиндеки китапны ашагъы эндирди. Бабамнынъ артындап дикъкъатнен бакъып къалгъанына дикъкъат эттим. Бабам пек дюльбер олып, даима адий, лякин озюне ярашкъан урбалар кие эди, занымджа онынъ бою-посту манъа бир вакъыт шимдикиси киби дюльбер корюммеген эди, кок шляпасы, сийреклешип башлагъан сачлары бир вакъыт шимдикиси киби ярашыкълы турмагъан эди.

¹ Мен онынъ ичюн ким олгъаным (франсызджа).

Мен Зинаиданың янына бармагъа ниетлендим, лякин о мангъа чевирилип бакъмады, кене китабына козь этти, яваш-яваш кетти.

VI

Бутюн акъшам ве эртеси куню саба да махзун алда, эссиз киби юрдим. Бирде бир ишнен мешгъуль олмакъ ичюн Кайдановнынъ мешур дерслигини элиме алдым, лякин онынъ сатыр ве саифелери козьлеримнинъ огюнде липильдеп турдылар. «Юлий Цезарь дженкте джесюрлик косьтерген адам эди» деген джумлени текрар-текрар окъугъандырым, лякин башыма бир шей кирмеди. Уйлеге якъын кене ювынып-таранып, сюртук кийдим, галстук такътым.

— Буны не ичюн кийдинъ?— деп сорады анам.— Сен даа студент дегильсинъ, имтианлардан кечип оладжакъ-сынъмы-ёкъмы алла билсин. Къыскъа тончыкъны якъында тиктирген эдик де, оны котерип атаджакътырсынъ даа?

— Мусафирлер келеджек,— деп фысылдадым махзун алда.

— Ана сангъа бир шей даа, о да насыл мусафир экен?

Анамнынъ сёзюни тутмакъ керек эди. Сюртукны чыкъарып, къыскъа тончыкъны кийдим, лякин галстукны чезмедим. Княгиня къзынен берабер уйле ашындан ярым саат эвель кельди; къартый мангъа таныш кок антерини кийген, омузлары устюне сары шалыны ташлагъан, башына эски корюниште тикильген атеш ренкли шериф такъылгъан чепчик кийген. О келир-кельмез озь векселлери акъкъында сёз башлады. Фукъарелиги акъкъында айтып шикъятленди. Озюни пек низамсыз тутты. Тютюни озь эвиндекиси киби къокълап, акъсырып-акъсырып отурды. Эр алда мен княгиням, деген шей акъылына биле кельмеди. Лякин Зинаида пек джиддий, магърур, акъикый княжна киби киббар корюне эди. Мангъа о шимди де бу корюниште пек дюльбер корюнди. Онынъ бакъышы да, кулькюси де ябанджы, лякин олар эп бир гузеллер. Устюнде ач мавы гуллерни олгъан юн антери, сачлары инглиз модасына ант бурум-бурум бурулгъан, олар бойнуны къапатып туралар, бу причёска онынъ дюльбер ве магърур чересине пек яраша. Бабам уйлелик емек вакътында онынънен тек озюне ант незакет иле лаф этип отурды.

Тосат-тосат онъа бакъа, къыз да назарыны онъа чевире бере эди. Олар бири-бирине сувукъ бакъа эдилер. Бутюн вакъыт франсызджа сййлештилер. Зинаданынъ бу тильде темиз лакъырды эткенине шашып къалдым. Княгиня софра башында да озюни чокъ сыкъмады, ашны макътап-макътап чокъ ашады. Чокъ лаф эткени ичюн анам тарсыкъса керек, онъа чокъ йымшакълыкъ косътермеди. Бадам исе базада къашларыны туюмлеп ала эди. Анам Зинаиданы да бегенмеди. Эртеси куню онынъ акъкъында шойле деди:

— Бу къадар да магърур олмакъ, несине тиклене экен бу къыз *aves sa mine de grisette* — деди.

— Сен форсалы сойларыны даа корьмегенсинъ,— деди бадам онъа.

— Корьмегениме шукюр... бу яхшы. Лякин оларны яманламагъа акъкъынъ бармы экен?

Зинаида манъа бир тюрлю мунасебет косътермеди. Уйле ашындан сонъра княгиня бизимле сагълыкълашты.

— Къорчаларсынъыз деп умят этем, Мария Николаевна ве Пётр Васильевич,— деди анамнен бабама.— Не япджакъсынъ! Бир заманлар биз де ...амма энди кечип кетти. Мына мен бир асыл-задем,— деди о ве хошнутсызлыкънен кульди,— эвимде ашамагъа ашым биле олмагъан сонъ бу заделик кимге керек?!

Бадам сайгъынен теменна этти, оны азбар къалыгъадже озгъарды. Устюмде кыскъа тончугъым, олюмге укюм олунгъан адам киби ерге бакъып къалдым. Зинаданынъ манъа къулакъ асмагъаны ичюн пек ынджынгъан эдим. Лякин о янымдан кечейткъанда, козьлеринде эвельки шавле пейда олды:

— Саат секизде бизге келинъиз.— Эшитесинъизми, эм мытлакъа келинъиз,—деп фысылдады. Мен текмиль шашмаладым, эллеримни эки якъкъа ачтым, о башына безаз явлугъыны быракъкъан алда энди баягъы узакълашкъан эди.

VII

Саат секизде устюме сюртук кийип, сачларымны чыбалткъан алда княгиня яшагъан эвнинъ софасына барып кирдим. Хызметкяр къарт манъа чырайыны сытып бакъты, курсю устюнден истемей-истемей турды. Мусафирханеден адамларнынъ шенъ шаматасы эшитильмекте эди. Къапыны ачкъаным киби арт-артыма юрдим, княжна оданынъ орта-

сындаки скемленигъ устуне чыкъкъан, эркек шляпасыны тёпеге котерген, этрафыны беш эркек сарып алгъан. Олар шляпагъа узаналар, княжна исе оны даа да юксекче котере, саллай. О мени корьгенишен:

— Токътанъыз, токътанъыз! Янъы мусафир кельди, онъа да билет бермек керек—деди ве скемле устунден сычрап тюшти, яныма келип, сюртугымнынъ енъинден тугты:— Юринъиз, не ичюн мында турасынъыз?—деди манъа.—Мусааде этинъиз, Messieurs¹, мусафирни сизге такъдим этейим: къомшумызнынъ огълу — дженап Вольдемар! Булар,—деп манъа бакъты, ве мусафирлерни бирлей-бирлей элинен косътеререк:—Граф Малевский, доктор Лушин, шанр Майданов, истифадаки капитан Нирмацкий ве гусар Беловзоров. Оларны севинъиз ве сайынъыз.

Къолайсыз алгъа къалгъаным ичюн кимсеге селям бермедим, доктор Лушинни таныдым, багъчада мени утандыргъан къара петакъ дженап бу экен; башкъаларыны танымайым.

— Граф!—деди Зинаида сёзюнде девам этип,—дженап Вольдемаргъа да билет язынъыз.

Пек форсалы кийинген эсмерн, гъает дюльбер, къаверенкли козьлери атешли, бурны индже, агъызы кичкене, индже мыйыкълы киши.

— Бу акъсызлыкътыр, о бизимле фант ойнамады,—деди поляк теляфузынен.

— Акъсызлыкъ!—деп текрарлады Беловзоров иле истифадаки капитан, деп таныш этильген дженап, о кыркъ яшлар къарарында, чубар юзю титис, арап киби къувурчыкъ сачлары, къамбурджа, кыйыш аякъ, погонсыз арбий урба кийген адам эди.

— Билет язынъыз, дейим сизге,—деп текрарлады княжна.—Бу насыл исьян? Мсьё Вольдемар бизимле биринджи кере ойнамакъта, бугунъ онынъ ичюн бир тюрюлю къанун ёкъ. Мыдырданып отурманъыз, язынъыз, меним истегим ойле. Граф омузларыны кысып итааткярлыкънен баш эгди, юзюклер яраштырып тургъан элине къалем алды, бир парча кягъыткъа язып башлады.

Лушин кинаели давушнен:

— Ич олмадым мсьё Вольдемаргъа насыл оюн ойнайткъанымызны анълатмагъа мусааде этинъиз. Корьгенинъиз киби, йигитим, биз фант ойнамакътамыз, княжна енъильсе,

¹ Дженаплар (фран.).

кимнинъ талийи кѹлип шляпадан бахыт кягъытыны алса, онынъ элини опымек укѹукъыны кѹазанаджакъ. Айткъанларымны анѹладынѹызмы?

Мен онѹа бакътым, озъ еримде кѹыбырмамай турдым, княжна исе кене скемленинъ устѹоне чыкъты, элиндеки шляпаны котерди ве силькитип башлады. Эр кес онѹа ынтылды, башкѹаларнынъ артындан мен де узандым.

— Майданов,— деди княжна узун, арыкъ черели, кичкене козьлери шефаатсыз бакъкъан, сим-сия сачлары пек узун йигитке,— сиз шаирсинѹыз. Алидженап олмакъ керексинѹыз, билетинѹизни дженап Вольдемаргѹа беринѹиз, онынъ имкяниети бир дегиль, эки олсун.

Лякин Майданов башыны терс кѹакъытты, сачларыны силькип ред этти. Мен шляпагѹа эр кестен сонѹ узандым, билетни алып ачтым. Я раббим! Опѹнѹиз, деген сѹзге козѹом тѹшкенде делиреяздым.

— Опеджегим!— деп кѹычырдым бирден.

— Аферин! О кѹазанды. Мен пек мемнѹоним,— деди княжна да. Скемледен энди, козьлериме о кѹадар айдын бакъты ки, юрегим, дерсинѹ, еринден тайып кетти.— Сиз де севиинѹизми?— деп сорады менден.

— Менми?— деп фысылдадым.

— Билетинѹизни манѹа сатынѹыз, юз кумѹош берим!—деп фысылдады Беловзоров кѹулакъларымнынъ тѹбѹнде.

Гусаргѹа ойле тикленип бакътым ки, Зинаида кѹуваып эль чырпты, Лушин исе: аферин!— деди.

— Лякин,— деп сѹзѹони девам этти Лушин,— мен мерасимнинъ башлыгъы оларакъ кѹаидемизнинъ иджрасыны козьѹтип турмакъ кереким. Дженап Вольдемар, сиз бир тизинѹизнен ерге чѹкнинѹиз, бизим тертибимиз ойле.

Зинаида яныма кельди, манѹа яхшыджа бакъмакъ ичѹон башыны азачыкъ бир тарафкѹа янтайтты, гѹурурнен элини узатты. Козьлеримнинъ огѹнде кѹаранлыкъ чѹкти, бир тизимнен чѹкеджек эдим, эки тизим де гурс этип полгѹа урулды. Зинанданынъ пармакъларына дудакъларымны кѹолайсыз бастым гѹалиба, тырнакълары бурнумнынъ удѹуны тырнады.

— Пек гузель!— деп кѹычырды Лушин ве мени кѹолтыгъымдан тутып турсатты.

Фант оѹуны девам этти. Зинаида мени озѹонинъ янына отуртты. О чокъ унерлер даа косътерди. Дейджегим, «эй-кель» де олды, Нирмацкийни темель ташы оларакъ, башыны кокѹусине эндирген алда дѹртаякѹлап чѹкелемеге меджбур этти. Шакъылдап кулѹовлер эп гурѹюлдеди. Итибар-

лы кѳорантада янѳгыз ве джиддий тербие алып оськен бала олгъаным ичюн бутюн бу сес-шамата, таныш олмагъан адамларнен олгъан бу мунасебетлер мени бир тамам шашмалаттылар. Мен шарап ичкен адам киби сархушландым. Эр кестен зияде шакъылдап кульгеним ве юксек сеснен лаф эткеним ичюн, атта Иверден акъыл танышмагъа чагъырткъан бир мырзанен кѳомшу одада сѳйлешип отургъан къарт княгиня да мени сейир этмеге кельген, лякин мен нек кѳуванчлы олгъанымдан бир кимсенинъ кинасли кулюмсиревине, чырайыны сытувына кѳулакъ асмадым.

Зинаида манъа нисбетен эп ойле эйн мунасебетте булунды, мени озюнден узакълаштырмады. Кене бир дефа башымызгъа йипек шал ортюп, онынънен ян-янаша отурмакъ бахтына наиль олдым. О вакъыт мен онъа озь сырымны айтмакъ керек эдим. Экимизнинъ башымыз йипек шал тюбюнде кѳаранлыкъта, мис-анбер кѳокъулары ичинде онынъ козьлери манъа гъает якъындан ве сыджакълыкънен бакъмакъталар, ачыкъ дудакъларындан кельген атешли нефеси, инджи киби тишлери, сачлары юзюмни кытыкълай, бутюн вуджудым алев ичинде яймакъта. Мен сусмакътам. О тылсымлайыджы ийлекарлыкънен кулюмсиреди ве нпает: «Айды башланъыз», деп фысылдады. Мен кѳызардым, эм кулюмсиредим, эм юзюмни терс чевирген алда зорнен нефес алмакъта эдим. Фант оюны бизни бездирди, йиптен атлап башладыкъ. Вай алла! Агъызымны ачып кѳалгъаным, о меним пармакъларыма кѳатты этип урды, мен бунъа нек кѳувандым, лякин эснеяткъан адам киби онынъ арекетине кѳулакъ асмадым, ойле де отурдым, ѳкъ, о мени мыскъылласа да, бир даа урмады.

Эй, шу акъшам девамында бизлер даа насыл оюнлар ойнамадыкъ! Биз фортепьяно чалдыкъ, йырладыкъ, ойнадыкъ, чингенелер киби шаматаладыкъ. Нирмацкийни аюв киби кийиндирип, онъа тузлу сув ичирдик. Граф Малевский бизге карта оюнында чешит унерлер косътерди, оларны вист оюнынен екюнледи, бу вакъыт бутюн козырьлер озюнде олып чыкъты, Лушин оны бу усталыгъы ичюн тебриклемеге наиль олды. Майданов «Кѳатиль» адына поэмасындан парчалар окъуды, (вакъна романтизм юксельген вакъытта олып кече эди), бу поэманы о кѳара кѳаны олгъан китапнынъ устюне адыны кѳан ренкиндеки арифлернен яздырып, нешир этмек истей эди, Ивер кѳапысындаки идареджининъ шапкесини тизлери устюне алып, оны казачок оюныны ойнамагъа меджбур эттик, къарт Вонифатийге чепчик кийсеттик, княжна эркек шляпасыны кий-

ди... Япкъан къурназлыкъларымызнынъ арды-эсабы ёкъ эди. Арамызда ялынъыз Беловзоров чырайыны сытып, бир четте отурмакъта эди... базада онынъ козьлерини къан баса, къызара, гуя шимди устюмизге атыладжакъ, бизни ёнгъалар киби о якъ-бу аякъкъа котерип атаджакъ киби къабарып отура, княжна онъа эп козь ташлай, пармакъ саллай, дарыла, о кене кошеге пысып къала.

Ахыр-сонъу биз ёрулдыкъ. Сес-шаматагъа бир вакъыт къулакъ асмагъан, онынъ озь ибаресинен айткъанда, ёрулмакъ бильмеген княжна да болдургъаныны дуйды, раатланмагъа истегенини бильдирди. Саат он экилерде баят, къуруп къалгъан бир кесек пенирнен ветчина къыймалы сувукъ пирожки — акъшамлыкъ кетирдилер, булар манъа паштеттен де лезетли корюндилер. Шарап да бар эди, о ялынъыз бир шише олып, къаверенкли, агъызы бурулгъан, худжур шише, ичиндеки шарап къызарып корюне, оны кимсе ичмеди. Мен мындан гъает ёргъун, лякин къуванчлы алда чыкъып кеттим: сагълыкълашкъанда Зинаида меним элимни къавий сыкъты ве кене тылсымлы йылмайдды.

Атеш киби янгъан череме гедженинъ агъыр ве сылакъ авасы урды; эп буюклешмекте олгъан къара булут яламакъта, онынъ четлери чешит шекиль алмакъта. Дерсинъ, мына-мына кок гудюрдейджек. Рузгяр тереклернинъ къарарып корюнген пытакъларыны сильките, узакъта, кокнинъ теренлигинде богъыкъ гудюрди эшитильди.

Мен озь одама арттаки басамакълардан кирдим. Эмджем ерде юкъламакъта, онынъ устюнден атлап кечмеге меджбур олдым; о уянды, корьгенинен эвде не олгъаны акъкъында айтты: анам ачувлангъан, чагъырмакъ ичюн оны манъа йибермек истеген (мен анамнен сагълыкълашмадым ве онынъ разылыгъыны алмадан бир вакъыт ятмай эдим) бабам токътаткъан. Оладжакъ шей олды, не япаджакъсынъ!

Эмджеме, шимди союнып ятаджагъым, деп, чыракъны сёндирдим. Лякин не союндым ве не де яттым.

Скемле узерине чёктим, бир шейге бакъып къалгъан адам киби чокъ вакъыт отурдым. Юрегимдеки ис-дуйгъулар даа тазе, татлы эдилер. Этрафыма назар ташлайым, лякин къыбырдамай, мукъайтлыкънен нефес алып отурам, ялынъыз онынъ акъкъында тюшюнем, кулюмсирейим, оны севдим, мына о, мына о севги, деп тюшюнгенде юрегим шувулдап кете, Зинаиданынъ череси къаранлыкъ ичинде агъарып корюне, о манъа якъынлаша, лякин яныма келип оламай, онынъ дудакълары кене ойле тылсымлы кулюмсирейим.

рейлер, козьлери манъа тыпкы онынънен сагълыкълашкъан вакъытымдаки киби, козь къыясындан, суаль назары иле тюшонджели ве сыджакъ бакъмакъта... Ниает, турдым, аякъ пармакълары уджунда юрюп, ятаджакъ ериме кельдим, азачыкъ къолайсыз арекетте булунсам, юрегиме толуп-ташкъан ис-дуйгъуларнынъ гъайып олмасындан къоркъкъан киби, союзмадан, мукъайтлыкълар башымны ястыкъкъа къойдым.

Ятмагъа яттым амма, козьлеримни юммадым, арадан азачыкъ вакъыт кечкен сонъра одама насылдыр шавле тюшюп тургъаныны дуйдым. Котерилип, пенджереге бакътым. Анда насылдыр ярыкъ корюнген киби олды. Яшын гъалиба, деп тюшондим. Керчектен де яшын эди, лякин о пек узакъта: шунынъ ичюн де, пек гудюрдегени эшитилмеген: ялынъыз кокнинъ теренлигинде сёнюк, эр тарафкъа даркъап кеткен узун-узун атешли сызыкълар корюне: олар янмакъ дегилъ де, тельчеленмекте, джан талашкъан къуш къанатлары киби титремакте эдилер. Еримден туруп, пенджере янына кельдим, танъ аткъандже отурдым... Йылдырым сабагъадже токътамады; халкъ ибаресинен айткъанда, бу гедже къуш юкъусында булундым. Мен сакин къумлу мейдангъа, Нескучный багъчасынынъ къарарып корюнген тереклерине, узакътаки биналарнынъ сарарып корюнген тепелерине бакътым, зайыф йылдырым алтында олар да титреген киби эдилер... Олардан козьлеримни алып оламадым; шу сакин, ёргъун йылдырым, шу улькюн ялыкълдылар меним юрегимде янайткъан сессиз ве тылсымлы ынтылув-джошкъунлыкъларгъа джевап береаткъан киби эди. Танъ атып башлады, орталыкъ къызарды. Кунеш корюне башлагъанда йылдырым сызыкълары эп эксильдилер, оларнынъ титреви сакиилеше-сакиилеше ахыры-сонъу догъаяткъан кунешнинъ нуруна къошулып, гъайып олдылар... Меним вуджудымдаки йылдырым да токътады. Мен озюмни гъает ёргъун ве тынч ис эттим. Лякин юрегимде Зинаиданынъ севгиси аля атешли эди. Онынъ озю бойле корюниште тыныш алгъан киби эди: о батакълыкъ отлары арасында учкъан акъкъу киби чевре-четни сарып алгъан титис корюнишли къаралтылардан айырылып чыкъты, мен юкъугъа кетеркеним, онъа инам ве терен севги дуйгъусы иле сонъки дефа теменна эттим, сагълыкълаштым...

Эй, биринджи севгининъ къыскъа къуванчлары, юрегиме теселли бериджи дуйгъулар, йымшакъ сеслери, арзунстеклери, сиз къайдасынъыз, къайдасынъыз сиз?

Эртеси куню саба чай ичкенде анам манъа дарылды, лякин о меним тюшюнгенимден йымшакъча олып чыкъты, сонъра тюневин акъшамны насыл кечиргенимни айтмагъа меджбур этти: онынъ суаллерине чокъ тафсиллятлы джевап бермеге, олгъан бутюн вакъианы эмиетсиз косътермеге тырышаракъ, сёзюмни къыскъадан кестим.

— Эр алда олар *сонтм il faut*¹ адамлар дегиллер,— деди анам,— оларнынъ эвине барып, сюзсюрленип юрмей, эвде имтианларгъа азырлан, китап окъу. Анамнынъ меним дерслерим ичюн къайгъыргъаны шу эки-учъ агъыз сёзден ибарет олгъаныны яхшы биле эдим, шуннынъ ичюн де онъа итираз бильдирмедим, сабалыкъ ашагъан сонъ бабам элимден тутуп, мени багъча ичине алып кирди, анда Засекиналарнынъ эвинде не коръгенимни ве эшиткенимни айтмагъа меджбур этти.

Бабамнынъ манъа тесири худжур, умумен экимизининъ бири-биримизге олгъан мунасебетлеримиз худжур эди. О меним тербиемнен мешгъуль олмай, лякин акъаретлемей де, аксине,— сербестлигимни къорчалай, манъа нисбетен йымшакъ муамеледе булуна эди. Ялынъыз мени озюне чокъ якъышлаштырмай. Мен оны севе, онынъле зевкълана эдим, тасавурымда о эркеклернинъ пумюнеси эди;— эй, раббим, эгер онынъ мени кендинден данма узакълаштырмакъ истегенини дуймасам, онъа ким бильсин насыл къавий йиплернен багъланыр эдим! Лякин о истесе бир сёз, бир арекет иле менде озюне нисбетен буюк ишанч догъура биле эди. Ойле вакъытларда мен онъа юрегимни ача, онынънен энъ якъын ве акъыллы достум, тербиеджим киби сёйлеше эдим... Сонъра о менден кене бирден узакълашыр, мени озюнден кери итер, эм бу ишни йымшакълыкънен, мукъайтлыкънен япар эди.

Базыда пек шенъ олгъанда, менимле тыпкты яш бала киби буюк къуванчле ойнамагъа (о эр тюрлю кучъ олгъан джисманий арекетлерни севе эди); бир дефа, ялынъыз бир дефа, о мени ойле бир севгинен охшады ки, юрегим толыкъкъанындан аз къалды агълап йибереяздым. Онынъ хошнутлыгъы да, манъа олгъан незакети де, бирден изсиз гъайып олып кете, юрегимде, арамызда олгъан бу якъынлыкъ эндицен сонъ да бойле девам этер, деген ишанч къалмай, буларнынъ эписини тюшюмде коръген киби ола эдим. Базы вакъытларда онынъ дюльбер, айдын чересине

¹ Тербиели (франсызджа).

бакъып къалам... юрегим титреп, бутюн вуджудым иле онъа ынтылам... о буны дуйгъан киби, янакъларымны чимчеп ала, я да бир шей дуймагъан киби янымдан кечип кете, яхут бир де бир ишнен мешгъуль ола, я да тургъан еринде къатып къала, эр шейден сувуй — бу онъа хас чизги, бойле вакъытта мен де озюмни эльге ала, ондан сувуна эдим. Онынъ бир кереден къызып сувунгъанына меним арекетлерим себеп олмай эди, бу далгъаланувлар онда озь-озьлюгинден олып кече эдилер. Сонъундан бабамнынъ бу чизгилери акъкъында тюшюнир экеним, о озь къорантасы, бизим акъкъымызда дегиль де, башкъа бириси акъкъында тюшюнгенини, башкъа бирисини севгенини анъладым. Куньлернинъ биринде о манъа «элинъ еткен шейни озюнъ ал, лякин къолгъа тюшме, озюнъе ве сёзюнъе саип ол, омюрнинъ бутюн манасы бундадыр»,— деди.

Кене бир кунь мен онынъ узурунда яш демократ тарзында сербестлик хусусында (о куню бабам, мен юкъарыда къайд этип кечкеним киби, хошнут эди, бойле вакъытта онынънен эр шей акъкъында сёйлешмек мумкюн эди) муляза юрсеттим.

— Сербестлик,— деп текрарлады о,— я сен билесинъми, адамгъа сербестликни не бере?

— Не бере?

— Ираде, озь ираденъ, о сербестликтен устюн олгъан укюмдарлыкъны да бере биле. Истесенъ сербест де олурсынъ, укюмдар да...

Бабам энъ эвеля ве эр шейден эвель яшамагъа истей эди, эм яшады... Гъалиба омюрнинъ «икметинден» чокъ зевкъланып оламайджагъыны анълагъан, о къыркъ эки яшында экенде вефат этти.

Засекиналарнынъ эвлеринде нелер олгъаныны бабама тафсилятлы алда икяе эттим. О скемледе отуракъ, элиндеки чубукъ иле къум устуне сызыкълар япты, мени яры фикир дагъыныкълыгъы алтында ве першан алда динъледиди. Базан кулюмсирей, манъа айдын назарлар быракъа, къыскъа-къыскъа суаллер бере, итираз бильдире. Башта Зинаиданынъ адыны айтмагъа чекиндим, сонъундан къыздым, макътап башладым. Бабам эп кулюмсиреп отурды. Сонъра тюшюнджеге далды, о якъ-бу якъыны тюзетти, еринден турды.

Эвден чыкъаяткъанда о ат эгерлемекни эмир эткенини хатырладым. О ат минмеге пек уста эди, энъ кийик атларны биле эльге алмагъа Рериден де эвель огренген эди.

— Мен де сенинъле берабер барсам олурмы, баба?— деп сорадым.

— Ёкъ,— деди о, чересинде адетиндже лякбайдык — йымшаклык ифадеси пейда олды.— Истесенъ янъгъыз озюнь бар, файтонджыгъа айт, мен бармайджагъым.

О манъа аркъасынен чевирильди, тез-тез кетти. Онынъ артындан бакътым, къапы артында айланды. Мен онынъ шляпасы дивар бойлап кеткеннини корьдим, барып Засекиналарнынъ эвлерине кирди.

Бабам Засекиналарнынъ эвинде бир сааттен чокъ отурмады, ондан шеэрге кетти, эвге акъшам олгъанда къайтты.

Уйледен сонъ Засекиналарнынъ эвине бардым. Мусafirханеде къарт княгинядан гъайры кимсе ёкъ эди. О мени корьгенинен элиндеки чорап орьген инесининъ уджунен чепчигининъ тюбюнден башыны къашыды, мынавыны манъа къайтадан язып берип оламазсынъызмы экен, деп сорады.

— Баш устюне, шимди,— деп скемленинъ четчигине отурдым.

— Лякин арифлеринъиз буюкче ве айдын олсун,— деп княгиня манъа орьселенген, кирли кягъытны узатты,— бугунъ япып берер экенсинъми, огълум?

— Бугунъ язып беририм.

Янаша оданынъ къапысы азачыкъ ачылды, анда Зинаиданынъ агъаргъан ве тюшюнджели череси корюнди, сачлары арткъа, тертипсиз алда ташлангъан: о балабан козьлери иле манъа сувукъ назарлар ташлады, къапыны яваштан къапатты.

— Зина, э Зина!— деп чагъырды къартий. Зинанда онъа джевап бермеді. Мен къартий берген кягъытны алып кеттим, акъшам кеч вакъыткъадже оны язмакънен мешгъуль олдым.

IX

Меним онъа нисбетен кучъюлю мерагъым шу кунъден башланды. Менде янъы хызметке таин олгъан адамда догъгъан дуйгъугъа бенъзер бир шейлер пейда олгъаны акъылымда: мен энди ойле адий бир осьмюр дегиль эдим, юрегиме севги атеши кирди. Меним мерагъым иште о кунъден башлангъан эди. Севги джефасына шу куню огърадым, деп айтсам да олур. Зинаданы корьмесем, оны сагъынып къыйналам, башыма бир шей кирмей, элим ишке бармай, бутюн кунъ онынъ акъкъында тюшюнем... Мен джефа чекмекте эдим... Лякин онынъ узурунда да эзиетлене тургъа-

ным. Мен оны куньлей эдим, озюмнинъ аджинз экенимни биле эдим, бефтап ерде чырайымны сыта, кѣул киби тиз чѣкип, онѣа итаат эте, мени насылдыр, гѣает кучлю ынтылув онѣа ёллай, эр кересинде севинип, титреп, бахтияр алда онынъ босагъасына аякъ баса эдим. Оны севгенимни Зинанда деръал апълады, мен де озь севгимни гизлемеге тырышмадым, о меним истегим иле вакътыны шенъ-шерамет кечире, мени мыскъыллай, охшай ве азаллай эди. Биревлернинъ буюк хошнутлыкъларына, кедерлерине екане менба, сѣзсюз себепчи олув инсангъа гонъюль хошлугъыны багъышлай — мен Зинанданынъ элинде гѣает йымшакъ мум эдим. Оны севген, эльбет, ялынъыз мен дегиль эдим: бу эвге кельген эркеклернинъ эписи онынъ эсирни эдилер — о джумлесини багълагъан киби янында тутта эди. Оларда не умят, не шек-шубе догъура, озюмнинъ джилъвеси иле йигитлерни истегени киби ойната, (буны о, адамларны бири-бирине урмакъ, деп биле эди) адамлар исе онынъ бу истегине кѣаршы чыкъмакъ дегиль, аксине — онѣа истекнен итаат эте эдилер. Бутюн дюльбер вуджудында пйлекарлыкъ ве первасызлыкъ укюм сюрген бир атеш онынъ эр кесни мыскъыллавында, сѣзлеринде, эр бир арекетинде дуюла эди. Назик, енгиль летафет, бутюн арекетлеринде озюне ант джилъвели кучъ пейда эте тургъан. Онынъ череси де данма денъишип тура, бу череде бир вакъытнынъ озюнде эм шенълик, эм махзуулыкъ, буюк меракъ ифадеси ойнай эди. Козьлеринде ве дудакъларында чешит тюрлю дуйгъулар: кунешли куньде эскен ель айдаштыргъан булутларнынъ кольгеси киби енгиль ве чабик денъише эди.

Севгиге огърагъан бу йигитлерининъ эписи онѣа керек эди. О базыда «меним йыртыджым», базыда исе ялынъыз «озюмнинъки» деп айткъан Беловзоров онынъ ичюн озюни атешке атмагъа биле азыр эди, кѣафасы яхшы чакъкъанына ве дигер хаснетлерине озю инамнай, онѣа данма, манѣа кѣоджагъа чыкъ, дей, дигерлери бу сѣзни бир тюрлю ис-дуйгъусыз, енгиль айталар, демеге тырыша эди. Майданов онынъ юрек теллерине черте, бутюн эдиплер киби о да баягъы сувукъ адам олып, сизин пек севем, деп оны, итимал, озюни де кѣатты инандыра, онынъ тарифини ерине кѣойып, чокътан-чокъ шиирлер яза ве оларны насылдыр бир гѣайры табиий, самимий зевкъланув иле окъуй эди. Зинанда онѣа да шефкъат бильдире, эм де оны аза-чыкъ мыскъыллай, о Майдановгъа ич де инанмай эди, онынъ юрек сѣзлерини динълемеген сонъ, онѣа Пушкиннинъ эсерлеринден нумюнелер окъумагъа меджбур эте,

буны Зинаида, аваны темизлемек тедбири, деп юрьсете тургъан. Ошурым; куфюр сёзлерини айтмагъа севген доктор Лушин, Зинаидагъа артындан, атта озюнинъ янында дарылса да, оны эр кестен яхшы биле ве эр кестен зияде севе эди. Зинаида бу адамны урьмет этер, лякин тельбевлерини бир вакъыт йибермей, базада оны азаплап озю зевкъланыр ве буныгънен онынъ тельбевлери озъ элинде экенини эсирине дуйдуыр эди. «Мен джилъвелим, мен таш юреклим, артист киби бир адамым,— деди онъа бир кунъ меним янымда.— Яхшы, э! Къана элинъизини беринъиз, мен онъа топузлы ине санчайым, сиз бу йигитчиктен утаныр-сынъыз, элинъиз агъыртыр, лякин сиз акъыкъатпервер дженап кулюмсиремек керексинъиз». Лушин къызарды, юзюни терс чевирди, дудагъыны тишледди, лякин элини узатты. Зинаида онынъ элине топузлы ине санчты, о керчектен де кулюп башлады... Инени онынъ элине баягъы батырды ве чевре-четке шагъкын-шашкын бакъкъан йигитке назарлар быракъып, Зинаида да кулюп башлады.

Зинаиданен граф Малевский арасында олгъан мунасебетни яхшы бильмей эдим. О гузель, джыйышыныкълы, акъыллы йигит эди, лякин атта манъа, он алты яшындаки балагъа биле, онда инсанны шубелендириджи самиметлик олгъаны корюне эди, Зинаида буны не ичюн коръмей, дуймай экен, деп шаша тургъаным. Бельки о бу самиметсизликни дуйгъандыр, онъа къулакъ асмагъандыр. Янълыш тербие корюв, худжур достлар, даима анасынынъ янында булунувлар, эвдеки фукъарелик ве тертипсизликлер, яш къыз файдалангъан бу сербестликтен башлап озюни этрафындаки бутюн адамлардан устюн къоювы онда насылдыр яры джиренч первасызлыкъ ве фаркъсызлыкъны кетирип чыкъаргъан. Базада ойле аллар да ола эди,— Вонифатий келип, шекер ёкъ десе де, бир ярамаз ошек даркъатса да, мусафирлер давалашсалар да Зинаида озюни сыкъмай, сачларыны къакъытып ала да, «олмайджакъ шей»,—дей эди.

Малевский онынъ янына айнеджи тильки киби ялтакъланып келе, скемленинъ артына даянаракъ, кулюмсирей ве буюк бир незакетликнен онынъ къулагъына фысылдай, с эллерини кокюси устюнде хачлап, онъа дикъкъатнен бакъа, кулюмсирей, онынъ сёзлерини тасдыкълагъан киби башыны саллай, бойле вакъытларда ачувымдан къаным къайнай.

— Дженап Малевскийни эвинъизге не ичюн къоясынъыз?— деп сорадым бир кунъ ондан.

— Онынъ мыйыгы пек дюльбер,— деп джевапланды о,— ондан сонъ о сизинъ ишинъиз дегиль.

— Сиз мени, оны севедир деп тюшюнменъиз,— деди о башкъа кунълернинъ биринде.— Ёкъ, мен бойлелерни севип оламам, оларгъа мен юксектен бакъам. Манъа, мени озюне таби эте биледжек адам керек... Эльбет, мен бойле адамларнынъ элине тюшмем, алла сакъласын! Ич кимсенинъ пайджасына илишмем, ич кимсенинъ!

— Демек, сиз бир вакъыт севмейджексинъиз?

— Я сизни? Сизни севмейимми?— деди ве къолчагынынъ уджунен бурнума урды.

Эльбет, Зинанда манъа пек къылына эди. Учъ афта девамында мен оны десрлик эр кунъ коре эдим, шу кунълерде о манъа иидже-нидже оюнлар япты. Бизим эвимизге пек сийрек келе тургъан, мен де бунъа чокъ яныкъланмадым, чюнки о бизде зенгин адамнынъ къызына, княгинягъа чевирлир, мен исе ондан чекшир эдим. Анама сырымны дуйдурмакътан пек къоркъа эдим, о Зинаданы чокъ севмей, бизим бутюн арекетлеримизни гонъюльсизликнен козьете эди. Бабадан къоркъмайым, чюнки, о дерсинъ мени коръмей, анамнен исе сийрек-сепелек, лякни насылдыр акъыллы ве джиддий лафлар эте эди. Бир де бир иш япмагъа, окъумагъа истемейим, атта о якъ-бу якъкъа чыкъып кезинмекни, ат минмекни биле терк эттим. Аягъындан байлангъан къонгъуз киби шу эвнинъ этрафында доланмакътам, омюрлик мында къалмакъ истейим... амма бойле япмакъ мумкюн дегиль, анам манъа дарыла, базыда исе Зинанда мени къувып йибере. Ойле вакъытларда озъ одама кирем, я да багъчанынъ бир кошечигине барып, гульханенинъ юксек, йыктынтылы диварынынъ энъ юксек ерине чыкъып, аякъларымны ерге салындырып, ёлгъа бакъып отурсам да кимсени коръмей, озъ башыма саатларнен отура эдим. Бем-безд кобелеклер, тоз баскъан къыджыткъанлар устюне эринчекликнен къайта-къайта къона-уча эдилер, балабан бир торгъай азачыкъ авлакъта, ярым къызыл тола устюне къонгъан, бутюн вуджуды иле токътамадан айланмакъта, къуйругъыны ельпезе киби ачкъан алда эп къычыра, меним ачувымны къозгъай, аля сакъынгъан къаргъалар акъ къайыи терегининъ юксек, чыпкакъ уджуна къонып, къа де бир къагъылдап ала, купеш ве ельчик онынъ сийрек пытакъларыны яваш-яваш тепрете-тарткъычлайлар; Донской монастыри чокъмарынынъ сакин ве махзун сеси тосат-тосат эшитиле, мен исе эп о якъ-бу якъкъа бакъам, динъленип отурам, юрегим насылдыр адсыз-эсапсыз ис-дуйгъуларнен рыкъма-рыкъ

толу, анда эписи — кедер де, къуванч да, келеджекни эвельден коре билув де, истек ве омюр дешети — эписи бар эди. Лякин мен о вакъыт бир шей анъламай, вуджудымдаки далгъалы ис-дуйгъуларнынъ не экенини айтмагъа аджиз эдим — я да буларнынъ эписини бир ад иле — Зинаида, деп айта биле эдим. Зинаида исе менимнен эп сычан-мышыкъ оюныны ойнай эди. Мангъа къа джилъвелене, мен исе эеджанланып, прип кетем, къа де исе мени озюнден четке итей, бойле вакъытларда мен онгъа якъын барып оламайым, юзюне бакъмагъа джесарет эталмайым.

О бир къац кунъ девамында мангъа пек сувукъ бакъты, мен бир тамам шашмаладым, оларнынъ эвине къоркъапыса бара, княгиня вексель меселесиндеки иши юрюшмегени ичюн энди усть-устюне эки кере изаат бергенинден пек ачувланып къычыргъанына, сёгюнгенине бакъмадан, онынъ янында отурмагъа тырышкъаным аля акъылымда.

Кунълернинъ биринде белли дивар янында кечкенде Зинаиданы корьдим: о эки элини ерге тиреген алда, отлар устюнде, къыбырмамай отурмакъта. Мен онгъа дуйдурмадан кечип кетмек истедим, о бирден башыны котерди, мангъа, мында келингиз, деген киби ишмар этти. Мен тургъан еримде къатып къалдым: оны анъламадым, о кене ишмар этти. Деръал дивардан сычрап кечтим, къуванчлы алда онгъа догъру чаптым, лякин якъынлашкъанда озь бакъышынен мени токътатты ве озюнден эки адым о якътаки ёлчыкъны косътерди... Шашмаладым, не япадажакъымны бильмей, ёлчыкънынъ четинде тиз чёктим. Онынъ чырайы дивар кесильген, чересининъ эр бир чизгисини гъам, кедер, ёргъунлыкъ излери къаплагъан, юрегимни бир шей сыкъкъан киби олды ве бирден:

— Сизге не олды? — деп мыдырдандым.

Зинаида элини узатып, насылдыр бир отны къопарды, оны тишледи, сонгъра кенаргъа атты:

— Сиз мени пек севесингизми? — деп сорады о инает, — э, севесингизми?

Мен бир шей айтмадым, — эльбет, бойле де эр шей анълашыла, даа не айтмакъ мумкюн? — эльбет, керчек, — деп текрарлады о мангъа бакъкъан алда, — эльбет, ойле. Ойле козьлер, — деп девам этти, эллеринен юзюни къапатты. — Эписинден бездим, — деп фысылдады о, — башымны алып кетейим дейим, мен бу къадар зорлукъларгъа даянып олмайджакъым... огде мени даа нелер беклемекте!... Ах, мангъа не къадар агъыр... Эй, раббим, не къадар буюк азап!

— Не ичюн? — деп сорадым.

Зинаида бир шей айтмады, омузларыны сыкты. Мен тиз чёккен алда онъа махзун-махзун бакъмакъта эдим. Онынъ эр бир сёзю юрегиме санчылмакъта. Шимди онъа джанымны бермеге азырым, ялынъыз сёйлемесин. Онынъ не ичюн бу къадар азаплангъанына акъылым етмей, онъа бакътым, юрегимни гъам басты, о бирден багъчанынъ ичине догъру юрьди, бирден чалтаякъ къоюлгъан киби абынып йыкълды. Чевре-чет яркъ ве ем-ешиль эди: ельчик тереклернинъ япракъларыны шытырдата, малинанынъ узун пытачыгъыны Зинаиданынъ башы устюнде саллай. Къайдадыр гогерджинлер гуль-гуллешелер, балкъуртлар сийрек отлар устюнде алчакътан учып вызылдашалар. Тёпемде мас-мавы кок — меним юрегим гъам ве кедернен толып ташкъан...

— Манъа бир де бир шиір окъунъыз,— деди Зинаида алчакъ сеснен ве тирсегине даянды.— Сизинъ шиір окъугъанынъызны мен пек бегенем. Сиз оны йырлагъан киби окъуйсынъыз, амма бунынъ эмнети ёкъ, «Гурджистаннынъ юксекликлеринде» адлы шиірни окъунъыз. Лякин башта отурынъыз.

Мен отурдым, «Гурджистаннынъ юксекликлеринде» адлы шиірни окъудым.

— «Юрекке севмемек мумкюн дегиль» — деп текрарлады Зинаида.— Шиіриетнинъ яхшы тарафы да шунда: о бизге олмагъан шейни олгъандан да зияде анълатмай, бельки оны акъикъаткъа бенъзете.. Чюнки юрекке севмемек мумкюн дегиль,— севмеге истей амма, оны япып оламай!— О кене сусты ве бирден сескенди, еринден турды.

— Юринъиз, эвде анамнен Майданов барлар, о манъа озюнинъ поэмасыны кетирген эди, мен исе оны эвде къалдырып чыкъкъан эдим. Онынъ да джаны агъыргъандыр... не япаджакъсынъ! Вакъты кельгенде сиз де анъларсынъыз... Тек манъа джанынъыз агъырмасын!

Зинаида меним элимни сыкты, чапып кетти. Биз эвге къайттыкъ. Майданов озюнинъ басмаханеден тазе чыкъкъан «Къатиль» адлы поэмасыны окъуп башлады, лякин мен онъа къулакъ асмадым. О озюнинъ дёрт эджалы шиірини къыраатнен, юксек сеснен окъумакъта, къафие-лер денъишелер ве чанъчыкълар киби къуру ве кучлю чынъылдайлар, мен исе эп Зинаидагъа бакъам, онынъ сонъки сёзлерининъ манасыны бильмеге тырышмакътам:

Я, бельки гизли ракънбимдир меним
Къальбимни дуйдурмай забт эттимъ?..

— деп бирден бурны тюбюнден мыдырданды Майда-нов, Зинаиданен экимизиниң козьлеримиз расткелиштилер. О козьлерини ерге алды, череси енгильден кызарды. Мен онынъ череси кызаргъаныны корьдим, кьоркькъанымдан беденим буз кесильди. Мен оны эвеллери де кунълей эдим, лякин шимди башымда, оны севген, деген фикир ялкъ этип пейда олды: «Я, раббим! О севген!»

Х

Меним ичюн акъикъий азаплы анълер шундан сонъ башланды. Чокъ баш ёрдым, текрар-текрар тюшюндим, ташындым, имкянына коре гизли олса да, Зинаиданы козь астында туттым. Онда насылдыр денъишме олды — бу ачыкъ корюне. О кезинмеге янъгъыз кете ве чокъ кезине. Базада мусафирлерге де корюнемей, саатлернен озюнинъ одасында отура. Эвеллери онда бойле адет ёкъ эди. Мен бирден, ёкъса озюме ойле келеми, бирден пек сакът дуйгъулы олдым. Фикирим онынъ бир эсиринден экинджисине денъише ве озъ-озюнден: «О дегильми экен? Ёкъса о бири-сими экен?» — деп сорайым. Граф Малевский манъа Зинаидагъа буны эминликнен айтмагъа утанса биле, дигерлеринден хавфлы олып корюне эди.

Меним козь этиювим озъ бурнумдан о якъыны корьмей эди, гизли сырларым исе кимсени алдап оламады, эр алда доктор Лушин мени тез анълады. Шуны къайд этмек истейим ки сонъки вакъытларда о да денъишти; азды, эвеллердеки киби кене сыкъ-сыкъ куле, лякин кулькюси насылдыр богъукъ, кергин ве къыскъа ола; онынъ енгиль кинаелери ве куфюрликлери бирден ачувланув, сертликке денъише.

— Не ичюн аягъынъыз мындан узиюльмей я, йигитим? — деди о манъа бир кунъ Зинаидаларнынъ мусафирханесинде экимиз къалгъанда (княжна кезинтиден даа къайтмагъан, княгинянынъ чыйктылдавукъ сеси исе экинджи къаттан эшитильмекте эди. О озъ хызметкарыны къаргъамакъта), — яшсынъыз, тамам окъуйджакъ, ишлейджек вакъытынъыз, лякин сиз не япып юресинъиз?

— Мен эвде ишлейимми-ёкъмы, сиз буны бильмейсинъиз де, — деп онъа итираз бильдирдим озюмни азачыкъ гъурурлы тутмагъа тырышкъан алда.

— Бойле гонъюльнен чалышмакъ олурмы! Сизинъ башынъызда башкъа шейлер доланмакъта. Айды, мен чокъ давалашып отурмам... Сизинъ яшынъызда эписи

олуджы шейлердир. Лякин сайлагъан еринъиз келишкисиз. Бунунъ насыл эв олгъаныны корьмейсинъизми?

— Мен сизни анъламадым,— дедим мен.

— Анъламадынъызмы? Бу яхшы шей дегиль, мен сизни тенбиелемекни боюн-борджум саям. Бизим киби къарт бекарларгъа мында кельмек мумкюн: бизге мараз да тиймез, лякин сизинъ теринъиз даа назик, бу ернинъ авасы сизинъ ичюн зарарлы, сёзюме инанынъыз, зеэрлене билесинъиз.

— Насыл этип?

— Насыл олса, ойле. Сиз шимди сагъламсынъызмы? Сизинъ башынъыз ериндеми? Озюнъиз де бир шейлер дуядырсынъыз, сизге бу файдалымы, яхшымы?

— Мен нени корем, нени дуям?— дедим, лякин ичимде докторнынъ айткъанларынен разы эдим.

— Эй, йигит, йигит,— деп девам этти доктор, дерсинъ бу эки агъыз сёзде манъа агъыр баткъан насылдыр мана олгъан киби эди,— аллагъа шукур, юрегинъизде не олса черенъизде корюнмекте, сизге йилекарлыкъ ярашмай. Лякин бу лафлар кимге керек? Эгер (доктор тишлерини сыкъты)... Эгер бу къадар акъылсыз олмагъан олсам, мында озюм де кельмез эдим. Лякин бир шейге шашам, озюнъиз акъыллысынъыз, этрафынъызда нелер оляаткъаныны не ичюн корьмейсинъиз?

— Нелер ола экен?— дедим мен сакътлыкънен.

Доктор манъа насылдыр языкъсынув ве истехзанен бакъты.

— Озюм де худжур инсаным,— деди о озь башына лаф эткен адам киби яваштан,— бу шейлерни онъа анълатмагъа тырышам.— Қыскъасы,— деди о сесини юкселткен алда,— текрар айтам, бу ернинъ авасы сизге ярашмаз. Бу ерде сизге яхшыдыр, лякин мында нелер олмай! Гульхане де пек гузель ер, лякин анда яшамакъ мумкюн дегиль. Мени динъленъиз, элинъизге кене Кайдановны алынъыз!

Княгиня кирди, докторгъа тиши агъырткъаныны айтып шикаетленди. Сонъундан Зинаида да кельди.

— Мына бунъа, дженап доктор — деди княгиня сёзюни девам этерек,— азачыкъ дарылмасанъыз олмайджакъ. Бутюн кунъ сувгъа буз къоюп иче, джигерлери исе зайыф, онынъ сагълыгъына келишкен шейми бу?

— Не ичюн бойле япасынъыз?— деп сорады Лушин.

— Сонъ, не олгъан экен?

— Не олгъан? Сувукъланманъыз, ольменъиз мумкюн.

— Я-а, керчектенми? Сонъ не олгъан, гузель экен даа?..

— Ана санъа бир шей даа!— деп мыдырданды доктор.

Княгиня чыкты.

— Ишлер бойле,— деди Зинаида.

— Бойле яшамакъ яхшымы? Этрафкъа бакъынъыз... Неси яхшы? Ёкъса мени анъламай, дуймай беллейсинъызми? Мен сувгъа буз къоюп ичмектен лезет алам, бахыт акъкъында айтмайкы... Сиз манъа, бир анълик хошланмакъ ичюн бойле омюрни хавф астында къалдырмакъ олмаз, деменъиз ве мени инандырмагъа тырышманъыз мумкюн.

— Быракъынъыз шуны,— деди Лушин — къылыкъсылыкъ ве мустакъиллик... Бу эки сёз сизге етерликтир: сизинъ бутюн барлыгъынъызны шу эки сёзнен ифаде этмек мумкюн.

Зинаида асабийленген алда кульди.

— Хабер берювде кечке къалдынъыз, мухтерем доктор. Осал козь этиджисинъыз, артта къалдынъыз. Козълюк такъынъыз, шимди инджермеге вакъытым ёкъ, озюмни де, сизни де алдатмакъ керекмей... О да насыл шенълик?.. Амма мустакъилликке кельгенде... Мсьё Вольдемар, деди Зинаида, бирден ерни тепти,— чырайынъызны бойле экшитменъиз,— Мени аджыгъанларны коръмеге биле истемейим,— деди де, тез-тез чыкып кетти.

— Бу ерининъ муити сизге зарарлыдыр, зарарлы, йнгит,— деди манъа Лушин бир даа.

XI

Шу куню акъшам Засекиналарнынъ эвине эр вакъыт-таки мусафирлер топландылар, оларнынъ ичинде мен де бар эдим.

Сёз Майдановнынъ поэмасы хусусында башланды: Зинаида оны жан-гонъюльден макътады.

— Лякин билесинъызми не?— деди Зинаида онъа,— эгер мен шаир олгъан олсам, башкъа мевзу сайлар эдим. Бельки мен олмайджакъ шейлер айтырым, лякин базыда юкъусыз алда яткъанда, саба ачыладжакъта, кок алланып ве къуршун тюзюне кирип башлагъанда, башыма чешит фикирлер келе. Мен, месся, мени кульмессинъызми?

— Ёкъ, ёкъ,— дедик эпимиз бир кереден.

— Мен,— деп сёзюнде девам 'этти, эллерини коксю устюнде хачлады ве козьлерини бир нокътагъа тикти,— гедже сакни озенде къайыккъа толушып ялдагъан бир топ къызны тасавур этер эдим. Ай шавле сачмакъта, къызларнынъ антерлери бем-безд, эписининъ башында безз гульчемберлер, йырлайлар, оларнынъ йыры гимнге бенъзей.

— Анъладым, анъладым, девам этинъиз— деди тюшюнджели ве маналы алда сѣйленген Майданов.

— Бирден саяльде зий-чув, ках-ха-ха котериле, мешал-лер яна, дарелер чалына... Булар йырлап, кычырышып кельмекте олгъан вакхан кызылардыр. Энди бу манзараны насыл косътермек сизинъ ишинъиздир, дженап шаир... лякин мешаллер кып-кырмазы олса, тютей-тютей турса, вакхан кызыларнынъ козьлери гульчемберлер тубюнде парылдап турсалар, чемберлер исе къаверенкли олсалар— мен оларны бойле коръмек истейим... кене къаплан терилерине ве къаделерни, алтын, пек чокъ алтынны косътермеге де унутманъыз.

— Алтын къайда олмакъ керек?— деп сорады Майданов, тик тургъан сачларыны арткъа атмагъа тырышкъан, бурун тешиклерини керген алда.

— Къайда? Омузлар устюнде, эллерде, аякъларда, эр ерде. Къадим заманларда къадынлар тобукъларына алтын алкъа такъып юре экенлер. Вакхан кызылар къайыкътаки кызыларны чагъырырлар. Кызылар тюркю айтмакътан токътарлар, олар тюркюлерини девам эттирип оламазлар; озеннинъ озю оларны ялыгъа алып чыкъар. Кызылардан бири явашыкътан еринден турып башлар... Онынъ ай шав-леси алтында яваштан еринден турып башлагъаныны ве достларынынъ бирден къоркъкъанларыны— бу корюниш-ни яхшы этип тасвирлемек керек... О къайыкътан тюше, вакхан кызылар оны къаршылап алалар, сим-сия къаран-лыкъ ичине алып кирелер... Бурулып-бурулып чыкъкъан тютюнни де козьде тутунъыз, эр шей къарышып кете. Ялынъыз оларнынъ зий-чувы эшитиле. Лякин онынъ гуль-чембери ялыда къала.

Зинаида сусты. («Эй, о севги!»— деп тюшюндим кене).

— Эпси бумы?— сорады Майданов.

— Эпси,— джевап берди о.

— Бу бутюн бир поэмагъа мевзу ола бильмей,— деди джиддийликнен о,— лякин сизинъ фикирлеринъизни бир лирик шиirimде файдалана билем.

— Романтика рухундаки шиirгеми?— деп сорады Малевский.

— Эльбет, романтика рухундаки, байронане шиirге.

— Лякин занымджа Гюго Байрондан яхшыджа, меракълыджа яза,— деди яш граф первасызлыкънен.

— Гюго биринджи дереджелли языджы,— деди Майданов,— меним достум Тонкошеев озюннинъ испанджа романыны «Эль — Тровар»да...

— Э, сѣз анавы суаль аляметлери терс чевирилип кьоялгъан роман акъкъында кетеми?— деп онынъ сѣзюни больди Зинаида.

— Эльбет, испанларнынъ адети ойле. Мен айтмакъ истер эдим ки, Тонкошеев...

— Быракъынъыз шуны! Сиз кене классицизм ве романтизм акъкъында дава башладынъыз,— деп онынъ сѣзюни экинджи кере больди Зинаида,— келинъиз, эйсн ойнайыкъ...

— Фанты?— деди Лушин.

— Ёкъ, фанты джансыкъыджы оюн; кыяс (бу оюнны Зинаиданынъ озю тюшюнип тапкъан; бу оюнда бир шейнинъ ады айтыла, эр бир оюнджы оны бир де бир шейнен тенъештирмеге тырыша ве энъ келишикли ошатув тапкъан адам мукафат къазана) ойнайыкъ.

О пенджере янында. Кунеш энди баткъан эди, кокнинъ теренлигинде узун-узун кырмызы булутлар корюнмекте эди.

— Бу булутлар неге бенъзейлер?— деп сорады Зинаида ве бизим джевабымызны беклемеден озю айтты:— таптым, булар Клеопатранынъ Антонийни къаршылап алмакъ ичюн ёлгъа чыкъкъан гемининъ кырмызы елькенлерине бенъзейлер. Акъылынъыздамы, Майданов, буны манъа якъында озюнъиз икяе эткен эдинъиз?

«Гамлет»деки Полоний киби биз экимиз де, булутлар тыпкъы о елькенлерге бенъзейлер, бундан де келишикли ошатувны ич кимсе тапып оламаз, деген фикирге кельдик...

— О вакъыт Антоний къач яшларда эди?— деп сорады Зинаида.

— Яш йигит олса керек,— деди Малевский.

— Эльбет, яш эди,— деди онынъ фикирини тасдыкълап Майданов.

— Багъышланъыз,— хытап этти Лушин,— о кыркъ яшында олса керек.

— Къыркъны кечкен эди,— деп текрарлады Зинаида, онъа чабик алда назар ташлады.

Бираздан сонъра мен эвге къайттым. О кимнидир севе. Лякин кимни?— деп фысылдады дудакъларым.

XII

Кунълер кечтилер. Зинаида кунь-куньден денъишти, худжурлашты. Бур куню онынъ одасына кирдим, о къасыр скемле устюнде, башыны столнынъ уджуна тиреген алда

отурмакѣта. О башыны котерди... Череси козьяшынен сылангѣан.

— А! Сизсинѣизми!— деди о кинаенен кулюмсиреп.— Мында келинѣиз.

Мен онынъ янына бардым, о элини башыма кѣойды, уютсизден сачларымны тутып, кѣакѣкѣалап башлады.

— Агѣыра да,— дедим мен, ннает.

— А, агѣырамы, я менимки агѣырмаймы?— деп текрарлады о.

Пармакѣлары арасында юлкѣунгѣан сачларны корѣгенинен:

— Вай,— деп кѣычырды,— мен не яптым? Гѣарип мсѣ Вольдемар.

О юлкѣунгѣан сачларны мукѣайтлыкѣнен тюзетти, пармагѣына сарып, оларны алкѣа шекилине кетирди.

— Сачынѣызны медальонымнынъ ичине кѣоюп, бойнума такѣып юерим,— деди о, козѣлеринде исе эп яш йылтырамакѣта,— ойле япсам бельки гонѣюлинѣиз котерилир... Энди сагѣлыкѣнен кѣалынѣыз.

Эвде де хайырсыз вакѣиагѣа расткельдим. Анамнен бабам давалашмакѣта эдилер; анам онѣа нелердир айтып илишкен, бабам исе адети узре, сусты, бир шей айтмайып кѣуртулды ве арадан чокѣ кечмей чыкѣып кетти. Анамнынъ онѣа не дегенини мен эшитмедим, эшитсем биле оны анѣлайджакѣ киби вазьетте дегиль эдим, олар баягѣы лаф эткен сонѣ анам мени озѣ одасына чагѣыртты, сыкѣ-сыкѣ княгинянынъ эвине баргѣаным ичюн манѣа дарылды, анамнынъ айткѣанларына бакѣкѣанда о *une femme sarahle de tout*¹ эмиш.

Анамнынъ элини опѣтим, (оны токѣтатмакѣ истесем даима бойле япа тургѣаным) озѣ одама кеттим. Зинаиданынъ козѣяшлары мени бир тамам шашмалаткѣан эдилер; насыл фикирге кельмесини бильмей эдим, озюмнинъ де агѣлайджакѣым келе, он алты яшында олгѣаныма бакѣмадан мен даа бала киби эдим. Беловзоров кунѣ-кунѣден даа да дешетли корюнсе де, айнеджи графкѣа кѣашкѣыр кѣойгѣа бакѣкѣан киби бакѣса да, мен энди ич ким ве ич бир шей акѣкѣында тюшюнмей эдим. Мен фикирлеримни бир ерге топлап оламай, башымны алып, бир тена ерге кетмеге истей эдим. Хусусан, гуллер осьтюрильген йыкѣынтылы ерге отурмагѣа севе эдим. Юксек дивар устюне чыкѣа ве анда озюмни пек бахытсыз, гѣарип ве гѣамлы, чыкѣым-

¹ О элинден чокѣ тюрю феналыкѣ кельген кѣадын (*франсызджа*).

сыз бир огъланчыкъ киби ис этип отура, кимерде озь-озюмни аджый эдим, лякин эпси бир бу гъамлы дуйгъулар меним юрегиме теселли беретургъан.

Кунълернинъ биринде дивар устюнде, узакъкъа бакъып, чанъ сесини динълеп отура эдим... Бирден вуджудымны бир шей сыйпап кечкен киби олды — ель десем, ель дегиль, титрев де дегиль, лякин йышмакъ бир ельчик эсинтиси кельди, дерсинъ манъа кимдир якъынлашмакъта эди... Ашагъы бакътым. Анда, ёлчыкътан енгиль, кок антерли, гульгули шемсиесини омузына къойгъан Зинанда тез-тез кельмекте эди. О мени корип токътады, къасыр шляпасынынъ къаснагъыны котерип, къадифени анъдыргъан козьлеринен манъа бакъты.

— Сиз анда, бу къадар юксек ерде не япасынъыз?— деп сорады, худжур кулюмсиреп,— манъа сизни севем деп, чокъ айтасынъыз,— деп сёзюнде девам этти о,— эгер сёзлеринъиз догъру олса андан ашагъы сычранъыз бакъайым!

Зинанда сёзюни битирмеден, артымдан бириси итеген киби, оюзмни ашагъы аттым. Диварнынъ юксёклиги эки сыджым этрафында эди. Ерге аякъ устюне тюштим, лякин ерге кучъю урулгъаным ичюн озюмни тутып оламадым; йыкълдым, бир анъ эсимни джойдым. Озюме кельдим, даа козьлеримни ачмаздан эвель янымда Зинанданы ис эттим.

— Азиз огъулчыгъым,— деди о манъа эгильген алда, онынъ сесинде эеджан, йымшакълыкъ бар эди,— насыл олды да сен бойле яптынъ, не ичюн мени динълединъ!.. Мен сени севем де, къана тур.

Онынъ нефес алувы манъа якъынлашты, эллерни башыма тийдилер, йымшакъ, пак дудакълары череме токъундылар, о мени опип башлады... олар меним дудакъларыма тийдилер... меним вазиятимни анълатмакъ мумкюн дегиль. Лякин Зинанда, даа козьлеримни ачмасам да, озюме кельгенимни черемдеки денъишювден анълады, гъалиба, деръал еринден турды:

— Къана турынъыз, шох, акъылсыз, йигит, не ичюн тоз ичинде созылып ятасынъыз?— деди.

Мен котерильдим.

— Шемсиени алып беринъиз,— деди Зинанда, бакъынъыз оны къайда аткъаным, манъа ойле бакъманъыз... Бу насыл акъылсызлыкъ? Беденинъиз агъырмаймы? Къыджыткъан якъмадымы? Сизге айтам да, манъа ойле бакъманъыз... О бир шей анъламай, бир шей айтмай,— деди кене озь башына лаф эткен адам киби,— дженап Вольде-

мар, эвинъызге барып, о якъ-бу якъынъызны темизленъыз, меним артымдан келейим, деменъыз,— мен ачувлана билем, ондан сонъ бир даа...

О озъ сѣзюни айтып битирмедн, юрип кетти, мен исе ёл четинде отурдым... аякъларым джансызлангъан, мени коте-рип турамай эдилер. Къыджыткъан эллеримни якъмакъта, омузым агъырта, башым айлана, лякин о вакъытта юрегимде олгъан хош дуйгъу сонъундан омюримде бир вакъыт текрарланмады. Бу дуйгъу меним бутюн мучелериме хош агърылар берди, инает, къуванчлы сескенювлернен ве нидаларнен ёкъ олып кеттилер. Керчектен де мен даа бала эдим.

XIII

О куню мен бутюн кунъ магърур юрдим, черемде эп Зинаиданынъ дудакъларыны ис этер, онынъ айткъан эр бир сѣзюни бутюн вуджудымда къуванчлы титревлернен хатырлар, умятсизден манъа кельген бу бахтны айбетлер, бундан озюм дешетленир, атта оны, бу тазе ис-дуйгъуларнынъ себепчисини корьмеге истемез эдим. Занымджа, таллийден бундан башкъа бир шей талап этмек мумкюн олмагъан киби, энди «сонъки дефа терен бир нефес алып, джан бермек» керек эди. Лякин эртеси куню Зинаидаларнынъ эвлерине кетейткъанда мен озюмде насылдыр чекниюв ис эттим, эм бу дуйгъуны эдепли бир адам оларакъ, лякъайдлыкъ пердеси алтында гизлемеге бильген киби косътермеге нафле тырыштым: Зинаида мени ич де эеджанланмай, адий бир алда къаршылап алды, тек пармагъыны саллады, ве:— Беденинъиз морармадымы?— деп сорады. Меним бутюн адий эдепсизлигим, бунынънен берабер эеджанларым, деръал даркъады, ёкъ олды кеттилер. Эльбетте, мен ондан мунасебет беклемей эдим, амма Зинаиданынъ озюни первасыз тутувы устюме сувукъ сув тѣккен киби олды. О мени яш бала сайгъаныны анъладым,— юрегимде агъырлыкъ пейда олды! Зинаида ода ичинде о якътан-бу якъкъа юеркен, манъа назары тюшкенде тез-тез кулюмсирей, лякин онынъ арекетлери узакъта олгъаныны мен ачыкъ коре эдим...» Тюневинън вакъианы озюм хатырлатсам экенми,— деп тюшюндим мен, ойле ашыкъышнен къайда кете эдинъиз?— деп сорасаммы экен... бир тамам бильмек ичюн», лякин эль сильктим, барып кошечикке отурдым.

Беловзоров кирди; онынъ кельгенине мен пек къуwandым.

— Сиз эмир эткен атны тапамадым,— деп башлады о къаба сеснен — Фрейтог манъа бир юваш ат бермеге разы олды, лякин мен бунъа эмин дегилим. Қъоркъам.

— Сорамагъа мусааде этинъиз, неден къоркъасынъыз,— деп сорады Зинаида.

— Неден дейсинъизми?.. Я сиз ат минмеге бильмейсинъиз де. Алла косътермесин, я барып да бир шей олса. Башынъызгъа бу хаял къайдан кельди?

— Бу меним ишим, меним дженап йыртыджым. Ойле исе мен Пётр Васильевичке мураджаат этерим... (Меним бабама Пётр Васильевич, дей эдилер. Зинаида бабам онынъ истегини къолайлыкънен эда эте биледжегине эмин олгъанына ве бабамнынъ адыны ич де чекинмей тильге алгъанына шаштым).

— Ойле десенъиз,— деди Беловзоров.— Сиз кезинмеге онынънен кетеджексинъизми?

— Онынъ илеми, ёкъса, дигериненми — сизинъ ичюн эписи бир, чюнки сизнен дегиль.

— Менимле дегиль,— деп текрарлады Беловзоров,— о сизинъ ишинъиз, не япаджакъсынъ. Сизге ат тапып кетирим.

— Яхшы бакъынъыз, даа сыгъыр-мыгъыр кетирменъиз. Бильмиш олунъыз, мен оны чаптыраджагъым.

— Чаптырынъыз... Лякин кимнен кетеджексинъиз, Малевскийненми?

— Я не ичюн онынънен дегиль, о дженкявер?... Айды тынчланынъыз,— деп къошты Зинаида,— козьлеринъизни тегереклетменъиз,— мен сизни де алырым. Сиз энди Малевский меним ичюн бир капик олгъаныны яхшы билесинъиз,— о башыны къакъытты.

— Сиз мени теселлендирмек ичюн бойле айтасынъыз,— деп мыдырданды Беловзоров.

Зинаида козьлерини сюзди:

— Булар сизни теселлендирами? Эй, й, й... дженкявер!— деди о ниает, башкъа сёз тапмагъан киби.— Я сиз, дженап Вольдемар, сиз бизимле барыр эдинъизми?— деп сорады менден.

— Мен чокъ адамлар арасында... севмейим,— деп мыдырдандым ерге бакъып.

— Сиз tete-a-tete?..¹ истейсинъизми? Айды, сербест адамгъа сербестлик, къуртулгъангъа дженнет,— деди о ко-

¹ Козь-козье келип къалмагъа (*франсызджа*).

кюс кечирген алда.— Айды, Беловзоров, барып арекет этинъиз. Ат манъа ярын керек оладжакъ.

— Эльбет; я параны къайдан аладжакъмыз?— деп сѣзге къошулды княгиня.

Зинаиданынъ къашлары туюмленди.

— Мен сизден пара сорамайым; Беловзоров манъа ишана...

— Ишана, ишана... деп текрарлады княгиня ве бирден бар сеснен къычырды:— Дуняшка!

— Маман, мен сизге чанъчыкъ эдие эткен эдим де,— деди княжна онъа.

— Дуняшка!— деп къычырды къартый кене.

Беловзоров сагълыкълашты, мен де онынънен кеттим. Зинаида манъа, къалынъыз, демеди.

XIV

Эртеси куню саба эрте турдым, бир таячыкъ кесип алдым ве застава бетке кеттим. Анда барып, юрегимдеки кедерни савуштырмакъ истедим. Авасы гъает гузель, ку-нешли ве чокъ сыджакъ дегиль эди; хафиф ве тазе эскен ель ер юзюнде эр шейни шытырдатыр, лякин бир шейни раатсызламай озъ башына шувулдай эди. Мен баягъы вакъыт тепеликлерде, орман ичинде кезиндим; озюмни бахтлы ис эттим, эвден кене махзунлыкъ багърына кирерим, деп чыкъкъан эдим, лякин яшлыкъ, аджайип табиат, темиз ава, чабик юрювнинъ зевкъы, сыкъ отлар устюнде раатланып ятувлар эр шейден устюн чыкъты, о акъылдан чыкъмайджакъ сѣзлер, о опювлер кене юрегиме келип кирдилер. Зинаиданынъ, эр алда, меним джесаретиме, къараманлыгъыма къыймет кесмемеси мумкюн дегиль, деген фикир манъа хош келе эди... «Дигерлерини менден зияде севе,— деп тюшондим мен,— барсын ойле олсун! Дигерлери, сизинъ ичюн биз эр шейге азырмыз, дейлер. Мен исе буны исбат эттим! Сонъ мен онынъ ичюн даа иелер япмагъа къадырым!»... Хаялым джошты. Ракъиплеримнинъ элинден оны насыл къуртарып алмакъны, къангъа быланып, оны зиндандан алып чыкъмакъны, онынъ аягъына баш къоюп джан бермекни тасавур эттим. Эвимизнинъ мусафирханесиндехи суретни — Матильданы алып къачмакъта олгъан Малък Адильни хатырладым, шу вакъытта козлерим балабан ве чубар такъ-такъ къушкъа тюшти, о себатнен индже акъ къайын тереги бойлап эп тепеге котерильмекте, тыпкъы контрабаснынъ бойну артын-

дан бакъкъан чалгъыджы киби терскнинъ къ сагъ, къ сол тарафындан теляшнен бакъмакъта эди.

Сонъра мен «къар без дегиль» адлы йырны йырлап башладым, шимди о заман пек мешур олгъан: «Мен сени саба, тазе ель эскенде беклейим» романсыны — Хомяков фаджнасындаки Ермакнынъ йылдызларгъа мураджаатыны юксек сеснен айтып башладым Бир дане севги шири яз-магъа тырыштым, атта бутюн ширини екюнлейнджи сонъки сатырны: «Ах, Зинаида! Зинаида!» деген сатырны да тюшюнип таптым, лякин ондан бир шей чыкъмады. Бу вакъыт уйле маали де келип етти. Вадийге тюштим; андан кечкен тар къумлу ёл догъру шеэрге алып бара эди. Мен шу ёлдан кеттим... Арттан атларнынъ тапырдысы эшитилди. Артыма айландым, токътадым, фуражкамны элиме алдым: бабамнен Зинаиданы корьдим. Бабам бутюн кевдеси иле онъа догъру эгильген, атынынъ бойнуны туткъан алда нелердир айтмакъта, кулюмсиремекте. Зинаиданынъ дудакълары юмулгъан, козьлери ашагъы алынгъан, онынъ айткъанларыны сускъан алда динълемекте. Мен башта ялынъыз оларнынъ экисичи корьдим, лякин арадан бир къач дакъкъа кечкен сонъ, бурулышта омузына ментик ташлангъан, устюнде гусар урбасы олгъан къара атлы Беловзоров корюнди. Севимли аты башыны саллай, кишней, ойнакълай, устюндеки адам онынъ чылбырыны чеке, шпорларынен онынъ къабургъаларындан сыкъа. Мен четке чекильдим. Бабам атнынъ башыны бурды, Зинаидадан узакълашты, о бабама бакъты ве экиси де атларыны чаптырып кеттилер...

Беловзоров къылычыны шахырдатып, атыны оларнынъ артындан чаптырып кетти. «Онынъ чырайы къыскъач киби къызарды,— деп тюшюндим,— я Зинаида? Онынъ чырайы неден бойле къачкъан экен? Сабадан берли атнен юре, чырайы нсе бем-безъ?»

Мен адымларымны сыкълаштырдым, уйле олмадан эвге кельдим. Бабам ювунып-тарангъан, урбаларыны денъиштирген, чырайы ачыкъ, анамнынъ креслосынынъ янында отура, онъа озюнинъ хош, гуръ сесинен «Journal des Dats», адлы фельетонны окъумакъта: лякин анам оны дикъкъатсыз алда динълемекте, о мени корьгенинен, бутюн кунъ къайда эдинъ, деп сорады, алла бильсин къайдаларда, алла бильсин кимлернен быралкъытанып юресинъ, мен бойле шейни севмейим, деди. «Пайнаозюм кезиндим»,— деп джевап бермек истеп бабама бакътым, не ичюндир бир шей айтмадым, сустым.

Сонъки беш-алты кунъ девамында Зинанданы корьмедим, демек мумкюн: о озюни хаста илян этти, лякин бу шей оларнынъ эвине кельгенлернинъ, оларнынъ озъ ибаресинен айткъанда, невбетчиликке келювлерине кедер этмеді; оларнынъ арасында ялынъыз Майданов корюнемей эди, чюнки о зевкъланув имкянындан айырылгъан киби олса бирден рухтан тюше, джаны сыкъылып башлай. Беловзоров чырайыны сытып, урбалары бир тамам иликленген алда, къып-къырмызы олуп отура эди, граф Малевскийнинъ индже чересинде насылдыр тебессюм бар эди, о акъыкъатен де Зинанданынъ нефретине огърады, къарт княгинягъа айрыджа мунасебет косътерип башлады, онынънен берабер файтонгъа минип, генерал-губернаторнынъ узурьна барып кельди. Лякин оларнынъ бу сефери мувафакъиетсиз олып чыкъты, Малевский ичюн о атта гонъюль хошнутсызлыгъы кетирип чыкъарды. Анда онъа бир вакъытлар насылдыр офицерлернен олып кечкен вакъианы хатырлаткъанлар, о исе озюнинъ анълатувьында, о маальде даа теджрибесиз эдим, деменге меджбур олгъан. Лушин бир кунъде эки дефа кельсе де, кечкен шу лакъырдылардан сонъ мен ондан бираз сакъына, айны заманда, озюмде онъа нисбетен самимий мейиллик ис этмекте эдим. Кунълернинъ биринде о менимнен берабер Нескучный багъчасына кезинмеге барды, гъает незакетли эди, манъа чешит отларнынъ ве гуллернинъ адлары, хаснетлери акъкъында икяе этти, бирден умуьтсизден манълайыма, шап этип урды:

— Мен акъылсыз оны джилъвелене беллей эдим, анълашылгъанына коре дигерлерине озюни къурбан этмек онъа хошнутлыкъ багъышлай,— деп хытап этти.

— Бунынънен не демек истейсинъиз?— деп сорадым мен.

— Сизге бир шей айтмакъ истемейим,— деп ташлады Лушин.

Зинанда озюни менден эп узакъ тутып башлады: мени корьгени киби онынъ чырайы денъише — буны мен дуймай къалдым. О манъа озъ истегинден тыш оларакъ терс чевириле... Озь истегинден тыш; мына мени не якъа, не эзитлей эди! Чаресиз алда мен де онъа расткельмеменге тырыша тургъаным. Мен онъа узакътан бакъа эдим, лякин бунъа да даима наиль оламай эдим. Онда насылдыр, анъламасы зор, денъише олды, онынъ череси де, озю де башкъа тюрю олды. Сыджакъ, сакин акъшам онда олгъан денъише мени даа зияде тааджилендирди. Мен буюк

мерджан чалылыкъларынынъ тюбюндеки алчачыкъ скемле устюнде отура эдим; бу ерни мен пек севем; мындап Зинаиданынъ одасынынъ пенджереси яхшы корюнип тура. Тёпедeki къаверенкли япракълар арасында кичкене къушчукъ пек теляшлы чапкъалай; кок мышыкъ бир созулып алды да, багъчанынъ ичине кирип кетти; биринджи къонъузлар энди ярыкъ олмаса да, темиз авада вызылдап агъырдан учмакъталар. Мен отургъан ерден эп пенджереге козь этем, о ачылмазмы экен деп, беклейим. Эм о ачылды, анда Зинаида корюнди. Устюнде без антери,— онынъ озю де, череси де, омузлары да, эллери де,— эписи бем-без. О хайлы вакъыт къыбырдамай отурды, котерильген къашлары тюбюнден баягъы вакъыткъадже тикилип, бакъып турды, мен онынъ бойле бакъкъаныны бир вакъыт корьмеген эдим. Сонъра эллерини бири-бирине къавий сыкъты, оларны дудакъларына, сонъра манълайына басты, бирден эллерини бошاپ, пармакъларыны ачты, къулакълары устюне тюшкен сачларыны тюзетти, насылдыр бир къатистликнен башыны къакъытты, пенджерени къапатты.

Учъ кунъден сонъ о мени багъчада расткетирди. Бурулып кетмек истедим, лякин о мени токътатты.

— Манъа элинъизни беринъиз,— деди о эвельки киби незакетнен.— Экимиз баягъыдан берли лаф этмеген эдик.

Мен онъа козь ташладым; козьлери шавлели, череси кулюмсиремекте, тыпкъы енгиль думан пердеси артындап корюнген киби эди.

— Аля кейфинъиз ёкъмы?— деп сорадым ондан.

— Ёкъ, гузелим,— деп джевап берди, кичкене бир къырмызы гульни къопарды.— Азачыкъ ёргъуным, лякин о кечип кетер.

— Сиз кене эвельки киби оладжакъсынъызмы?— деп сорадым.

Зинаида къырмызы гульни чересине басты, назарымда, гульнинъ япракълары онынъ янакъларына япышып къалдылар.

— Я мен денъишкен эдимми?— деп сорады о менден.

— Эльбет, денъиштинъиз,— джевап бердим алчакъ сепнен.

— Мен сизинънен сувукъ мунасебетте булундым,— деп башлады Зинаида,— лякин бунъа къулакъ асмамакъ керек эдинъиз... Мен башкъа чаре тапып оламадым... Эльбет, буны анълатмакъ мумкюн дегиль!

— Билем мен, сиз меним севгенимни истемейсинъиз,— мына иш къайда!— деп хытап эттим, махзун алда эеджаннен.

— Ёкъ, мени севинъиз — лякин баштакиси киби дегиль.

— Я насыл?..

— Дост олайыкъ— мына бойле!— деди Зинаида ве манъа гулюни кьокълатты.— Манъа бакъынъыз, мен сизден баягъы буюгим, догърусыны айткъанда, мен сизинъ аптенъиз кибим, аптенъиз олмасам да, татанъыз кибим. Сиз исенъиз...

— Сизинъ ичюн мен балам,— дедим онынъ сёзюни болюп...

— Эльбет, баласынъыз, сыджакъкъанлы, яхшы, акъыллы баласынъыз, мен сизни пек севем. Билесинъизми не? Бугунъден итибарен сизни озюме манет бейзадеси тайин этем, эм шуны бильмиш олунъыз ки, паж озь ханымы янында бир якъкъа кетмемек керек. Янъы ишинъизнинъ вазифеси будыр,— деди о, быджагъымнынъ илигине гуль сокъты,— бу сизге меним мераметли бакъувымдыр.

— Мен сизден эвель де чокъ мераметлик коре эдим,— деп мыдырдандым.

— Я!— деди Зинаида ве манъа козь кыясындан бакъты,— бакъ сен онынъ зеинне! Барсын шимди де ойле олсун... Мен азырым...

О эгильди, яваштан меним манълайымны опыти.

Мен онъа бакътым, о чересини терс чевирди «Къана артымдан юрюнъиз, меним ярдымджым», деди де, эвлерине догъру кетти. Мен онынъ артындан тааджипленген алда кеттим. «Бу муляим, акъыллы кыыз,— деп тюшюне эдим,— керчектен де мен бильген Зинаидамы экен? Занымджа онынъ юриши де денъишкен, яваш-яваш кете, боюкъяфетинде насылдыр бир улулыкъ, дюльберлик бар эди...

Я, раббим! Бакъ сен меним юрегимде севги насыл буюк тазе кучьнен янды-тутащты.

XVI

Уйледен сонъ эвге мусафирлер кене де топландылар, княгиня оларнынъ узурьна чыкъты. Бутюн джемаат топланды, меним ичюн ич де унутулмайджакъ, анавы биринджи акъшамдаки киби, эр кес кельген эди; атта Нирмацкий де сюйренип кельген; Майданов бу дефа янъы шиирлерини алып, эр кестен эвель кельген. Кене фант оюны башланды, лякин бу кересинде худжур арекетлер, акъылсызлыкълар, сес-шамата олмады,— чингене адетлери де корюнмеди. Зинаида джыйынымызгъа айрыджа рух багъышлады. Мен

онынъ янында маиет бейзадеси оларакъ отура эдим. О, фант кимге чыкъса, о адам бизге озюниинъ тюшюни икяе этсин, деп теклиф этти, лякин бу шей олмады. Тюшлер я джансыкъысы (Беловзоров тюшюнде атына балыкъ ашаткъан, атынынъ башы агъачтан эмиш), я да суный, уйдурма олып чыкъа. Майданов бизге бутюн бир повестьни икяе этти, анда къабр макъбареси де, лира котерген фериштелер де, сёйлеген гуллер де, узакътан эшитильген сес-седалар да бар эди. Зинаида онъа сёзюни сонъунаджа айттырмады.

— Мадам ки бир шейлер уйдурмакъ керек экен,— деди о,— о алда эр бир адам деръал башына насыл фикир кельсе оны икяе этсин.

Биринджи невбет кене Беловзоровъа кельди. Яш гусар утанды.

— Мен бир шей тюшюнип тапамадым,— деп хытап этти о.

— Олмайджакъ шей,— деди Зинаида.— Месея, озюнъизни эвли, деп тасавур этинъиз, вакъытынъызны къарынъызнен насыл этип кечирир эдинъиз, бизге бу акъта айтынъыз. Оны эвде къапалы тутар эдинъизми?

— Эльбет, оны эвден чыкъармаз эдим.

— Озюнъиз де онынънен отурыр эдинъизми?

— Озюм де, эльбет, онынънен отурыр эдим.

— Пек гузель. Эгер о сизден безип, башкъасына козь этсе?...

— Оны ольдюрир эдим.

— Я къачып кетсе?

— Мен оны тутар ве эпси бир ольдюрир эдим.

— Айды, яхшы. Мисаль ичюн барып да сизинъ къарынъыз мен олсам, о вакъыт не япар эдинъиз?

Беловзоров бираз сусты, сонъра:

— Мен озюмни ольдюрир эдим...

Зинаида бирден кулды.

— Анълашылгъанына коре сизинъ де тюркюнъиз йырланды.

Экинджи фант Зинаидагъа чыкъты. О тавангъа бакъып, тюшюнджеге далды.

— Мына мен нелер тюшюндим,— деди ннает,— буюк бир сарайны, гузель яз акъшамында анда олаяткъан джыйынны тасавур этинъиз. Оны яш къраличе бермекте. Эр ерде алтын, мермер, буллюр, йнпек, чыракълар, эльмаз, гуллер, мис-анбер къокъулар... эр ер зийнетли.

— Сиз зийнетни севсинъизми?— онынъ сёзюни больди Лушин.

— Зийнет дюльбер ола, мен бутюн дюльбер шейлерни севем,— деди Зинаида.

— Энъ гузелиними?— деп сорады о.

— Бу суаль насылдыр худжур, анъламайым. Манъа кедер этменъиз. Бойлеликнен, джыйын тавунда... Мусафир чокъ, эписи яш, дюльбер, джесюр, эписи къраличеге ургъунлар.

— Я мусафирлернинъ арасында къадынлар ёкъмы?— деп сорады Малевский.

— Ёкъ, токътанъыз, бар.

— Эписи чиркинми?

— Пек де дюльберлер. Лякин эркеклернинъ эписи къраличеге ургъунлар. О юксек бойлу, къыяфети гузель, онынъ сим-сия сачына алтын диядема такъылгъан.

Мен Зинаидагъа бакътым, тасавурымда о шимди бизим эпимизден юксек, онынъ бем-безд манълайында, узангъан къашларында ойле парлакъ акъыл ве ойле кучлю уюмдарлыкъ корюнип тургъан киби эди ки, мен: «Шу къраличе озюнсинь!»— деп тюшюндим.

— Эписи къраличени сарып алды,— деп сёзюнде девам этти Зинаида,— эписи оны макътамакъ ичюн юрегиндеки бутюн макътавлы сёзлерни айтмагъа тырыша.

— О макътагъанларыны, ялтакълыкъны севемми?— деп сорады Лушин.

— Не де сабырсыз адамсынъыз, сёзюмни болембер... Макътагъанларыны ким бегенмей?

— Кене бир дане ве сонъки суаль,— деди Малевский,— къраличенинъ къоджасы бармы?

— Бу акъта даа тюшюмдемим. Ёкъ, онъа акъай не керек?

— Эльбет,— деп онынъ сёзюни текрарлады Малевский,— онъа акъай неге керек?

— Silence! ¹— деп хытап этти Майданов. О франсызджа яхшы лаф этип оламай.

— Merçi! ²— деди онъа Зинаида.— Бойлеликле, къраличе озюнинъ шанына айтылгъан сёзлерни эшите, музыка динълей, лякин мусафирлернинъ ич бирине бакъмай. Бойдан-бойгъа тизили алты пенджеренинъ эписи артынадже ачыкъ тура, оларнынъ артында йылдызлар парылдагъан кок, буюк тереклернен орътюльген багъча къарарып корюнемкте. Къраличе багъчагъа кирди. Анда тереклернинъ огюндеки шадырван сим-сия къаранлыкъ ичинден агъарып

¹ Сусынъыз (франсызджа).

² Сагъ ол (франсызджа).

корюнмекте — тасавурдаки киби юксек, пек юксек. Қъра-
liche сувнынъ сакин, аэнкли шувултысыны динъледи.
Онъа бакъаркен, тюшонджеге далды: эпинъиз дженап-
лар, джесюр, акъыллы, зенгин адамларсынъыз, эпинъиз
меним янымдасынъыз, эр бир сёзюмнинъ къадрина етесинъ-
из, эпинъиз аягъымнынъ тюбинде джан бермеге азыр-
сынъыз, меним эмиримни беклейсинъиз, лякин, мында,
шадырван янында, шырылдамакъта олгъан сув янында,
мен севген, мени озъ эсарети алтында туткъан бир адам
беклемекте. Онынъ устюнде къыйметли урбалары да, олар-
нынъ устюнде къыйметли ташлар да ёкъ, оны кимсе
танымай, лякин о мени беклемекте, эм меним бараджагъы-
ма эмин, мен онынъ узурына мытлакъа барырым, онынънен
берабер олурым, тереклернинъ фысылдылары, шадырван-
нынъ шувултысы алтында, къаранлыкъ ичинде гъайып
олып кетермиз, мени бу ёлдан токътатаджакъ киби кучъ ич
бир ерде ёкъ.

Зинаида сусты.

— Бу уйдурмамы?— деп ийлекарлыкънен сорады Ма-
левский.

Зинаида онъа чевирилип бакъмады.

— Эгер биз о мусафирлер ичинде олып, шадыр-
ван янындаки бахытлы адамны танысакъ,— деди бирден
Лушин,— о вакъыт биз онъа не япар эдик, дженап-
лар?

— Тоқътанъыз,— деп онынъ сёзюни больди Зинаида,—
эр биринъизнинъ не япаджагъынъызны мен озюм айтайым.
Сиз, Беловзоров, оны дуэльге чагъырыр эдинъиз, сиз Май-
данов, эпиграмма язар эдинъиз, ёкъ, ёкъ, сиз эпиграмма
язмагъа бильмейсинъиз; сиз де Барбье киби, узундан-узун
ямбалар язар эдинъиз, эсеринъизни «Телеграфъ»та бастырыр
эдинъиз. Сиз исе, Нирмацкий, ондан бордж алыр эдинъиз...
Ёкъ борджгъа пара берип, процент алыр эдинъиз... Сиз,
доктор...— О токътады,— сизинъ не япа биледжегинъизни
айтып оламайым.

— Бир табиб оларакъ, мусафирлерни корьмеге биле
истемеген вакъытта, къраличеге шаматалы акъшам кечир-
мекни тевсие этер эдим,— деди Лушин.

— Бельки сиз акълысынъыздыр. Я сиз, граф?..

— Менми?— деп текрарлады Малевский кулюмспреген
алда...

— Сиз онъа зеэрленген конфет алып берир эдинъиз.

Малевскийнинъ череси азачыкъ бурюшти, чуфутлар-
нынъ юзюне бенъзеди, лякин сонъундан бирден шакъыл-
дап кульди.

— Сиз исе, Вольдемар...— деп девам этти Зинайда,— занымджа, етти энди, келинъиз башкъа бир оюн ойнайыкъ.

— Къраличе багъчагъа чапса, дженап Вольдемар озь зенааты муджиби онынъ артындан этегини котерип кетер эди,— деди Малевский зеэрли тилинен.

Менин черем къызарды, лякин Зинайда деръал элини меним омузыма къойды, азачыкъ къалтыравукъ сеснен:

— Мен сиз азретлериңе эдепсизлик япмакъ ичюн бир вакъыт укъукъ бермедим, шунынъ ичюн де кетменъизни риджа этем,— деди, онъа къапыны косътерди.

— Багъышланъыз, княгиня,— деп мыдырданды Малевский, череси ап-акъ олгъан алда.

— Княгиня догъру айтты,— деп хытап этти Беловзоров озю де еринден котерильди.

— Валлаи-билляи, мен бойле шей беклемеген эдим,— деп девам этти Малевский,— меним сёзлеримде бойле ма-на олмаса керек... сизни акъаретлемек акъылыма биле кельмеген эди... Мени багъышланъыз.

Зинайда онъа сувукъ, назарлар быракъты, сувукъ кулюмсиреди.

— Айды, къалыныз,— деди Зинайда первасызлыкънен элини силькитип,— дженап Вольдемарнен экимиз нафиле ачувландыкъ. Сиз тишлемесенъиз отурып оламазсынъыз... Сагъ олунъыз.

— Багъышланъыз мени,— деп текрарлады Малевский, мен исе, Зинаиданынъ демки арекетини хатырладым, акъ-икъий къраличе биле эдепсизге бойле бир киббарлыкънен къапыны косътерип оламаз эди, деп тюшюндим.

Фант оюны бу кичкене давадан сонъ чокъ девам этмед-ди; эр кес къолайсыз алгъа къалгъан эди, бунъа шу дава-лашув дегиль де, башкъа бир шей,— белли олмагъан бир дуйгъу себепчи олды. Бу акъта ич кимсе бир шей айтмады, лякин эр кес озюнинъ ве янындаки адамнынъ юрегинде бу фикир олгъаныны дуя эди. Майданов шиирлерини окъуды, Малевский оларны агъыз патлатып, янып-куюп макътады.

«Озюни яхшы этип косътермеге тырыша»— деп меним къулагъыма фысылдады Лушин. Бираздан сонъ эпимиз даркъалдыкъ. Зинайда бирден тюшюнджеге далды: кня-гиня адам йиберип, башы пек агъыргъаныны бильдирди; Нирмацкий кемиклери пек раатсызлагъаныны айтып ши-кьетленди.

Мен чокъ вакъыткъадже юкълап оламадым, Зинаида-нынъ икяеси мени пек шашмалаткъан эди.

— Бу икяе керчектен де кинаели экен?— деп сорадым озь-озюмден,— о кимге, не ичюн кинае этти?.. Эгер керчек-

тең де бир кимсеге япылгъан кинае олса... не япмакъ керек экен? Ёкъ, ёкъ, олмайджакъ шей,— деп фысылдадым, бир тарафтан экинджисине чевирильдим... Икяе эткен девирде Зинаиданынъ череси насыл олгъаныны хатырладым... Нескучный багъчасында Лушиннинъ агъзынан чыккъан лафтан сонъ, манъа Зинаиданынъ мунасебетни денъншекенини хатырладым, тюшюнджеге далдым. «Ким о?»— Бу эки сёз къаранлыкъ ичине язылгъан киби къаршымда асылып тура, мен онынъ тазыйыгъыны дуям, мына шимди яшын яшнайджакъ, деп беклемекте эдим. Сонъки вакъытларда Засекиналарнынъ эвинде пек чокъ шейлер коръгеним ичюн козьлерим буна алышып къалдылар: оларнынъ перишанлыгъы, чыракъ тюпчиклери, къырыкъ пычакъ, вилкалар, сытыкъ чырай Вонифатий, урьян-пурьян юрген хызметкяр къадын, княгинянынъ кылыкъсызлыгъы — бу худжур яшайыш, эписи мени энди тааджиПЛЕНДИРМЕЙ ЭДИ... Лякин Зинаиданынъ табиятында олаяткъан бу худжурлыкъларгъа ич де алышып оламайым. Кунълернинъ биринде амам онъа «авантюристка» деген эди. Шу авантюристка меним итикъадым, севгим! Бу ад мени якъты, яндырды, ондан къачып башымны ястыкъ тюбюне сокътым, ачуландым, лякин айны заманда, эгер шу шадырван янындаки бахтияр адам мен олсам, эр шейге разы олмагъа, эр шейни багъышламагъа азыр олур эдим.

Къаным къайнады, башыма урды. «Багъча... шадырван...— шу багъчагъа кирейим-чи» деп тюшюндим мен. Тез-тез кийинип, эвден чыкътым.

Къаранлыкъ гедже — тереклер акъырын-акъырын фысылдашалар, коктең серинлик энмекте, бостандан таракъотунынъ къокъусы кельмекте. Бутюн къалдырымларны доланып чыкътым; адымларымнынъ енгиль сеси мени эм эеджанландыра, эм де джанландыра эди; ёлда токътайым; юрегимнинъ дюкюльдисини динълейим, о тез ве эеджанлы урмакъта. Ниает, дивар янына келип, индже терекке даяндым. Бирден менден бир къач адым о якъта,— ёкъса манъа ойле кельдими?—къадын корюнди... нефес алмакътан билс токътап, бутюн дикъкъатымнен анда бакътым. Бу не? Къулакъларыма аякъ давушлары кирдими, ёкъса кене юрегим дюкюльдемектеми? «Ким бар мында?»— дедим зорнен эшитиледжек киби алчакъ сеснен.

«Я бу да не? Богъукъ кулькюми?.. Ёкъса япракълар шытырдаймы?.. Ёкъса янчыгъымда бириси кокюс кечирдими? Мен дешетлендим... «Ким бар мында?»— деп текрарладым, зорнен эшитиледжек сеснен.

Ава бирден снярды; кокте атешли сызыкъ ялкылдап

кечти; йылдыз тайды. «Зинаидамы?» деп сорамакъ истедим, лякин сёзлерим дудакъларымда къатып къалды. Бирден чевре-четин сукюнетлик ве къаранлыкъ сарып алды, адети узре, яры гедже вакъытында бойле ола... Атта тереклердеки чырчырналар биле чырылдамакътан тынгъанлар, лякин къайдадыр пенджере къакъылды. Мен динъленип тура-тура ахыры бездим, озь одама, сувуп къалгъан тёшегиме къайттым. Мен худжур эеджан алтында эдим:— дерсинъ, бир кимсенен корюшмеге баргъаным,— бирсининъ бахты янындан кечип кетип, ялынъыз къалгъаным.

XVII

Эртеси куню козьлериме файтон устюнде кетейткъан Зинаида илишти, княгинянен къайдадыр баргъан. Лякин Лушиннен селямлашмакъ къысмет олды, о манъа зорнен селям берди, Малевскийни де корьдим. Яш граф ырджайып, менимнен достларджа лаф этти. Зинаидаларнынъ эвине къатнагъанлардан ялынъыз о бизим эвимизге келе ве озюни анама баягъы бегендирген эди. Бабам оны бегенмей, шунынъ ичюн де онынънен акъаретлейинджи бир исзакетли муамеледе булуныр эди.

— Ah, monsieur le page!¹— деп сёзге башлады Малевский,— сизни расткетирмектен пек мемнуним. Дюльбер къраличенъиз не япа?

Онынъ дюльбер ачыкъ череси манъа шимди пек титис корюнди, эм о манъа ойле нефретнен ве кинаенен тикилип бакъты ки, мен онынъ сёзлерине умумен джевап къайтармадым.

— Даа ачувынъыз ятышмадымы?— деп сёзюнде девам этти о,— ерсиз ачувланасынъыз, о адны сизге мен бермедим де, гъалиба, ондан сонъ чокъ къраличелернинъ хызметкярлары ола. Лякин сиз, мусааденъизнен айтайым, вазифенъизни фена эда этесинъиз.

— Не ичюн?

— Хызметкярлар озьлерининъ къраличелери янындан къыбырдамамалары керек; олар не япсалар, хызметкяры бильмек, атта оларны,— деди о сесини алчакълатып,— бутюн кунъ, бутюн гедже козетмелери лязим.

— Сиз не айтмакъ истейсинъиз?

— Мен не айтмакъ истейим? Занымджа, эр шейни ачыкъ-айдын айтмакътам. Бутюн кунъ, бутюн гедже. Кунъ-

¹ Ах, дженап паж! (франсызджа).

дюз бир шей дегиль; орталыкъ ярыкъ, адам чокъ; лякин гедже, бутюн къаза-бея гедже олмакъ мумкюн. Сизге достларджа шуны айта билем, гедже юкъламанъыз, оны козьден къачырманъыз, онъа буюк дикъкъатлыкънен мукъайт олунъыз. Акъылынъызда олсун — багъчада, гедже, шадырван янында — о ерде къаравулланмакъ керек. Сонъундан манъа сагъ ол дерсинъыз.

Малевский кульди, манъа аркъасыны чевирди. Анълашылгъанына коре манъа айткъан сёзлерине озю о къадар эмиет бермеди, о гъает ийлекяр адам олып, маскарадарда адамларны къолайлыкънен алдатмагъа олгъан усталыгъынен шурет къазангъан, бутюн вуджудына синъип кеткен акъсыз яландыжылгъы бойле вакъытта онъа буюк ярдым эте эди... мени азачыкъ ачувландырмакъ истеди, лякин онынъ эр бир сёзю меним дамарларыма зеэр олып акъты. Вуджудымдаки къан башыма урды. «А, демек ойле — дедим озюм-озюме, — Яхшы! Демек, багъчагъа кирмеге нафиле истемегеним! Ойле олмакъ мумкюн дегиль!» — деп хытап эттим ве кокрегимс юмрукънен урдум, лякин не олмамакъ кереклигини озюм де бильмей эдим. «Багъчагъа Малевскийнинъ озю келеджекми, — деп тюшюндим (бельки озюнинъ сырыны озю ашкяр эткендир; бойле эдепсизликлер онынъ элинден келир), — ёкъса башкъасыны, (багъчамызнынъ дивары пек алчакъ, ондан сычрап кечмек къыйын дегиль) — ким олса-олсун, элиме тюшсе къолайлыкънен къуртулып оламаз! Менимнен расткелишмекки кимсеге истемейим! Ахтимаи алмагъа бильгенимни бутюн алемге ве о вефасызнынъ (эльбет, ойле, онъа вефасыз дейим) озюне исбат этерим!»

Озь одама къайтып кельдим, язы столымнынъ ичинден якъында сатын алгъан инглиз пычагъымны алдым, агъызына пармагъымны тийсетип бакътым, устра киби кескин, бойле ишлерни эвеллери де япып огренген адам киби, къашларымны сыкътым, джиддий бир тавурда пычакъны джебиме сокътым. Юрегим бир чапаланып алды, сонъра таш киби къатып къалды; акъшамгъадже къашларым сытыкъ, дудакъларым юмукъ, насылдыр бир дешетли шейге эвельден азырлангъан киби, джебимде къызгъан пычакъны къавий туткъан алда о якътан-бу якъкъа тез-тез юрдим. Бу тазе, сонъу олмагъан дуйгъулар мени ойле сарып алдылар ки, атта Зинаида акъкъында тюшюммеге биле чарем олмады. «Алеко, яш чингене, — къафамда долана берди: — дюльбер дживан, къайда кетесинъ? — Ят ериньде...», сонъра исе: «Устюнъ-башынъ ал къан олгъан!.. Вай, я сен не яптынъ?» — «Айды, зарары ёкъ!» Бу бир шей дегиль» —

деген сѣзни таш юрекли адам олып кулюмсиреген алда текрарладым. Бабам эвде ёкъ эди; лякин баягъыдан берли озъ башына ачувланып юрген анам акъшамлыкъ аш вакъытында меним худжур вазнетиме бакъты да:

— Курпеге ачувлангъан сычан киби неге бу къадар къабардынъыз?— деп сорады.

Мен онъа джевап оларакъ первасызлыкънен кулюмси-редим, лякин «юрегимде нелер олгъаныны билъсе де» деп тюшюндим. Саатнынъ чанъы къакъылды, он бир олгъаныны билъдирди: мен озъ одама котерильдим, лякин урбаларым-ны чыкъармадым, яры геджени бекледим; ниает, мен беклеген вакъыт олды. «Кетмек керек» деп тишлеримни бири-бирине сыкътым, усть урбаларымнынъ садефлерини иликледим, атта енъимни чѣрмеп, багъча бетке кеттим.

Оны беклейджек ерни кунъ-эвельден азырлагъан эдим. Багъчанынъ этегинде, . Засекиналарнынъ еринден бизим еримизни айырып тургъан дивар янында, бир топ чам тереги бар. Мен онынъ алчачыкъ, гуръ даллары тюбюнде турдым, къаранлыкъ геджеде этрафта нелер олаяткъаныны корѣбиле эдим: тамам бу ерден манъа данма тылсымлы олып корюнген джуванкъашлы ёлчыкъ кече; бу ёлчыкъ адам чокъ атлап кечкенинден тапталып, йылан изи киби олып къалгъан дивар бою кете, эксемчек тереклеринен ортюли кошечикке барып чыкъа. Мен чам терегининъ янына бардым, онъа даяндым, бекледим.

Гедже тюневинки киби сакин эди; лякин кокте булут сийрек, тереклерининъ, атта юксек гуллернинъ чизгиси айдын корюне эди. Башта джаным сыкъылды, сонъ дешетлендим. Мен эр шейге азыр эдим, не япмакъ керек?— тюшюндим. Оладжакъ вакъяны тасавур эттим. «Къайда кетесинъ? Токъта! Қим олгъанынъны айт, ёкъса геберирсинъ!»— деп джекирейимми, ёкъса пычакълайыммы... Эр бир сес, эр бир шытырды, меним ичюн эмнетли, уютсизден олгъан киби эди... Мен азырландым... огге эгильдим... Ярым саат кечти, бир саат: къаным къоюргъан киби олды, сувундым; бефтан сачмалап юрем, Малевский манъа эришти гъалиба...— деген шей кельди акъылыма. Сакълангъан еримден кеттим, бутюн багъчаны айланып чыкътым. Пакъыл киби, бир ерде шытырды биле эшитильмеди; эр шей сукюнетлик къучагъында, атта копечигмиз биле къапы тюбюнде къалачлангъан алда юкъламакъта. Гульхаченинъ йыкъынтысы устюне чыкътым, къаршымда, узакъта ясланып яткъан тарлааларны коръдим, Зинаида иле биринджи кере бу ерде расткелишкенимизни хатырладым, тюшюнджеге далдым.

Бирден абдырадым... кзулагъыма кѡапы гычылдап ачылгъан, сонъра чубукъ енгильден кырсылдап сынгъан киби эшитильди. Андан сычрап тюштим; еримде кѡатып кѡалдым. Багъча ичинден тез, енгиль, лякин мукъайтлыкъ-нен басылгъан аякъ сеси эшитильди. О манъа якъыплашты. «Ана о... ана о... эпси бир кельди» — деген фикир кельди башыма, юрегим чапаланды, кѡалтырагъан алда джебимден пычакъны чыкъардым, кѡалтырай-кѡалтырай оны ачтым, козьлеримнинъ огюнде кыгыылчымлар ялкылдадылар, ачув ве кѡоркъудан сачларым тим-тик олдулар... Аякъ даушлары эп манъа догъру кельмекте, мен азачыкъ огге эгильдим.... Адам корюнди... Я, раббим! Бу бабам да!

О кѡара япынджагъа сарынгъан, шляпасыны козьлерин устюне бастыргъан, мен оны эпси бир таныдым. О пармакъ уджларында юрип, янчыгъымдан кечип кетти. Озюмни тенагъа алмасам да, о мени абайламады, мен ойле джюнджип, ойле пыскъан эдим ки, дерсинъ, ерге кирип кетке-ним. Джан алмагъа азырлангъан кунъджю Отелло бир анъ ичинде мектеп талевесине чевирильди... Бабамнынъ уют-сизден пейда олувындан ойле кѡоркъытым ки, онынъ кѡай-дан келип, кѡайда ёкъ олуп кеткенини анълап оламадым. Этрафкъа кене сакиник чёккен сонъ азачыкъ догърулдым; «Бабам яры геджеде багъча ичинде не япа экен?» — деп тюшюндим. Кѡоркъудан...элимдеки пычакъ отлар устюне тюшти, лякин оны кыдырып отурмадым, чюнки мен шаш-малагъан эдим. Деръал озюмни эльге алдым. Эвге кѡайта-яткъанда, эр алда, мерджан тереги алтындаки скемле янына бардым, Зинаида яшагъан оданынъ пенджересине бакътым. Кичкенедже, азачыкъ батыкъ пенджере джамы гедженинъ улькюн кокую тюбюнде мавымсы олып корюне эди. Пенджеренинъ джамлары бирден денъишип башлады... Бакъып турдым — пенджеренинъ о тарафындаки без перде яваш-яваш энип башлады, ашагъы бир тамам тюшкен сонъ бир даа кыбырдамады. Озь адама кѡайтып кельдим. — Бу не демек? Ёкъса... — Бирден башыма кельген бу тюшюндже ойле тазе ве худжур эди ки, атта олар-нынъ сонъуна етмеге джесарет эталмадым.

XVIII

Саба еримден тургъанда башым пек агъыра эди. Акъ-шамки эеджанларым даркѡалгъан. Оларнынъ ерини агъыр тааджипленюв, насылдыр сонъу олмагъан махзунлыкъ алгъан, вуджудымда джансызлыкъ бар.

Лушиннен расткелишкенде о манъа:

— Не ичюн манъа баш мийининъ ярысы алып ташлан-
гъан тавшан киби бакъасынъ?— деди.

Сабалыкъ аш вакъытында къа бабама, къа анама гизли-
ден бакътым; бабам озюнинъ адети узре, озюни сыкъмай;
анам исе, эвельдеки киби, ачувыны билъдирмемегс тырыш-
къан адам киби отурмакъта. Базы вакъытларда, озю исте-
генде япкъаны киби, бабам менимнен достларджа лаф
этмезми экен, деп тюшюндим... Лякин о, атта эр кунъ
япкъаны киби азачыкъ сувукъ олса да, мени охшамады
биле. «Бутюн шейни Зинаиданынъ озюне айтайыммы
экен?»... деп тюшюндим.

— «Эпси бир, биз энди бир тамам бозуштыкъ». Онъа
бардым, лякин юрегимдекини айтмакъ дегиль, не къадар
истесем де, онынънен лаф этип биле оламадым. Княгиня-
нынъ он эки яшларындаки кадет огълу Петербургдан кель-
ген, Зинаида оны деръал манъа такъдим этти:

— Мына сизге дост, меним азишим, Володя,— деди о
(манъа биринджи кере бойле деди)— онынъ ады да Воло-
дя. Риджа этем, оны севинъиз, о даа пек ятсырай, лякин
гонълю ачыкъ, онъа Нескучный багъчасыны косътеринъиз,
онынънен кезинтиге чыккынъыз, баланы озь эсаретинъиз
астына алынъыз. Ойле япарсынъыз э? Сиз де пек йым-
шакъ гонъюллисинъиз де!

О мени охшады, эки элнинъ бойнума ташлады — мен бир
тамам шашмаладым. Бу баланынъ мында келюви меним
озюмни балагъа чевирди. Мен кадет балагъа бакътым, о
да сускъан алда манъа бакъмакъта эди. Зинаида шакъыл-
дап кульди, экимизни бири-биримизге къаршы итеди.

— Кучакълашынъыз, балалар!

Биз къучакълаштыкъ. Кадеттен:— Сизни багъчагъа
алып барайыммы?— деп сорадым.

— Яхшы,— деди о кадетке ант богъукъ сеснен.

Зинаида кене кульди... мен онынъ чересинде бир вакъыт
олмагъан шавлени сечтим. Кадетнен экимиз кеттик. Бизим
багъчамызда эски салынджакъ бар эди. Мен оны салын-
джакъкъа отуртып салладым. Онынъ устюнде къалын сук-
нодан тикильген алтын сувлы кенъ шеритли янъы урбасы,
эллеринен йипни сыкъып туткъан алда къыбырдамадан
отурмакъта.

— Якъанъызнынъ садефлерини чезинъиз,— дедим онъа.

— Зарары ёкъ, биз алышкъанмыз,— деди о оксюрип.

О татасына бенъзей, хусусан козьлери оны хатырлатыр
эди. Онъа хызмет этмек манъа хош олса да, насылдыр бир
кедер-гъам юрегимни тырнамакъта эди. «Мен шимди кер-
чектен де балам,— деп тюшюндим,— я тюневин?..» Тюне-

вин гедже элимден пычакъ тюшкен ерни хатырладым, оны кыдырып таптым. Кадет пычакъны менден сорап алды, кыалынджа кымыш кесип алды да, кыавал япты, чалып башлады. Отелло да чалды.

Акышам исе Отелло багычанынъ бир кошесине барып бир озю отурды, Зинаида оны кыдырып тапты, не ичюн бойле тюшюнджелисинъыз?— деп сорагыанда, шу Отелло онынъ эллерине баш кыйып агълады. Козыашлары ойле акытылар ки, Зинаиданынъ отю патлады.

— Сизге не олды? Сизге не олды, Володя?— деп тек-
рарлады о, лякин мен джевап бермеден эп агълагъаным ичюн, меним сылакъ янакъларымны опымеге ынтылды. Лякин мен юзюмни терс чевирдим, юректен толыкътым:

— Мен эписини билем, мени не ичюн алдаттынъыз?.. Меним севгим сизге не ичюн керек олды?— деп фысылда-
дым.

— Мен кыбаатлым, Волюдя...— деди Зинаида.— Ах, меним гуныхым пек буюк...— деди кене о эллерини бири-
бирине сыкып.— Меним япкыан кыолайсызлыкъларым, акыылсызлыкъларым, гуныхларым пек чокъ... Лякин энди сизни ич де алдатмам, сизни севем, сиз не ичюн экен деп, шексинменъиз. Ойле исе де, айтынъыз, нени билесинъыз?

Мен онъа не айта билирим? О кыаршымда манъа бакып тура — мен исе, о манъа баккыкыанынен башымдан аягымадже, бутюн вуджудым иле онынъ эсарети алтында булундым... Черик сааттен сонъ мен, Зинаида ве кадет бала бири-биримизнинъ артындан чапышып, ойнашып башладыкъ; мен энди агъламайым, шишкен козылеримден козыашлары акыса да, озюм кульмекте эдим; бойнума гал-
стук ерине Зинаиданынъ лентасыны багылагъан эдим, артындан чапып барып, онынъ белинден туткыанда кыуан-
гынымдан кычырып йибере эдим. Манъа не истесе оны яптыра эди.

XIX

О гедже олгъан хайырсыз экспедициядан сонъ бир аф-
та девамында менде нелер олгъаныны сыйлемеге меджбур этселер, мушкюль алгъа кыалыр эдим. Бу худжур, насылдыр шаматалы, шашмалав вакыты эди. Бунда бири-бирине кыапа-кыаршы дуйгъулар, фикир дагыныкылыгы, кыуанч ве элемлер — эписи кыарышып кеткен эди; он алты яшында-
ки бала озюнинъ юрегинде не олгъаныны бильсе де, лякин мен бильмеге де кыоркыа эдим, бир шей аккыкында тю-

шюнмеге кьоркъя, кунни тез-тез кечирмеге тырыша, лякин гедже пек къатты юкъялай эдим... Балаларгъя аит енгиль тюзюнджелер бунъя ярдым эте эдилер. Мени севип-севме-генлеринен меракъяланмай тургъаным, мени севмейлер, деген шейге разы олмагъя истемей эдим; бабама корюнме-меге тырыштым, лякин Зишанданы коръмесем даянал-майым. Онынъ узурьнда мен атеш ичинде янгъан киби олам... Хошнутланып янмакъ ве иримек меним ичюн бахт экен, мени якъкъан ве ириткен атеш насыл олса-олсун, оны бильмеге истейим. Мен озъ теэссуратларыма бир та-мам берилип, озюмни-озюм алдата, хатырлавлардан къачына, илериде оладжакъ вакъналарны бильмеге исте-мей эдим. Бу азапланув-сагъынув бельки чокъ созулмаз, кок кучъю гудюрдеп, бир силькинюв олды, бутюн бу-ларны токъятатты ве мени башкъа бир янъя ёлгъя мин-сетти.

Кунълернинъ биринде чокъ девам эткен кезинювден сонъра уйлелик емекке къайттым, эвде уйлелик ашыны пайнозюм ашамакъ керек олгъаныны анъяладым, бабам шеэрге кеткен, анам исе кейфим ёкъ, ашамакъ истемейим, деп озъ ятакъ одасына кирип, оны ичериден къапаткъаны-ны эшитип шаштым. Хызметкярларнынъ юзюнде адеттен тыш бир хошнутсызлыкъ олгъаныны анъяладым... Олардан бир шейлер сорамагъя базнам отъмеди, лякин шиир сев-дасы ве кямиль гитараджы буфетчимиз, меним якъын дос-тум, Филипптен мында не олгъаныны сорадым. Онынъ айткъанына коре, бабамнен анам пек давалашкъанлар (хызметкяр къадыннынъ одасында оларнынъ бутюн лакъ-ырдыларыны эшиткенлер; олар франсызджа лакъырды эткенлер; Маша деген хызметкяр Парижден кельген тикид-жининъ эвинде беш йыл отургъан эди, о эр шейни анъяла-гъан); анам бабамны вефасызлыкъта къабаатлагъан, оны къомшу къыздан кунълеген, бабам башта озюни акълама-гъя тырышкъан, сонъра ачувлангъан, озъ небетинде дешетли сёз айткъан, «гуя араларында олгъан фаркъны къадыныннынъ юзюне ургъан», анам пек агълагъан; о да бабама княжнагъя берильген вексильни хатырлаткъан, княжнанен къызы акъкъында пек чиркин шей айткъан. Бабам онъя джекирген.

— Эр шей имзасыз мектюптен башланды,— деп девам этти Филипп,— лякин оны ким язгъаны белли дегиль, олмаса бу шейлер ашкяр олмаз эди, себепсиз дава.

— Араларында бир шей олгъан экенми?— дедим зор-нен, озюмнинъ эль-аякъларым буз кесильди, коксюмнинъ ичинде титрев асыл олды.

Филипп маналы бакъыш япты.

— Олгъан даа. Бойле ишлерни гизлемек олмай; бабаныз бу кересинде не къадар мукъайтлыкънен иш тутса да олмады, меселя, линейка сымарламакъ я да даа башкъа шейлер... оларны адамсыз япмакъ мумкюн дегиль де.

Филиппни озгъаргъаным киби, озюмни тѣшекке аттым, мен окюрип агъламадым, уютсизликке тюшмедим, бу вакъналар не вакъыт ве насыл олып кечти, деп озюмден сорамадым, буны эвельден, бу вакъыткъадже дуймагъаныма тааджипленмедим; атта бабам ичюн шикъетленмедим... Эшиткенлерим меним ичюн агъыр эди; бу гизли янъылыкъ мени эзип ташлагъан эди... Энди эр шей олып кечти. Меним бутюн гуллерим юлкъунып ташлангъан, этрафымда дагъылып, аякъ тюбюнде ятмакъта эдилер.

XX

Сабасына анам шеэрге кочеджегини илян этти. Бабам онынъ аякъ одасына кирип, баягъы вакъыт онынънен ялынъыз отурдылар. Бабамнынъ анама нелер айткъаныны ич кимсе эшитмеди, лякин анам агъламакътан токътады, тынчланды, аш талап этти, лякин кимсеге корюнемеди, къарарыны да денъиштирмеди. Мен бутюн кунъ сачмалап юрдим, лякин багъчагъа кирмедим, къомшу эвге бир дефа биле бакъмадым, акъшам исе аджайип бир адисенинъ шааты олдым; бабам Малевскийнинъ элинден тутып, залдан софагъа алып чыкъты да, хызметкъарнынъ янында онъа сувукълыкънен шойле деди:

«Бир къач кунъ эвельси бир эвде сиз дженап алиилерине къапыны косътергенлер, энди мен сизнен чокъ чеккѣлешип отурмайджагъым, лякин мен сизге шуны анълатмакъ шерифине наилим ки, эгер мында бир даа аякъ басанъыз, сизни тутып пенджеренден атарым. Мен сизинъ язынъызны бегенмсийм». Граф эгильди, тишини-тишине сыкъты, къамбурайып джюнджюди ве гъайып олып кетти.

Шеэрге — Арбат сокъагъындаки эвимизге кочип кетмек ичюн азырлыкъ башланды. Дачада отурмагъа, анълашылгъанына коре, бабам да истемей эди. Лякин анамнынъ алекет къопармамасы ичюн арекет этмекте. Бутюн ишлер ашыкъмадан, яваш-яваш япылмакъта эди. Анам атта барып княгинягъа теменна этмекни, бираз кейфи олмагъаны ичюн кочювден эвель онынънен корюшип оламагъанына теэссюф билдирмекни эмир этти. Мен исе текмиль акъылыны шашыргъан адам киби юрер, ялынъыз бир шейнинъ,

бу пытракълы шейлериннъ тез-тез битмесини истер эдим. Къафамда бир фикир доланмакъта эди; бир яш къыз, озю де княгиня, Беловзоров киби йигитке къоджагъа чыкъмакъ имкянына малик олып, бабамнынъ да эвли экенини билебиле бу ёлгъа насыл кирди экен? О неге ишангъан экен? Озюнинъ бутюн омюрини харап этмектен насыл къоркъмагъан экен? Эльбет, деп тюшюндим мен, мына бунъа севги дейлер, бунъа икътирас, бунъа садакъат дейлер, Лушиннинъ: «озюни башкъа бириси ичюн къурбан этмек онъа хошнутлыкъ багъышлай»—деген сёзлерини хатырладым. Куньлерининъ биринде оларнынъ пенджерелерининъ бириндеки бем-бездоз лекеге козюм тюшти. «О керчектен де Зинаиданынъ череси экенми?—деп тюшюндим... Эльбет, онынъ череси экен. Даянып оламадым. Онъа сонъки сёзюмни айтмай кетмек мумкюн дегиль эди. Бир къолайыны тапып, оларнынъ эвине бардым.

Мусафирханеде княгиня мени озюнинъ адеттеки хошнутсызлыгъынен къаршылап алды.

— Сизинъкилери не ичюн бойле эрте раатсызланып башладылар я?—деди, бурунынынъ эки тешигине де тютюн сокъты.

Онъа бакъаркеним, юрегим толыкъты. Мени Филиппининъ вексель деген сёзю азапламакъта эди. Къартый бир шей дуймады... Эр алда о вакъыт манъа ойле корюнген эди. Янаша одадан устюне къара антер кийген, сачлары дагъыныкъ Зинаида чыкъты, о сёзсюз алда меним элимден тутып алып кетти.

— Сесинъизни эшиткеним киби чыкътым,—деди о.—Бизни бойле къолайлыкънен ташлап кетеджек оласынъызмы, ярамаз бала?

— Сизинъ иле сагълыкълашмагъа кельдим, княжна,—деп джевапландым мен,—бельки де бир даа корюшмемиз.—Эшиткендирсинъиз, биз кочип кетмектемир.

Зинаида манъа тикленип бакъты.

— Эльбет, эшиттим. Кельгенинъиз ичюн сагъ олунъыз. Сизни бир даа корип оламам, деп тюшюнген эдим. Мени яманлап хатырламанъыз. Мен базы вакъытларда сизни азапладым; лякин мен, эр алда, сизинъ тюшюнгенинъиз киби дегилим.

О чевирилип пенджерере даянды.

— Керчектен де, мен ойле дегилим. Билем, сиз меним акъкъымда фена фикирдесинъиз.

— Менми?

— Эльбет, сиз... сиз...

— Менми?—деп текрарладым элемнен, юрегимде тек-

парланмаз ве тарифке кельмез титрев олып кечти.— Мен-ми? Инанынъыз, Зинаида Александровна, сиз манъа не япсанъыз да, мени не къадар азапласанъыз да, мен сизни эписи бир седем, эм омюримниъ сонъунадже джан-юрек-тен севеджегим.

О деръал манъа чевирильдн, къучагъыны ачып, башым-ны къучакълады, мени текрар-текрар опыти. Алла бильсин, бу девамлы сагълыкълашув опюшлери кимни къыдыргъандыр, лякин онынъ лезетини мен таттым. Эм бойле опюшлер бир даа нч де текрарланмайджагъыны да яхшы биле эдим.

— Сагълыкънен къалынъыз, сагълыкънен къалынъыз,— деп текрарладым мен...

О мени быракъкъаны киби чыкъып кетти. Мен де кет-тим. Насыл ис-дуйгъуларнен кеткенимни тарифлемектен аджизим. Бу опювнинъ бир вакъытлар текрарланувыны истемез эдим; ляким онынъ лезетини бир вакъыт бильме-ген олсам, озюмни дюньяда энъ бахытсыз деп билир эдим.

Бизлер шеэрге кочип кельдик. Олып кечкен вакъиалар-дан ойле тез къуртулып оламадым, бир иш де япамадым. Юрегимдеки яралар пек яваш кечмекте эди, догърусыны айткъанда, бабам акъкъында фена шей тюшюммедим, аксиндже, о меним тасавурымда даа да юксекке коте-рильдн... Бу бири-бирине къаршы шейлерни психологлар насыл истеселер ойле талиль этсинлер. Бир куню бульвар ичинден кетейткъанда, къаршымдан Лушин чыкъты, оны корип пек къувандым. Оны догъру сёзлю ве ачыкъ юрекли олгъаны ичюн севе эдим, бундан да гъайры менде эвельки хатирелернинъ уянувына себепчи олгъаны ичюн о манъа къыйметли эди. Мен онъа атылдым.

— О!— деди о къашларыны сыкъкъан алда.— Бу сиз-синъизми? Қъана бакъайым, йигитим, озюнъизни косъте-ринъиз. Чырайынъыз аля даа къачыкъча, козьлеринъизде, эр алда, эвельки шашкъынлыкъ ёкъ. Эв кучючиги киби дегиль де, инсан киби бакъынъыз. Бойле зарарсыз. Сонъ, не япасынъыз, азырланасынъызмы?

Мен кокюс кечирдим. Ялан айтмакъ истемедим, догъ-русыны айтмагъа утандым.

— Айды, зарары ёкъ,— деди Лушин — сиз къоркъ-манъыз. Энъ эсасы адеттеки киби кунъ кечирмек керекмей, инсан киби яшамакъ керек. Ёкъ исе ондан не файда? Далгъа къайда алып кетсе де фенадыр. Адам таш устюн-де турса да озъ аягъында турсын. Мына мен оксюрем... Лякин Беловзоров — эшиттинъизми?

— Не олгъан? Ёкъ.

..

— Гъайып олгъан. Кавказгъа кеткен дейлер, бу сизге бир дерс олсун, йигитим. Бутюн иш шунда ки, озъ вакъытында кетмекни, авны къопарып кетмекни бильмейлер. Меселя сиз, занымджа, сагъ-селямет къуртулып чыкътынъыз. Сагълыкъынен къалынъыз.

«Энди тюшмем... Оны бир даа корьмейджегим»— деп тюшюндим, лякин Зинанданы бир даа корьмек къысмет олгъан экен.

XXI

Бабам кезинмеге даима атнен чыкъа эди; онынъ инглиз затлы сары-къара ялынлы аты олып, атнынъ бойну узун ве индже, аякълары да узун, ёрулмакъ не экенини бильмей, пек ойнакъ эди. Ады Электрик эди. Оны бабамдан башкъа кимсе минип оламай эди. Бир кунъ о пек хошнут алда кельди, мен оны якъын вакъытлар ичинде бойле корьмеген эдим, о кезинмеге кетмек ичюн шпорларыны такъкъан эди. Мени де алып кетинъиз, деп ялвардым.

— Кель, эйиси бири-биримизни ат этип минип ойнайкъ, бу атнен эписи бир меним артымдан этип юралмазсынъ,— деди.

— Этип юерим, мен де шпор такъайым да.

— Яхшы, айса.

... Биз кеттик. Меним тюрклері къабаргъан, кучлю, баягъы ёргъа къара атым бар эди; догъру, Электрик бир тегиз кеткенде, о бутюн кучюнен чапа, лякин эр алда, ондан чокъ артта къалмай эди. Мен бабам киби атны чебер минген адамны корьмеген эдим, о ат устюнде пек ярашыкълы, первасыз ве джыйышыныкълы отура эди, онынъ аты кимни алып кеткенини бильген киби гъурурнен адымлай. Биз бутюн бульварларны айланып чыкътыкъ. Девичье мейданына да бардыкъ, атларымызны бир къач къорадан атлатып кечтик (мен башта къоркътым, лякин бабам къоркъакъ адамны севмегенини бильгеним ичюн озюмни эльге алдым), Москва озенинден эки кере кечтик, мен энди эвге къайтамыз, деп тюшюндим, чюнки меним атым ёрулгъаныны бабам анълагъан эди, лякин о бирден Кърым кечити бетке бурулды, озен бою кетти. Мен де атымны онынъ артындан чаптырдым. О юксек этип обалангъан томрукълар янына келип токътады, Электрикнинъ устюнден сычрап тюшти, манъа да атымдан тюшмеге эмир этти, озъ атынынъ чылбырыны манъа туттурды, сен мындан, томрукълар йыгъыны янындан бир якъкъа кетме, деди де, тар сокъакъкъа кирди, козьден гъайып олып кетти. Мен атларны

о якътан бу якъкъа юрсеттим. Электрик исе тез-тез башыны кыакъыта, силькине, кишней; токътатсам ог аякъларынен ерни тырнай, ачувнен меним тончыгъымнынъ якъасындан тишлей, кыыскъасы шох риг sang¹ киби ойнакълай,— мен ачувланып сѣюнем. Бабам исе эп корюнмей. Озенден сасыкъ дым кыокъу кельмекте, инджеден ягъгъан ягъмур мен этрафында айлана берген томукъларны лекелернен ортти. Тарсыкып башладым, бабам кене корюнмей. Башына чѣльмек киби балабан кивер кийген, элинде алебарда тюфеги олгъан, бутюн усть-башы куль тюстеки будка кыаравулы (бу будка кыаравулы Москва озени боюнда не япа экен?) меним яныма кельди, бурюшкен, кыатмерленген чересини манъа чевирди:

— Не ичюн бу ерде атларны тутуп турасынъыз, агъа огълу? Манъа беринъиз, мен тутайым оларны,— деди.

Мен онъа джевап бермедим, о менден тютюн сорады. Ондан кыуртулмакъ ичюн (бойле де озюмни кыоймагъа ер тапамай эдим) бабам кеткен тарафкъа бир кыач адым аттым; сонъра тар сокъакънынъ сонъунадже барып, токътадым. Сокъакъта, мен тургъан ерден кыыркъ адым о якъта, агъач эвнинъ пенджереси янында, бабам манъа аркъасыны чевирген алда турмакъта; коксюни пенджереге даяндыргъан, ярысыны перде япып тургъан пенджеренинъ о тарафында, эв ичинде кыара антерли кыадын бабамнен лаф этметке; бу кыадын Зинаида эди.

Мен терек киби кыатып кыалдым. Догърусыны айткъанда, мен бойле шейни ич де умют этмеген эдим. Кыачып кетмек истедим. «Бабам чевирлип бакъса гыайыпым», деп тюшондим, лякин худжур бир дуйгъу, меракъланув-авеслик эм кучлю, атта кунъджюликтен де кучлю, дешеттен де кучлю бир дуйгъу мени токътатты. Оларгъа бакъмагъа, лакъырдыларны эшитмеге тырыштым. Занымджа, бабам нелердир талап этмекте. Зинаида разы олмай. Гуя шимдикиси киби корьмекте, онынъ гыамлы, джиддий, дюльбер чересинде тарифке кельмез гыам, вефа, севги ве насылдыр чаресизлик алямети бар эди, мен бунынъ тарифине сѣз тапмакътан аджизим. О кыыскъа-кыыскъа сѣйлемекте, козьлерини ерден алмай, итааткярлыкъ ве инатлыкънен кулюмсиремекте. Эвелики Зинаиданы тебессюминден таныдым. Бабам омузларыны сыкып алды, шляпасыны тюзетти,— сабырсызлангъанда о даима шойле япа эди... Сонъра «Vous devez vous separer de cette² деген сѣзлер эшитильди.

¹ Затлы атлар джынысы (франсызджа).

² Сиз ондан айырылмакъ керексинъиз (франсызджа).

Зинаида кевдесини догъуртты, элини узатты... Бирден козьлеримнинъ огюнде, акъылгъа ятмагъан бир ал олып кечти: бабам тончыгъынынъ этегини къакъты, элинде ойнап тургъан къамчысыны бирден котерди, билегинедже чыплакъ эльге шувулдатып урды. Мен озюмни зорнен къычырмакътан токътатып къалдым. Зинаида исе сескенди, бабама сѣзсиз бакъты, элини дудакъларына якъынлаштырды, къамчынынъ изинден сияргъан билегини опыти. Бабам элиндеки къамчысыны четке атты, басамакълар устюне чапып чыкъты ве эвге кирди... Зинаида чевирильди, элини узатты, башыны къакъытты, пенджере янындан о да чекильди.

Къоркъкъанымдан чырайым ап-акъ олды, насылдыр дешет ичинде артыма къайттым, тар сокъакътан чапып кеттим, озен ялысына кельгендже Электрикнинъ чылбырыны аз къалды элимден чыкъараяздым. Акъылым бир шейге етмей. Первасыз корюнген бабамнынъ базы вакъытларда ачувлангъаныны — къайнап-ташкъаныны биле эдим, лякин шимди корьген шейге ич де акъылым етмей эди... Лякин мен не къадар чокъ яшасам да Зинаиданынъ бу арекетини, бакъышыны, кулькюсини ич де унутып оламам, онынъ корюниши, козь огюмде умютсизден олгъан бу янъы корюниши омюрлик акъылымда къалыр, буны мен шу анъ анъладым. Озенге манасыз алда бакътым, козьашларым акъкъаныны озюм де дуймадым. Оны урмакъталар, деп тюшюндим... урмакъталар... урмакъталар...»

— Сен не япасынъ, къана атны бер манъа!— арттан бабамнынъ сеси эшитильди.

Мен онъа чылбырны бердим. О Электрикке сычрап минди... Ушюген ат деръал бир бучукъ сажен сычрады... лякин чокъкъа бармай бабам оны озюне таби этти, шпорларынен атнынъ къабыргъаларыны сыкъты, бойнуна юмрукънен урды... «Эх, къамчы ёкъ», деп мыдырданды.

Мен о къамчынынъ даа деми шувулдагъан сесини ве буюк кучьнен урулгъаныны хатырлап сескендим.

— Оны къайда ташладынъ?— деп сорадым бабамдан.

Бабам манъа джевап бермеди, ат чаптырып кетти. Онынъ артындан еттим. Мен онынъ чересини корьмек истедим.

— Менсиз тарсыкътынъмы?— деди о тишлерининъ арасындан.

— Аз-бучукъ. Қъамчыны къайда джойдынъ?— деп сорадым ондан кене.

Бабам манъа ялкъ этип бакъты.

— Мен оны джоймадым, аттым.

О башыны асты, тюшюнджеге далды... Шу вакъыт мен бу джиддий череде не къадар нефислик ве языкъсынув ифадеси ола бильгенини биринджи ве сонъки дефа корьдим.

О кене де атны чаптырып кетти, лякин бу кересинде мен онынъ артындан етип оламадым: эвге ондан черик саат сонъ кельдим.

«Севги деп мына бунъа айталар,— дедим акъшам озюм-озюме, узеринде дефтер ве китаплар пейда олып башлагъан язы столумнынъ башына кечип отургъанда... энъ азиз эль!.. шувулдап урулгъан къамчынынъ агърысына, ич де ачувланмадан чыдамакъ, насыл даянгъан экен! Эльбет, севсенъ даяна экенсинъ... вай, мен де... мен де севем деп юре экеним...»

Сонъки ай мени пек къартайтты,— меним севгим озюнинъ бутюн эеджанлары ве гъам-кедерлеринен, манъа озюнинъ бельгисизлигинен насылдыр кичкене, баладжасына, зерре къадар олып корюнди. Меним хаялыма зарзорнен кельген о бельгисизлик яры къаранлыкъта таныш олмагъан, дюльбер, лякин серт черени ачыкъ-айдын корьмеге ынтылув файдасыз олгъаны киби мени къоркъуза эди.

О гедже мен гъает худжур ве дешетли тюш корьдим. Алчачыкъ, къаранлыкъ бир одагъа кирген эмишим... Бадам элинде къамчысы, ер тепмекте, Зинаида бир кошечикке сыкъылып отургъан, онынъ билеги дегиль де, манълайы мораргъан... оларнынъ артында бир тамам къангъа былангъан Беловзоров къансыз дудакъларыны кыбырда тып бабама дарылмакъта.

Эки айдан сонъ мен университетке кирдим, бизимле берабер Петербургкъа кочип кельген бадам арадан ярым йыл кечкен сонъ, баш дамарлары патлап ольди. Бундан бир къач кунъ эвельси о Москвадан мектюп алгъан, бу мектюп оны пек эеджанландыргъан эди... О анама пек ялваргъан, бир шейлер сорагъан, айткъанларына коре, о, меним бадам, бала киби агълагъан. Башынынъ къан дамарлары патлагъан куннинъ сабасы манъа франсыз тилинде мектюп язып башлагъан. «Огълум,— деп язгъан о манъа,— къадынларнынъ севгисинден къоркъ, бу бахттан, бу агъудан къоркъ...» Бадамнынъ вефатындан сонъ, анам Москвагъа манъа баягъы пара ёллады.

Арадан дёрт йыл кечти. Мен университетни энди биттирип, насыл ишнен огърашмакчы, къайсы къапыны къакъмакчы билмей, ишсиз шашмалап юре эдим. Акъшамларнынъ биринде театрде Майдановны расткетирдим. О эвленген ве ишке кирген, лякин мен онда бир тюрлю денъишме коръмедим. О эвелькиси киби олур-олмаз шейден зевкъланыр, башталардаки киби бирден махзунланыр эди.

— Билесинъми,— деди о манъа,— Дольская ханым мында.

— Насыл Дольская ханым?

— Сабыкъ княгиня Засекина, эпимиз, эльбет, сиз озюнгиз де севда олгъан княжна даа. Акъылынъыздан чыккымы?

— О Дольскийге къоджагъа чыккымы?

— Эльбет.

— О мында, театрдеми?

— Ёкъ, Петербургда, мында якъында кельди, тыш мемлекетке кетеджек ола.

— Онынъ къоджасы насыл адам?— деп сорадым.

— Пек яхшы, зенгин йигит. Меним Москвадаки хызметешим. Билесинъизми — о вакънадан сонъра... эр шейден хабердар олсанъыз керек, (Майданов маналы кулюмсиреди)... озюне ляйыгъыны тапмакъ онъа къолай олмады; о вакънанынъ акъыбетин... Лякин онынъ акъылы бу шейлерини сытди. Онъа барынъыз, сизни коръсе пек севинир. О даа да гузеллешти.

Майданов манъа Зинанданынъ адресини берди. О Демут мусафирханесинде экен. Гонъюлимде эски хатыралар къозгъалдылар... Эртесине сабыкъ «севгилим»ни барып коръмек истедим. Лякин базы бир ишлернен, арадан бир дегиль, эки афта кечиргеним, ниае, Демут мусафирханесине барып Дольская ханымны сорадым, онынъ дёрт кунъ эвельси догъурамай, локъсалыкътан ольгенини айттылар.

Юрегиме бир шей ургъан киби олды. Мен оны коре биле эдим, коръмедим, энди ич де коръмейджегим, деген адджы фикир гонъюлиме ич де чыкмайджакъ олып сокъулды. Къапы тюбюндеки къаравулгъа манасыз баккытым:

— Ольди!—деп текрарладым, сокъакъкъа чыккытым, кеттим, къайда кеткенимни озюм де билмейим.

Къаршымда бутюн кечмиш пейда олды, бу яш, джошкъун инсаннынъ омюрю насыл битти, о ашыккып, далгъа-

ланып бунъа ынтылган эдими! Булар акъта тюшюннр экеним, о азиз чере, о козьлер, о сачлар — тар ящик пчинде, дым къаранлыкъ ер тюбюнде — даа якъында янчыгъымда, тири эди, шимди менден азачыкъ о якъта, бельки менни бабамдан бир къач адым бу якътадыр. Яткъаныны корьген киби олдым... Мен булар акъкъында тюшюннр экеним, гонъюлимде шойле сёзлер пейда олдылар: олюм хаберини лякъайд дудакълардан эшиттим, къулакъ асып турган эдим, озюм де лякъайд олдым...

Ах, яшлыкъ! Яшлыкъ! Эр шейге первасыз бакъасынъ, озюнъни гуя алемдеки бутюн сийрек расткъельген шейлернинъ санби беллейсинъ, атта кедерлернинъ биле санъа теселли бере, санъа махзунлыкъ биле яраша, сен пек гъурурлы ве къарамансынъ, бакъынъыз, мен пайнозюм яшамакътам! — дейсинъ, лякин кунълернинъ чабик кечип кетелер, адсыз-изсиз гъайып олалар — сеннинъ эр шейнинъ кунештен ириген мум киби, къар киби гъайып олып кете — сен дуймайсынъ... Сенинъ бутюн летафетинъининъ сыры, итимал, сен не истесенъ япа билюв къабиллетинъ де олувынъда дегиль, — бельки эр шейни япарым деп тюшюнмеге къадир экенлигинъдедир, — хусусан, шунда ки, ич бир шейге тадбикъ эте билювинъ мумкюн олган кучълеринъни баштан-башкъа ёкъ этювиндедир, — о вакъыт, бизим эр биримиз озюмизни масрафчы деп билемиз ве: «О кыйметли вакъытларымны боштан-бошкъа кечирмеген олсам, ким биле шимди нелер япар эдим!», демеге акълымыз, деп тюшюнемиз.

Мына мен... биринджи севгининъ бир анылик барлыгъыны бир кокюс кечирюв, бир махзун дуйгъу иле кечиргенде неге ишанган, не беклеген, насыл гузель истикъбални корьген эдим? Сонъ мен беклеген шейлернинъ ангиси япылды? Мына омюриме акъшам кольгелери энип башлады, лякин менде о эп чабик кечкен танъ, баарь кок гудюрдисинден асыл олган хатыралардан тазе, азиз не къалды?

Лякин мен озюме-озюм нафиле бефтаңлар айтмакътам. О эр шейге енгиль бакъа бильген яшлыкъ чагъларымда да мен озюме япылган гъамлы хытапларгъа, къабирден эшитильген тантаналы сеслерге сагъыр адам киби первасыз бакъамадым. Зинаиданынъ ольгенини эшиткен сонъ бир къач кунъ кечеркен, бизимле бир эвде яшаган бир фукъаре къартый джан береяткъанда озюмнинъ къайтармакъ мумкюн олмаган истегимнен онынъ янында булунгъаным аля хатырымда. Къатты тахта устюнде, чул-чубургъа сарылы, башы тюбюне, ястыкъ ерине чувал къоюлган

алда яткъан къартый пек къыйналып ве агъыр джан берди. Онынъ бутюн омюри куньделик мухтаджлыккъа къаршы ачыкъ курешнен кечкен; бир кунъ биле къуванч ве бахт пешэсини корьмеген, о не ичюн олюмине разы олмасын, онынъ азатлыгъы, раатлыгъы анда да!—дер эдинъиз. Лякин онынъ зайыф тенн даа эджельнен курешкенде, сувумакъта олгъан эллери тюбюндеки кокюси эп азап атешинде котерилип, тюшюп тургъанда, сонъки къарувы онъа нефес алмагъа имкян бергенде, къартый эп чукъуныр ве: «Раббим, меним гунахларымны багъышла»,—деп фысылдамакъта, онынъ козьлериндеки эджель дешети, къоркъусы ялынъыз сонъки умуот къыгъылчымлары пле берабер ёкъ олдылар.

Иште о вакъыт, гъарип къартыйнынъ джеседи янында тургъанда Зинада ичюн дешетлендим, онынъ ичюн де, бабам ичюн де, озюм ичюн де дуа окъумакъ истегеним аля акъылымда.

АРФЕ

1853 сенеси сыджакъ яз куньлерининъ биринде, Кунцевогъа якъын ерде, Москва озени боюнда, юксек ихлямур терегининъ талдасында эки яш йнгит отлар устюнде ясланып ятмакъта эдилер. Бирин — йнгирми учъ яшларында, узун бойлу, эсмери, тик ве бираз къыйышча бурунлы, кенъ манълайлы, къалып дудакъларында маналы тебессюм ойнамакъта, куль ренкли козьчиклерини азачыкъ къысып, узакъкъа тюшюнджели бакъкъан алда чалкъа ятмакъта, экинджи — сарышын, къувурчыкъ сачлы, о да узакъкъа бакъаркен, эки элини ченгесине тиреген алда юзюкъююн ятмакъта эди. Бу йнгит аркъадашында учъ яшлар къарарында буюк олса да, ондан баягъы яш корюне, мыйыгъы даа янъычыкъ корюнип башлагъан, ченгесинде йымшакъ тюкчиклер корюнмекте. Онынъ юмру, дюльбер юзюнде, озюне джелъп этиджи муляим къара козьлеринде, азачыкъ къабарып корюнген дудакъларында ве беяз эллеринде насылдыр балаларгъа ант летафет ве гузеллик бар эди. Онынъ бутюн вуджудунда шенълик-шераметлик, яшлыкъ гъуруры, гъамсызлыкъ, озюне ишанч, чаялыкъ, яшлыкъ гузеллиги корюнип тура. О, де козьлерини ойната, де йылмая, де башыны котерип кокке бакъа эди. Онъа биревлерининъ авесликнен бакъкъаныны дуйгъан балалар бойле

япатургъанлар. О кольмекке бенъзер бол беяз пальто кийген, инджечик бойнуна мавы ренкли шал саргъан, орьселенген къасыр шляпасы янында, отлар устюнде ятмакъта.

Аркъадашы онъа инсбетен къартчыкъ киби корюне эди, онынъ келишкисиз къыяфетине бакъкъан адам, о эм раатлана, эм кейфлене, деп тюшюнмез. О къолайсыз алда ятмакъта, балабан — манълайдан кенъ, ченгеден тар башыны узун бойну зорнен тутып тургъан киби, онынъ къоллары, къыскъа, къара кольмек къавий сыкъып тургъан кевдеси, чегерткенинъ арт аякълары киби тизлери тюртюп чыкъкъан узун аякълары услипсиз. Тыш корюништеки бу пукъсанлыкъларына бакъмадан, о яхшы тербие корьген адамга бенъзей, онынъ бутюн бу услипсиз корюнишинде чекинюв аляметлери бар, онынъ корюмсиз, атта бираз худжурджа корюнген чересинде тюшюнмеге билген ве алидженап адам олгъаны корюнип тура. Онъа — Андрей Петрович Берсенов, аркъадашы, сары сачлы яш йигитке исе Павел Яковлевич Шубин, дей эдилер.

— Сен не ичюн меним киби коксюнъини ерге тиреп ятмайсынъ? — деп сюзюни башлады Шубин. — Мына бойле ятсанъ яхшы. Аякъларынынъ котерип, табанларынынъ бири-бири-не уруп, такъылдатып ят — мына бойле. Отлар бурнунынъ тюбюнде: табнат манзарасына бакъа бермектен безсенъ, бир де бир от устюнде юрген боджекни, я да, озюни къайда къоймакъны билмеген къарынджанынъ о якъ-бу якъкъа чапкъалагъаныны сейир этерсинъ. Эльбет, бойле ятмакъ яхшы. Сен шимди тыпкъы къаянынъ ресми олгъан картонгъа таянып тургъан балеринагъа бенъзейсинъ. Сен шимди раатланмагъа толусынен акълы экенинъни унутма. Учюнджи намзад ерини къазанмакъ къолай шей дегиль! Раатланынъыз, эфендим, озюнтюзни сыкъманъыз, бутюн вуджудынъыз раатлансын!

Шубин бу сёзлерини истер-истемез, шакъанен къарышыкъ айтты (эрке балалар конфет кетирген мусафирлернен эвде шай лакъырды эте тургъанлар) ве джевап беклеп отурмадан сёзюни девам этти:

— Қъарынджалар, къонъузлар ве бунъа бенъзер ашератларнынъ арекетлери мени пек айретлендирелер; эм о якътан-бу якъкъа ойле къабарып чанышалар ки, гуя оларнынъ аятында буюк денъишме бар. Махлюкъларнынъ падишасы, алиий мевджут — нисан оларны козете. Олар исе озьлерини сыкъмайлар, айды бунъа да даянмакъ мумкюн, бир чиркий учуп келип, махлюкълар падишасынынъ бурпуна къона, онынъ къаныны ичип башлай. Лякки бунъа даянмакъ мумкюн дегиль. Экинджиден, ашератлар аяты-

нынъ бизим аятымыздап не эксплиги бар? Биз озюмизни улу ис эткенде, олар не ичюн озьлерини улу деп бильмесиңлер? Къана, фельсефеджи, бу меселени чез бакъайым! Не ичюн индемейсинъ? Э!

— Не?— деди Берсенов сескенип.

— Не!— деп текрарлады Шубин.— Къаршында отурган достунъ терен фикирлер беян этип турмакъта, сен исе, онъа къулакъ асмайсынъ.

— Манзарага бакъып къалгъаным. Бакъ, бу тарафлар кунеш шавлелери алтында насыл йылтырайлар! (Берсенов бираз тутулыпча лакъырды эте эди).

— Кок къушагъы киби, къыскъасы, табнат иште!— деди Шубин.

Берсенов башыны къакъытты.

— Сен бу манзарадан манъа ицбетен чокъча зевкълапмакъ керексинъ. Бу сенинъ зенаатынъа ант: сен артистсинъ.

— Ёкъ, бу меним зенаатыма ант дегиль,— деп итираз бильдирди Шубин ве шляпасыны энъсесине къойды.— Мен къасабым, меним ишим этнен багълы — ельке, аякъ-къол япмакъ, амма табнатнынъ не шекили бар, не къалыбы, эр якъкъа яйылган... Бир де бир еринден тутып бакъ-чы!

— Эльбет, бунда да гузеллик бар,— деди Берсенов.— Ресимнинъ битирдинъми?

— Ангисини?

— Текенен бала ресимни.

— Сёйлеме! Сёйлеме! Сёйлеме!— деди Шубин устюне сёзлерини созып.— Акъыкый рессамлар, къартлар — къадимий рессамлар якъан ресимлерини корьген сонъ, озюмнинъ манасыз, олмайджакъ ресимини йыртып ташладым. Сен исе манъа табнатны косътерип: «Бунда да дюльберлик бар», дейсинъ. Догъру, эр шейде дюльберлик бар, атта сенинъ бурнунда да дюльберлик бар, лякин бутюн дюльберликлерини эльде этмек мумкюн дегиль. О къартлар дюльберликин кыдырып юрмегенлер; дюльберликинъ озю оларнынъ иджадына келип кирген, къайдан кельген, коктеп энгенми, алла бильсин; бутюн джап оларнынъ эсаретинде эди; бизлер олар киби къучакъ керип оламаймыз: къолумыз къыскъа. Биз къармакъны бир ерге ташлаймыз, бакъып отурамыз. Къармакънынъ тапасы кыбырданса яхшы амма, я кыбырдамаса...

Шубин тилини чыкъарды.

— Токъта, токъта!— деп итираз этти Берсенов.— Фикиринъ къапа-къаршы. Эгер сен дюльберликин анълама-санъ, расткельген ерде оны сечмесенъ ве севмесенъ, о санъа

ве сенинъ санъатынъа тесир этмез. Гузель манзара ве аджайип музыка сенинъ къальбинъе токъунмаса, айтмакъ истейим ки, сен оларны анъламасанъ...

— Эй, сен, анъламыш!...— деди бирден Шубин ве бу янъы кешф эткен сёзю озюне ошты келип кульди. Берсенев нсе тюшонджеге далды.— Ёкъ, къардаш,— деди сёзюни девам этип Шубин,— сен акъыллысынъ, фельсефеджинъ, Москва университетининъ учюнджи намзадысынъ, сенинъ иле давалашмакъ олмаз, хусусан, шуны айтайым, мен озь санъатымдан гъайры тек къадынлар... къызларнынъ дюльберлигине ашыкъым, бу да якъындан берли....

О аркъасы устюне чевприльдн, эллерини башынынъ астына къойды.

Бир къач дакъкъа индемедилер. Кунеш нурлары алтын-да йылтырагъан ве юкълагъан ерни сыджакъ улле сукюнетти басты.

— Керчек, къадынлар хусусында,— деп кене лакъырды башлады Шубин.— Не ичюн бу Стаховны ич кимсе эльге алып оламай? Сен оны Москвада корьдинъми?

— Ёкъ.

— Қъарт бир тамам чылдыргъан. Бутюн кунъ озюнинъ Августина Христиановнасынынъ япында отура, эм безсе де, отура бере. Бирн-бирине бакъа отуралар, шашкъанлар... Оларны корьмеге истемейсинъ. Не япаджакъсынъ! Алла бу адамгъа бойле яхшы анле бергенине бакъмадан, кеше Августина Христиановна, дей. Мен ондан да титис къадын корьмедим. Якъында онынъ карикатурасыны Дантановнынъки киби яптым. Ярамай чыкъмады. Оны сапъа косъте-рirim.

— Елена Николаевнанынъ бюсти не олды, якъында битеджекми?— сорады Берсенев.

— Ёкъ, къардаш, битеди. Бу череден умютсизликке тюшесинъ. Бир бакъкъанда, юзю темиз, айдын, чизгилери тегиз, гузель; озюне бенъзетмек къыйын олмагъан киби корюне. Лякин... хазинени эльде этмек киби, къыйын. О насылдыр лакъырдыны динълегенде корьген эдинъми? Чересиндеки бир сызыкъ биле къыбырдамай, ялынъыз козьлерининъ бакъышы токътамадан денъишип тура, нетиджеде бутюн корюниши денъише. Ойле алда эйкель-трашнынъ, хусусан, чолпа эйкельтрашнынъ элинден не келе биле? Аджайип бир зат... аджайип зат,— деди о, бир аз сускъан сонъ.

— Акъкъатеп де, о аджайип къыз,— деди Берсенев, Шубиннинъ сёзюни текрарлагъан алда.

Озю де Николай Артемьевич Стаховнынъ кызы эмиш! Энди бар да: кѣан ве песьль хусусында тюшюн. Шу ери меракълы ки, Елена онынъ озъ кызы, лякин бабасына да, анасы Анна Васильевнага да бенъзей. Мен Анна Васильевнаны джан-гонъюльден саям, о манъа чокъ эйиликлер япты, лякин о тавукъ даа. Еленага бойле кѣальши ким берген? Бу кѣальтеки атешши ким якъкъан? Мына, фельсефеджи, санъа кене бир меселе даа!

Лякин «фельсефеджи» бу кересинде де нч бир шей айтмады. Берсенов умумен аз лаф эткен адам, лакъырды эткенде де утанган киби, тутулып, керек олмаса да, къолларыны арекетке кетирип лакъырды эте эди; бу кересинде нсе онынъ кѣальбинде айрыджа бир сукюнет, ёргъунлыкъ ве махзунлыкъкъа бенъзер сукюнет пейда олды. О эр куш бир кѣач саатлик вакъытыны алган узакъ ве агъыр эмектен сонъ, шеэрникъ четине якъынджа ерге кочип кельген эди. Мындаки тынч омюр, раатлыкъ, темиз ава, макъсадга иришкенлигинден кѣанаатленюв дуйгъусы, достунен олган аджайип субет, оппадакътан дюльбернинъ ады тильге алынганъа — бутюн булар ве айны заманда, бири-бирине бенъзер тасавурлар — эшиси къошулып, онда бир дуйгъу уянтты, бу дуйгъу оны эм охшар, эм эеджанландырыр, эм алсызландырыр... О гѣает асабий йигит эди.

Ихлямур талдасы салкъын ве тынч эди: онынъ салкъынына учып кельген чиркийлер ве балкъуртлар яваштан вызылдайлар; алтын шавлесинде ювулган тазе отлар тылсымланган киби кѣатып кѣалганлар; терекиннъ ашагъыдаки даллары устюндеки сап-сары, топ-топ турган чечеклер джансыз киби. Нефес алганда хош къокъу инсаннынъ кокюс къафесине тола, кокюс нсе оны истекнен чекс. Узакъта, озеннинъ о бир тарафында уфукъкъадже созулган эр шей шавле сачмакъта, ярмакъта; базан анда ель эсип, шавленн парчалай кимерде оны къуветлендире; нур сепип турган сагъын далгъалана. Къушларнынъ нагъмеси эшитильмей; олар сыджакъта чивильдешмейлер, лякин чырчырмазинлер чырылдамакъталар, салкъында, сукюнет ичинде отурып, аятнынъ бу джошкъун сесини эшитмек инсанга зевкъ багъышлай; юкъусыны кетире, кѣальбде арзулар уянта.

— Табиат бизде насыл ис уянткъаныны дуясынъмы? — деди бирден сѣз башлап, къол арекетинен айткъан сѣзлерини тасдикълагъан Берсенов. — Табиаттаки эр шей шу къадар мукеммель, шу къадар ачыкъ айдын ки, занымджа, о озюнден шу къадар мемнюн ки, биз оны анълаймыз ве

ондан зевкъ аламыз, буныгынен берабер, о, хусусан, меним къальбимде данма насылдыр тюшондже, насылдыр эеджан, атта махзунлыкъ уянта. Бунъа не демек мумкюн? Биз онынъ къаршысында — табнат къаршысында — озюмизини бутюн нукъсанларымызны яхшы анълагъаиымызданмы, я да, табнатны мемнуон эткен шейлер бизлер ичюн кяфи дегильми ве башкъа шейлер, яни айтмакъ истейимки, бизге керек олгъан шейлер онда ёкъмы?..

— Хм,— итираз билдирди Шубин,— буларнынъ себебини санъа айтайым, Андрей Петрович. Сен аятнен берабер яшамай, ялынъыз онъа бакъып отургъан янъгъыз адамнынъ дуйгъусыны тасвирледини. Бакъып отурмакътан файда бармы? Ингитлик деврини сурюп къал. Табнатнынъ къапысыны не къадар къакъсанъ да, о сен анълагъан тильде джевап къайтармаз, чюнки о тильсиз. О тыпкъы кеманенинъ тели киби ишлер, лякин ондан йыр чыкъмаз. Ялынъыз тирн къалып, хусусан, къадын-къызлар къальби сес бере биле. Шунини ичюн де, урьметли достум, озюнге бир дюльбер къыз тап, о вакъыт сенде олгъан бутюн махзунлыкъ ёкъ олып кетер. Сен бизге «керек» деген шей ана шудыр. Бу эеджан, бу махзунлыкъ деген шей озюне ант бир ачылыкътыр. Къурсагъынъа гонъюлнинъ истеген емек тюшсе, деръал рухунъ котериле. Бу фезада озь еринини тап, онъа ёлдаш ол, достум. Табнатнынъ озю не деген шей, о неге керек? Тюшюнип бакъъ севги... не къадар къудретли, не къадар джошкъун сёз! Табнат... не къадар сувукъ ве мектепке ант ибаре! Шунини ичюн де (Шубин йырлап башлады): «Яшасын Марья Петровна!» Ёкъса ойле дегильми,— кене девам этти о,— Марья Петровна олмаса башкъасы олур, эпси бир дегильми! Ви те компрене¹.

Берсенева азачыкъ котерильди, ченгесини авучы ичине алды.

— Не ичюн эриштиресини, изтехза этесини?— деди о аркъадашына бакъмадан.— Эльбет, сен догъру айттынъ: севги буюк сёз, буюк дуйгъу... Лякин сен насыл севги акъкъында айтасынъ?

Шубин де котерильди.

— Насыл севги дейсини? Насыл севги олса-олсун, бунынъ эмиети ёкъ. Севги олса кяфи. Меним фикиримдже, севгинини чешити ёкъ. Эгер севсенъ...

— Эгер керчектен севсенъ,— деди Берсенева, онынъ сёзюни болип.

¹ Сиз менн анълайдырсынъыз (франсызджа).

— Эльбетте, юрек алма дегиль, оны болюп ташлап оламазсынъ... Севдинъми — сен акъсынъ. Лякин мен сени эриштирмек ичюн айтмадым. Меним гонъюлим шимди о къадар йымшакъ, о къадар ириди ки... Сен табнат бизге пек тесир эте дединъ, санъа шунынъ себебинни айтмакъ истеген эдим. Себеби шунда ки, табнат бизим юрегимизде севги къозгъай, лякин оны къанаатлендирип оламай. Табнат бизни башкъа бир дюльберлернинъ сыджакъ къучагына явашчыкътан ёллай, биз исе буны анъламаймыз ве табнатнынъ озюнден ненидир беклеп отура беремиз. Эх, Андрей, Андрей, бу кунеш, бу кок не къадар гузель,— бизим этрафымыздаки барлыкъ не къадар гузель, сен исе махзун алда отурасынъ, ляким шимди сен севген дюльберининъ къолуны тутсанъ, о къоллар ве о дюльбер бутюн барлыгынен сенинъки олса, сен атта онынъ козьлеринен бакъсанъ, яни озъ дуйгъунънен дегиль де, онынъ дуйгъуларынен яшасанъ, махзун олып отурмаз эдинъ. Андрей, табнат сенде эеджан къозгъамаз ве сен исе онынъ гузелликлерини коръмез эдинъ; табнатнынъ озю къуваныр ве йырлар, онынъ озю сенинъ йырларынъны текрарлар эди, чюнки сен онъа, о тильсизге тиль багъышлагъан олур эдинъ.

Шубин еринден сычрап турды, бир-эки кере о якъ-бу якъкъа юрди. Берсенов башыны эгди, онынъ янакъларында дуюлыр-дуюлмаз ал ренк пейда олды.

— Фикиринъе о къадар къошулып оламайым,— деди о.— Табнат бизни данма... севгиге давет этебермей. (Севги сёзю тез арада онынъ тилине келекёймай). О бизни эм къоркъуза; о мудхиш шейлерни... ве иришмекнинъ чареси олмагъан сырларны да козь огюмизге кетире биле. Бизлерни о ютмасы лязим дегильми? Бизни токътамадан ютуп кельген о дегильми? Онда эм аят, эм олюм бар, эм онда аят не къадар кучлю олса, олюм де шу къадар кучлюдир.

— Аят ве олюм севгиде де бар,— деди Шубин онынъ сёзюни болюп.

— Сонъра,— деди сёзюни девам эттирип Берсенов,— меселя, мен баарь вакътында ем-ешилъ орман ичинде тургъанда Оберон музыкасынынъ севги сени хаялымны сарып алса (Берсенов сонъки ибарени айткъанда бираз кызарды), бу...

— Севги къучагына кирмектеп, бахтияр олмакътан башкъа истегим ёкъ!— деди онынъ сёзюни болюп Шубин.— Бу сени мен де эшитем, бу дуйгъу... ве асретликни мен де билем, булар тереклернинъ салкъынында я да акъшамлары, ачыкъ тарлада, кунеш батаяткъан ве терекликлер арасындаки озен був чыкъарып акъаяткъан вакъытта

гонъюльни озюне эспир эткенни мен де билем. Амма мен ормандан да, озенден де, ерден де, коктеп де, булутлардан да, эр чешит отлардан да бахт кыдырам, мен бахтиярлык истейим, эр ерде бахтнып яктылашканыны дуям, онын сесини эшитем! «Меним раббим, о ярыкылык ве шадлык пяхидир!» Мен бир шиприни шойле башлагъан эдим; биринджи мисра пек яхшы экенине эмин ол, лянни бунъа ляйык олгъан экинджи мисраны ич тапмадым. Бахт! Бахт! Даа омюр девам этер экен, даа бутюн мучелеримиз озь укюмимиз алтында экен, ашагъы чёкув дегиль де, юкселювде экенимиз, бахтка мытлака приширмиз! Эльбетте, приширмиз!— деди Шубин бирден далгъалангъан алда ве сёзюни девам этти:— Яшмыз, чиркин де, хаста да, акъылсыз да дегильмиз, эльбет, бахтны эльде этмек керекмиз...

О кювурчык сачларыны силкиити, озюне гъает ишангъан алда, тёпеге, кокке бакъты; Берсенев онъа чевприльди.

— Демек, бахттан юксек шей ёкъ экен даа?— деди о яваштан.

— Не бар?— деп сорады Шубин ве ондан джевап бекледи.

— Мессея, сен, биз, яшмыз, яхшы адамлармыз, дейсинъ, фараз этейик, ойле олсун, эр кес озюнинъ бахтлы олгъаныны истей... Амма бу сёз акъыкъатен де ойлем, о экинзини бирлештире биледжек, экимизде де джошкун дуйгъу кюзгъай биледжек, бизлерни достлаштыраджакъ «бахтмы»? Бахт... О бизни бири-биримизден айырыджы сёз дегильми экен?

— Сен бирлештириджи сёзлерни билесинъми?

— Билем: бойле сёзлер аз дегиль, оларны сен де билесинъ.

— Кыана, айт-чы, булар насыл сёзлер экен?

— Сен рессам олгъанынъ ичюн энъ олмагъанда, сапъатны алып бакъайыкъ — ватан, фен, азатлыкъ, адалет.

— Я севги?— деп сорады Шубин.

— Севги де бирлештириджи сёз; амма сен шимди арзу эткен севги дегиль, кейф-сефа севгиси дегиль, бельки джаныны фида этмеге къадыр севги бирлештириджи сёзدير. Шубин чырайыны сытты.

— Немселерге ант сёзини айттынъ: мен озюм ичюн севмекин, биринджи ерде олмакыны истейим.

— Биринджи ерде олмакъ,— деп онынъ сёзюни текрарлады Берсенев.— Занымджа, озюмизни экинджи ерге кюймак керекмиз — омюримизинъ бутюн макъсады да шу.

— Эгер эр кес сенинъ айтканынъ киби иш тутаджакъ

олса,— деди Шубин шикъетленген адам киби,— бу дюнья-да ич кимсе ананас ашамаз: адамлар ананасларны башкъаларгъа болюп берир эдилер.

— Демек ананаслар керекмей; раатсызланмасанъ да олур — атта биревнинъ агъызындаки отъмегини юлкъуп алмагъа азыр адамлар да данма тапылалар.

Эки дост сустылар.

— Мен якъында Инсаровны кене де 'корьдим,— деп лакъырдыны башлады Берсенов,— эвиме теклиф эттим; оны сеннен... ве Стаховларнен, эльбетте, таныштыраджам.

— Къайсы Инсаров? Э, хатырладым, сен айткъан эдинъ-я, анавы серб я да булгъармы? Э, о ватанперверми? Бу фельсефий фикирлер санъа бельки ондан кечкендир.

— Итимал.

— О пек аджайип киши, гъалиба?

— Эльбет.

— Акъыллымы? Зекаветлими?

— Акъыллымы?.. Эльбет, акъыллы. Лякин зекаветлими? Буны бильмейим.

— Ёкъ? Айса онынъ аджайип экенлиги неде?

— Корерсинъ. Энди кетмек керек. Бизни Анна Васильевна беклейдир. Саат къач олды?

— Саат экини кечти. Къана юр. Бакъса ава насыл тынчыкъ! Бу субет къанымны къайнатты. Сен де ойле къайнадынъ ки... Мен нафиле ерде артист дегилим. Эр шейни дуям. Айтса: бир де бир къызгъа гонъюль бердинъми?

Шубин Берсеновнинъ чересини корьмек истеди. Онынъ артындан юрди, Берсенов кевдесини бош ве дюльбер алда тутуп кетсаткъанда омузларыны чыкъарыр, бойнуны созар эди, лякин эр алда о Шубинге нисбетен баягъы темиз юрекли олып корюнир эди, бизде джентельмен сёзюнинъ манасы бу къадар бозулмагъан олса, онъа джентельмен деп айтмакъ мумкюн олур эди.

II

Иигитлер Москва озенининъ санлине тюшти ве озен бою кеттилер. Сувдан салкъын ельчик эсмекте, сувнынъ устю йылтырай, кичкене-кичкене далгъачыкълар шип-шип этип санльге урула ве къулакъларгъа хош келе эди.

— Кене ювунмакъ истейим, амма, кеч къалырым, деп къоркъам,— сёзюни башлады Шубин.— Озенге бакъ: бизни озюне чагъыргъан киби турмакъта. Къадамки юнаплар

олгъан олса, бу ерни перилер меяны, дер эдилер. Лякин биз юнан дегильмиз, ах, фериште! Биз териси къалын скифлермиз.

— Бизде сув перилери бар,— деди Берсенев.

— Сув перилеринънен деф ол! Мен эйкельтрашым, манъа сув астындаки сувукъ хаял, дым эвлерде, къаранлыкъ къыш геджелеринде уйдурылгъан образлар керекмей. Мен ярыкълыкъ, азатлыкъ истейим... Я, раббим, мен Ита-лар юртуна алушке ашамагъа бардым ве...

— Яни Малороссиягъа демек истейсинъ, догърумы?

— Тюшюнмей-ташынмай якъан акъылсызлыгъымны юзюме урмасанъ да олур эди. Андрей Петрович, бойле де якъанларыма пешманым. Догърусыны айткъанда, мен акъылсызлыкъ яптым: джумерт Анна Васильевна манъа Италиягъа кетмек ичюн акъча берген эди, мен исе хохол-лар юртуна алушке ашамагъа бардым ве...

— Кес айды,— деди Берсенев онынъ сёзюни болюп.

— Эр алда пара нафиле кетмеди. Анда ойле типлерни, хусусан, къадын-къызлар типини коръдим ки... Лякин Италиядан башкъа ерде къуртулыш ёкъ.

— Италиягъа да барырсынъ,— деди Берсенев, онъа айланып бакъмадан, лякин файдасыз! Къанатларынъны къакъа берирсинъ, лякин учамазсынъ... Сизинъ ким олгъанынъызны билемиз!

— Ставассер учты да... Эм тек о дегиль. Учуп оламасам пингвин экеним даа. Бу ер манъа тарлыкъ эте, Италиягъа бармакъ истейим,— деди сёзюни девам этип Шубин:— Анда кунеш, дюльберлик...

Бу вакъыт эки дост кетейткъан ёлда балабан къасыр шляпа кийген, гульгули ренктеки шемспенни омузына ташлап кельмекте олгъан къыз пейда олды.

— Мен нени корьмектем? Мындан да гузеллик чыкъты. Къоюн киби юваш рессамдан гузеллер-гузели Зоягъа селямлар олсун!— деди Шубин юксек сеснен, шляпасыны артистлер киби силькишти.

Бу ялтакъланув хытабынынъ себепчиси олгъан яш къыз токътап, Шубинге пармагъыны сунгю киби узатып ве эки дост онъа якъыплашкъан сонъ, азачыкъ тутулып, чанъ киби сеснен шойле деди:

— Эфендилер, не ичюн ашкъа бармайсынъыз я?— Софра азыр...

— Мен нелер эшитмектем?— деди Шубин эллерини чырпып,— гузеллериниъ гузели Зоя, демесень бойле сыджакъта махсус бизлери къыдырып кельдинъиз? Сёзле ринъизни шойле анъламакъ мумкюнми? Айтынъ, ойлеми?

Ёктымы, эйиси ёкъ деменъиз: пешман этсенъиз мен шу анъ эляк олурым.

— Быракътынъыз шуны, Павел Петрович,— деди къызджаны агъыргъан киби.— Не ичюн менимнен джиддий лакъырды этмейсинъиз? Джаным агъырыр,— деди о, джилъвели бакъаракъ дудакъларыны бурды.

— Дюльберлериниъ дюльберн, Зоя Никитишна, манъа джанынъыз агъырмасын: сиз мени умултизлик зинданына ташламанъыз. Мен джиддий лакъырды этип оламайым, чюнки мен озюм джиддий адам дегилем.

Къыз омузларыны сыкъып, Берсеневге бакъты:

— Вай, аллам!— деди Шубинъ ве козьлерини тегереклетти, Берсенев бир шей айтмады, ырджайды.

Къыз ерни тепти:

— Павел Яковлевич! Джаным агъыртыр! Helene де менимнен келеджек эди,— къыз сёзюни девам этти,— багъчада къалды. Сыджакътан сакъынды, мен сыджакътан къоркъмайым. Къана, юрюнъиз.

Къыз тар ёлчыкъта огден юрди. О адым аткъанда назик кевдеси азачыкъ силькине, къара къолчакъ кийген дюльбер элинен юзюне тюшкен йымшакъ, узун сачларыны аркъасына ташлады.

Достлар онынъ артындан кетер эдилер (Шубинъ индемеден эллерини де коксюне къоя, де башы узре юксек котре эди), олар азачыкъ даа юрген сонъ Кунцево этрафындаки пек чокъ дачаларнынъ бирисине келип чыкътылар. Багъчанынъ ортасындаки гульгули чабакълы софасы олгъан агъач эв ем-ешиль тереклер арасындан адий олып корюнмекте эди. Зоя эвельдже барып къаныны ачты ве багъча ичине чапып кирди, бар сесинен «Быралкъыларны алып кельдим!» деп къычырды. Беяз ве айдын черели яш къыз ёл боюндаки скемле устюнден турды, эвнинъ огюндеки ёлда исе къырмызы антерли, купештен сакъланмакъ ичюн башына батист шалыны орьткен къадын пейда олды, о эринген алда муляим тебессюм япты.

III

Анна Васильевна Стахованынъ озь фамилиясы Шубинна олып, еди яшында экенде ана-бабасындан оксюз къалды ве баягъы буюген сонъ мираскъа, ер-мулъкке санип олды. Онынъ пек зенгин ве пек де фукъаре сойлары бар эди — фукъарелери баба тарафындан, зенгинлери исе ана тарафындан — сенатор Волгин, князь Чикурасовлар эди. Анна

Васильевнаны васийликке алгъан князь Ардалион Чикура-
сов оны Москвадаки энъ яхшы пансионгъа ерлештирди ве
къыз оны битирип чыкъкъан сонъ озюнинъ эвине алып
кетти. О пек яхшы яшай ве къыш кунълеринде зияфетлер
берир эди. Анна Васильевнанынъ оладжакъ къоджасы
Николай Артемьевич Стахов Анна Васильевнаны шу зия-
фетлерден биринде, о «башына дюльбер чечеклерден
япылгъан чембер къоюп, гульгули антер кийип» юрген
вакытта эльге кечирген эди. Анна Васильевна чечеклер-
ден япылгъан чемберни сакълады... Он эки сенеси ярала-
нып истифагъа чыкъкъан ве Петербургдан буюк келирли
ерни алгъан капитаннынъ огълу Николай Артемьевич Ста-
хов он алты яшында экенде юнкерлер мектебинин битирип,
гвардияджы олды. О дюльбер къыяфетли олып, орта ал
кишилернинъ эвлеринде олгъан зияфетлерде энъ корюмли
йигит сайылыр эди. О шу орта ал адамларнынъ зияфетине
чокъ бара эди, чюнки о юксек дереджели киббар зияфетин-
де булунмакъ укъукъына малик дегиль эди. Яшлыкъ
чагъындан онынъ юрегинде эки арзу бар эди: биринджи-
си — флигель-адъютант олмакъ, экинджи-си — зенгин адам-
нынъ къызына эвленмек эди; арадан чокъ кечмеден о би-
ринджи истегинден вазгечти, лякин экинджи арзусына даа
зияде сарылды. Шу себептен о эр сене къышта Москвагъа
бара эди. Николай Артемьевич франсызджа баягъы ла-
къырды эте ве нафиле кейф-сефа чатмагъаны ичюн, фель-
сефеджи адыны къазангъан эди. О та прапорщик олгъанда
давалашып, озъ фикирининъ тасдыкъламакъны севе эди,
меселя, адам озюнинъ омюринде бутюн дюньяны айланып
чыкъмасы мумкюнми, деген меселелер боюнджа давала-
шыр ве данма мумкюн дегиль, деген фикирни бильдирир
эди.

Николай Артемьевич Анна Васильевнаны «эльге алгъан-
да» йигирми беш яшында эди: о истифагъа чыкъып, шор-
баджылыкъ япмакъ ичюн койге кетти. Чокъ кечмеден кой
яшайышындан безди, топракъ-мулькю исе оброк тѐлев
усулынен идаре этилир эди; о къарысынынъ Москвадаки
эвине кочип кельди. О яшлыкъ чагъында ич бир тюрлю
оюннен меракъланмаз эди; Москвада лото оюнына бериль-
ди, бу оюн ясакъ олунгъан сонъ карта ойнамагъа тутунды.
Эвде джаны сыкъыла эди, несини немсе олгъан бир тул
къадыннен тутунып, аман-аман бутюн вакытыны онынъ
янында кечирип башлады. Элли учюнджи сенесининъ язын-
да о Кунцевогъа кельмеди, маден сувунда тедавийлен-
мекки мана этип, Москвада къалды; асылында исе тул
къадыннынъ янындан кетмеге истемей эди. Лякин Николай

Артемович бу къадыннен де чокъ лакъырды этип отурмай, лаф эткенде исе, адам ава шараитини эвельден биллип олурмы-ёкъмы ве дигер бунъа бенъзер шейлер акъкъында давалашыр эди. Куньлеринниъ биринде кимдир онъа fronde ир деди, бу адны о пек бегенди. «Хм,— деп тюшюнир эди о, озь-озюнден гъает мемнуон олып, дудагъыны бурып, отургъан еринде салланаракъ — менним хатырымны тапмакъ ойле къолай дегиль; менни алдатып оламазсынъ!» Николай Артемовичиниъ франдёрлыгъы шундан ибарет эди ки, меселя, о асаб деген сёзини эшиткен киби олса: «Асаб» деген сёзиниъ озю не?, дер я бирев онынъ янында астрономиянынъ мувафакънетлери хусусында лакъырды этсе о: «Сиз астрономиягъа инанасынъызмы?», деп суаль бере эди. О субетдешини бир тамам снъмек истесе: «Буларнынъ эписи бош шейлердир»,— деп лакъырдыны бирден кесип ташлар эди. Шуну къайд этмек керек ки, чокъусы адамлар бойле итираз шубесиздир, деп ашълайлар (ве аля даа бойле деп кельмектелер); лякин Августина Христиановна озюнинъ огей къыз къардашы Феодоллинде Петер-зилиуске язгъан мектюбинде оны Mein Pinselchen¹ деп адландыраджагъыны Николай Артемович ич де акъылына кетирмеген эди.

Николай Артемовичиниъ къадыны Анна Васильевна кичкене, арыкъча, назик чизгили къадын олып, данма къайгъылы, махзун отура эди. О паисонда музыка огренмек ишине сарылды, романлар окъуп башлады, сонъра буларнынъ эписини ташлады, дюльбер кийинмеге тутунды, сонъра буны да вазгечти; къызынынъ тербиесинен огърашты, бунъа да чокъ даянамады, къызы тербиеджиге берди; къыскъасы, данма махзун, ичтен кедерленип юрмек хасталыгъына огърады. Елена Николаевна догъгъан сонъ сагълыгъы уймады ве бир даа баласы олмады. Николай Артемович онынъ юзюне буны урмагъа тырышыр ве Августина Христиановнанен тутунгъаны ичюн озюни акълы саяр эди. Анна Васильевна къоджасынынъ бойле япкъанына пек ынджына эди; Николай Артемович бир кунь оны алдатып, заводындаки эки затлы атны немсе ханымына багъышлагъанына пек кедерленди. Анна Васильевна булар акъкъында къоджасына бир шей айтмаса да, лякин онъа дуйдурмадан эвдекилериниъ эписине, атта къызына биле шекаятлене эди. Анна Васильевна бир де бир ерге бармакыны чокъ севмей эди; эвине мусафир кельсе ла-

¹ Менним акъылсызым (немседже).

ктырды этип отура, гонъюли ачыла; янгъыз къалса кене яныкъланып башлай эди. О гъаает инсаннетли ве йымшакъ гонъюлли къадын эди: бойле омюр оны бир тамам фарытты.

Павел Яковлевич Шубин Анна Васильевнанынъ узакъ сою эди. Бабасы Москвада хызмет эте эди. Агъалары кадет корпусына кирди; Павел къорантада энъ кичкенеси олып, гъаает назик бала эди, анасы оны пек севе тургъан, о эвде къалды. Оны университетте окъур белледилер, лякин гимназияда да зар-зорнен окъуттылар. О та яш чагъындан эйкелътрашлыкъны бегенди, семиз сенатор Волгин бир кунъ Павел ясагъан кичкене эйкелыни онынъ аласынынъ эвинде корип (о вакъытта Павел он алты яшында эди), яш истидаткъа ярдым этмеге азыр экенини билъдирди. Бабасынынъ вакъытсыз олюми Шубиннынъ келеджегини гъайып этеязды. Волгин — сенатор, онъа Гомерининъ гипстен япылгъан эйкелини такъдим этти, онынъ бабаларджа ярдымы шундан ибарет олды, лякин Анна Васильевна онъа паранен ярдым этти, нетиджеде Павел зар-зорнен университетнинъ медицина факультетине окъумагъа кирди. Павелнынъ медицинагъа авеслиги ич де ёкъ эди, лякин о девирде студентлерни алув штатына коре, башкъа факультетке кирмекнинъ чареси ёкъ эди; Павел анатомияны огренмеге истей эди. Лякин анатомияны онъа огренмек ктысмет этмедн; о экинджи курскъа кечип оламады ве имтханларны беклемеден, озю авес эткен рессамджылыкъны менимссек ичюн университетни терк этти. О истекнен, лякин аз чалыша эди. Москванынъ дживарларыны доланып чыкъты, койлю къызларнынъ ресимлерини япты, чамурдан эйкеллер ясады; чешит адамларнен — яшлар ве къартларнен, зенгин ве фукъарелернен, италиялы эйкелътрашлар ве рус рессамларынен танышты, академиягъа кирмекни акъылына биле кетирмедн, бир де бир профессорнен таныш олмагъа истемедн. О баягъы истидатлы эди: Москвада ады чыкып башлады. Онынъ анасы парижли адамнынъ ктызы олып, инсаннетли ве акъыллы къадын эди. О Павелге франсыз тилини огретти, огълу ичюн тынмакъ билмей арекет этер ве онынънен гъурурланыр эди, лякин яш экенде верем хасталыгъындан агъыр яткъанда, Павелны тербиелемекни Анна Васильевнагъа риджа этти. О вакъытта Павел йигирми бир яшында эди. Анна Васильевна мерхумнынъ о риджасыны ерине кетирди: Павел дачадаки кичик эвде яшады.

Ашкѡа келинѡыз, келинѡыз, дейим сизге,— деди махзун сеснен Анна Васильевна, эр кес ашханеге кирдилер.— Зое, яныма отурынѡыз, сен, Helene, мусафирнен лаф этип отур, сен, Paul, чаяланмадан, Зоягѡа эришмеден отур. Бугунъ башым агъурта.

Шубин кене де кокке бакъты; Зое онѡа тебессюмнен джевап кѡайтарды. Зое я да догърусы, Зоя Никитишна Мюллер сыджакъкъанлы, сарышын сачлы, кѡылыйджа, бурнунынъ уджу ялпакъча, кичкене дудакълары кѡып-кѡырмызы, томалачыкъ, руслашкъан немсе кѡызы эди. О рус романсларыны пек яхшы чала эди; дюльбер кийинмеге биле, лякин насылдыр балаларджасына ве адден зияде джыйыныкълы юре эди. Анна Васильевна оны озъ кѡызына дост деп бильсе де, даима озюнинъ янында отурта тургъан. Елена бунынъ ичюн ич де ынджынмай, Зоянен берабер кѡалгъанда онынънен лакъырды этмеге лаф тапамай эди.

Аш вакъыты баягѡы узанды; Берсенов Еленанен университет аяты акъкъында, озюнинъ истек не арзулары хусусында лакъырды этип отурды; Шубин сускъан алда оларны динълей, пек ач олгъан адам киби ашаркен, тосат-тосат Зоягѡа кульгинен кѡарышыкъ махзун назар ташлай: Зоя исе онѡа эп эвельдеки киби фаркъсыз йылмаювнен джевап кѡайтара эди. Аштап сонъ Елена, Берсенов ве Шубиннен берабер багъча бстке кеттилер; Зоя оларнынъ артындан бакъып кѡалды ве омузларыны кѡысып алды, фортепьяно башына кечти. Анна Васильевна: «Сиз не ичюн оларнен берабер кезинмеге кетмединѡыз?— деди; джевап беклемеден турды:— Бир де бир аджыныкълы ава чалынѡыз...» деди.

— «La derniere pensee» de Weber¹ — деп сорады Зоя.

Эльбет, эльбет, Веберни чалынѡыз,— деди Анна Васильевна ве озюни креслогѡа ташлады, онынъ козьлери яшкѡа толдылар.

Бу вакъыт Елена эки достуны эскемчек тереги тюбюндеки масанынъ этрафына скемле ерлештирильген кошникке алып кельген эди. Шубин, о якъ-бу якъкъа назар ташлап, тургъан еринде бир кѡач кере сычрады: «Отурып турынѡыз», деп чапып кетти ве эвден бир сыкъым чамур кетирди, башыны кѡакъытты, озюндже нелердир сѡйленди ве кулюмсиреп Зоянынъ эйкелини япып башлады.

Елена онынъ ишине назар ташлады да:

¹ Вебернинъ «Сонъки хаялы»ны чалайыммы? (франсызджа).

— Кене о эски шакъамы,— деди ве Берсенеуге чевирильди, аш вакъытында башлангъан субетни девам этти:

— Эски шакъалар!— деди текрарлап Шубин.— Чюнки озю шакъа этиледжек киби шей даа! Хусусан, о бугунь менн пек ачувландырды.

— Не ичюн ойле экен?— деп сорады Елена.— Сиз, гуя, насылдыр бир джады къартанай акъкъында лакъырды эткен кибишинъыз. О дюльбер, яш къыз да...

— Эльбет, дюльбер, пек дюльбер къыз,— деди Шубин, онынъ сёзюни болни.— Мен эмниним ки, оны корьген эр бир адам онъа бир бакъкъанда мытлакъа бу дюльбернен... полька ойнамасы сефалы экен, деп тюшюнир; мен шуна да эмниним ки, буны онынъ озю дуя ве онъа бу хош келе... Ёкъ исс, джилъвели бакъышлар неге керек? Эльбет, мен айтмакъ истеген шей сизге малюм,— деди Шубин элемли девушнен.— Эльбет, сиз шимди башкъасынен мешгъульшинъыз.

Шубин Зоянынъ эйкелнин энип ташлады, сонъра чамурны элемнен ашыкъ-аджеле гъайрыдан эллеп башлады.

Бойлелликнен, сизинъ истегинъиз профессор олмакъмы?— деп сорады Елена Берсенеуден.

— Ойлэ,— деди Берсенеу, къуветли эллерини тизлери арасына алып.— Бу меним энъ буюк арзум. Эльбетте, бойле юксек адгъа ляйыкъ олмакъ ичюн озюмдеки олгъан пукъсанларны пек яхшы билем... Айтмакъ истейним ки, бильгим пек аз; лякин тыш мемлекетке бармакъ ичюн мытлакъа рухсет алырым; эгер, керек олса, анда учъ-дёрт йыл яшарым ве ондан сонъ...

О, токъталып, тюшонджели алда о якъ-бу якъкъа назар ташлады, къолайсызланып кулюмсиреди ве сачларыны тюзетип башлады. Берсенеу къадынларнен даа да яваш, даа да тутукъланып лаф этер эди.

— Сиз тарих профессору оладжакъсынъызмы?— деп сорады Елена.

— Ойле, я да имкяны олса, фельсефе профессор олмакъ истейним,— деди алчакъ сеснен.

— О шимди де фельсефени сув киби эзберлеген,— деп лафкъа къатылды Шубин, чамургъа тырнакъларынен терен-терен сызыкълар сызды,— о тиш мемлекетке барып не япаджакъ экен?

— Профессор олсанъыз, озь имкянларыньыздан хошнут олур эдинъизми?— деп сорады Елена, тирсегине даянды ве онынъ козьлерине догъру бакъты.

— Эльбетте, Елена Николаевна, эльбетте. Бундан да буюк арзу олмакъ мумкюнми? Тимофей Николасвичнинъ

изинден кетмек фена шей дегиль... Бойле фаалиет хусусында тюшюнсем биле къальбим къуванч ве кедерге тола, эльбет, бильгим аз олгъаны ичюн къолайсызланам. Мени бу ишке раметли бабам ёллагъан эди... Мен сёзлерини бир вакъыт унутуп оламам.

— Бабанъыз кечкен къышта вефат эткен эдими?

— Эльбет, Елена Николаевна, февральде.

— Ондан пек яхшы эсер — эльязма шекилинде къалгъан дейлер, — деди Елена девам этип, — бу догърумы?

— Э, догъру. О аджайип адам эди. Сиз оны корьген олсанъыз мытлакъа север эдинъиз, Елена Николаевна.

— Бунъа эминим. О эсернинъ мундериджеси насыл?

— Эсернинъ мундериджесини, Елена Николаевна, бир къач сёзнен анълатмакъ къыйын. Меним бабам алим адам олып, шеллингджи эди, о эксери алларда манасы чокъ анълашылмагъан джумлелерини къулланыр эди...

— Андрей Петрович! — деди Елена, онынъ сёзюни болип: — Мени багъышланъыз, шеллингджи деген ибаренинъ манасы не?

Берсенов дуоюлур-дуоюлмаз кулюмсиреди.

— Немсе фельсефеджи Шеллинг тарафдарларына шеллингджи дениле. Шеллинг талиматы шундан ибарет ки...

— Андрей Петрович! Оппадакътан хытап этти Шубин: — Алла ичюн, айт, Елена Николаевнагъа Шеллинг хусусында лекция окъуйджакъ оласынъ, гъалиба? Оны аджымакъ керек.

— Лекция окъумайджагъым, — деди Берсенов, лякин озю къызарды, — мен шуны айтмакъ истер эдим ки...

— Я, лекция олса не олгъан экен, — деди Елена субетке къошулуркен, сизнен бизге, Павел Яковлевич, лекция пек керек шейдир.

Шубин онъа тикленип бакъты, бирден шакъылдап кулды.

— Не ичюн кулесинъ? — деп сорады Елена къаба ве джиддий тавурнен.

Шубин сусты.

— Быракъынъыз, джанынъыз агъыртмасын, — деди о бираздан сонъ, — къабаат менде. Шимди бойле яхшы авада, мына бу тереклернинъ тюбюнде фельсефенен баш кутмекнинъ не кереги бар? Айдынъыз, баре бульбуллер, гуллер, ойнакъ козьлер ве тебессюмлер акъкъында сёйлешейик.

— Эльбет, франсыз романлары акъкъында, къадын-къызларнынъ чул-чубуры хусусында лакъырды этмек де мумкюн, — деди Шубин.

— Ана санъа бир шей даа. Я биз чул-чубурлар акъкъында лакъырды этмеге истемесек? Сиз озюньизни сербест рессам деп юресиз де, биревнинъ - сербестлигине не ичюн хиянетлик япасыньыз? Сизге кене суаль бермеге мусааде этишьиз: озюньиз шойле фикирде экенсинъиз, Зояны не ичюн яманлайсыньыз? Онынънен, хусусан, чул-чубурлар ве гуллер акъкъында лакъырды этмек мумкюн де.

Шубин бир кереден кызарды, скемледен турып кетти.

— Ойле десенъиз!— деди о ачувлы давушнен.— Сизинъ кинаенъизни анъламайым: онъа бар, дейджек оласынъыз, Елена Николаевна! Даа да догърусыны айтаджакъ олсакъ, мени мындан озгъармакъ истейсинъиз, ойлеми?

— Сизни мындан озгъармакъ акъылма биле кельмеди.

— Сен бизим субетимизге ляйыкъ дегильсинъ, о пельтек немсе кызы киби къуру, фикирсиз ве ялтакъсыз, онынъ ляйыгъысынъ, дейджек оласынъыз, э? Ойле дегильми?— деди Шубин кызышып ве сёзюни девам этти.

Елена къашларыны котерди.

— Эвеллери бу хусуста бойле фикир айтмай эдинъиз де, Павел Яковлевич,— деди о.

— Эй, кене юзлемек! Ана энди юзлемекни корь!— деди Шубин хытап этип,— догъру, гизлемеге шей ёкъ, ойле бир дакъкъа, тек бир дакъкъа олгъан эди, о кырмазы, намусыз юз... Лякин эгер мен сизинъ юзюньизге ураджакъ ве базы шейлерни хатырлатаджакъ олсам... Сагълыкънен къалынъыз,— деди о бирден:— Мен ялан уйдурмакътан да чекнем.

Чамурдан ясалгъан эйкелыннинъ башына бир юмрукъ урды, кошиктен чыкъты да, эвине чапып кетти.

— Яш бала,— деди, онынъ артындан бакъып къалгъан Елена.

— Рессам,— деди дуолюр-дуолмаз кулюмсиреген Берсенев. Эпси рессамлар ойле. Оларнынъ бойле кылыкъсызлыкъларыны багъышламакъ керек. Бунъа оларнынъ акъкы бар.

— Ойле,— деди Елена,— лякин Павел аля бу укъукъкъа санп оладжакъ киби бир иш япкъаны ёкъ. Шимдиге же о не япты? Элинъизни беринъиз, багъчалыкъта кезинейик. О бизлерге кедер этти. Бабанъызнынъ эсери акъкъында лаф эте эдик.

Берсенев Еленанынъ элинден тутты, онынънен багъча ичинде кезиндилер, лякин шимдичик башлапып, вакъытсыз болюнген субет бир даа девам этмеди, Берсенев профессорлыкъ адыны къазанмакъ огърунда озюнинъ олад-

жакъ фаалнети хусусында фикирлерини гъайрыдан беян этмеге тутунды. О Еленанен берабер яваш-яваш адымлар, къызынынъ элини чекинипче тутып кетер, абыныр, базан омузы къызгъа токъуныр, лякин онынъ чересине тик бакъ-маз эди; лякин онынъ сёзлерни о къадар сербест олмаса да, баягъы ачыкъ-айдын эди; о озь фикирини саде ве ачыкъ беян этмекте эди.

Онынъ тереклерни, ёлчыкъ ичиндеки къумларны, отларны бирер-бирер дикъкъатындан кечирип кетейткъан козлеринде хошнутлыкъ дуйгъусы шавлеленди, йымшакъ сесте исе озь фикирлерини башкъа адамгъа, озюне азиз кишиге айтмагъа муваффакъ олгъаныны анълагъан адамнынъ хошнутлыгъы бар эди. Елена онынъ сёзлерини дикъкъатнен динълемекте ве онъа азачыкъ чевирильген алда, онынъ бираз агъаргъан чересинден, онъа догърудан-догъру бакъмакътан къачынса да, лякин самимий ве достларджа бакъкъан козлеринден назарыны алып оламады. Еленанынъ юреги джошты, къальбине насылдыр бир нефислик, догърулыкъ кирген ве анда оськен, пишкинлешкен киби олмакъта эди.

V

Шубин озь одасындан кеч вакъыткъадже чыкъмады. Берсенов Анна Васильевна, Елена ве Зоянен сагълыкълашып, достунынъ къапысы янына кельгенде, орталыкъны къаранлыкъ баскъан, ярым ай тёпеге къебе ёлу агъарып, йылдызлар кокни толдургъан алда шавле сачмакъта эди. Къапы къапавлы эди, Берсенов оны къакъты.

— Ким о?— Шубинини сеси эшитилди.

— Мен,— деди Берсенов.

— Санъа не керек?

— Къапыны ач, Павел, къылыкъсызлыкънынъ да бир къарары бардыр даа; утанмайсынъмы?

— Мен къылыкъсызлыкъ япмайым, тюшюмде Зояны корьмектем.

— Етер, кес. Яш бала дегильсинъ. Къапыны ач. Санъа айтаджакъ сёзюм бар.

— Еленанен лакъырды этип тоймадынъмы?

— Етер, кес дедим, кес; къапыны ач!

Шубин юкълагъан адам киби хурулдап башлады. Берсенов омузларыны сыкъты, эвине кетти.

Гедже джыллы ве насылдыр пек сакин, этрафта эр шей оны динълеп тургъан киби эди; тым-тырыш зулмат ичин-

де кяалгъан Берсенев де истер-истемез токъталып, этраф-кыа назар ташлай, динълене ве нелердир дуйгъан киби токътап кяалды. Шу этрафтаки тѣпе далларында тосат-тосат кяадынлар антерининъ нефис, муляим, енгиль шытырдысына бенъзер сес эшитилир ве Берсеневде татлы эм де теляшлы нелер, азачыкъ къоркъу дуйгъусы къозгъар эди; онынъ янакъларында къарынджалар юрген киби олды, козьлерине буз киби яш кельди: онынъ сес-солукъсыз кетеджеги, озюни тепа ерге аладжагъы кельди; янашадан кучлю рузгъар урды, азачыкъ сескенди ве еринде къатып кяалды, юкъу беутлигинде булунгъан къонъыз далдан такъ этип, ёлгъа тюшти; Берсенев яваштан: «Ах!»— деди, кейе токътады. Бу вакъыт о Елена акъкъында тюшюнип башлады, шу арада бир нефеслик дуйгъуларнынъ эписи деръал гъайып олдулар: булардан ялынъыз темиз кок ве гедже кезинтисининъ шенъ ве къуванчлы теэсураты кяалды; онынъ бутюн хаялыны яш кызынынъ сурети сарып алды. Берсенев башыны асып кетмекте эди, кызынынъ сѣзлерини, суаллерини хатырлады. Онъа бирев арттан тапылдатып, тез-тез адым атып кельген, киби корюнди. О динъленди, адымлар сыкълаштылар, онынъ артындан етмеге ашыкъмакъта; биревнинъ терен-терен нефес алып, солыгъаны эшитилъди ве бирден буюк терекнинъ кюю къара кольгесинде Шубин пейда олды; о ялынбаш, сачлары чыбалгъан, чырайы бем-без.

— Бу ёлнен юргенинъ нчюн пек хошнутым,— деди о зорнен лакъырды этип,— сенинъ артындан етамагъан олсам, бутюн гедже юкълап оламаз эдим. Манъа элининъ бер. Эвге кетесинъ де, ойлемн?

— Эльбет, эвге кетем.

— Мен сени озгъармакъ истейим.

— Я сен ялынбашсынъ да?

— Зарары ёкъ. Галстукны да чезип ташладым. Сыджакълыкъ этти. Достлар бир къач адым аттылар.

— Мен бугунъ пек буюк ахмакълыкъ яптым, догърумы?— деп сорады Шубин бирден.

— Догърусыны айткъанда, ойле олды. Мен сени анъламайым. Мен сени бир вакъыт бойле корьмеген эдим. Айт, не нчюн ачувландынъ. Олмайджакъ шейге ачувландынъмы?

— Хы-м... — Шубин мыдырданды.— Айтасынъмы анджакъ, бу айтылгъан шейлер меним нчюн олмайджакъ шей экен. Билесинъми,— деди о сѣзюни девам этип,— санъа догърусыны айткъанда, мен... мен... Меним акъкъымда не айтсанъ айт! Эльбет, ойле! Мен Еленагъа ургъуным.

— Сен Еленагъа ургъунсынъ!— деп текрарлады Берсенеv вe токътады.

— Эльбет,— деп девам этти Шубин япма первасызлыкънен.— Бу шей сени тааджиплеңдиреми? Санъа буны да айтайым. Бугунъ акъшамгъа къадар мен, кет-кете о да мени бегенир, деп умят эте эдим... Лякин умятлерим бош олгъаныны бугунъ анъладым. О башкъа бир адамны севе.

— Башкъа бир адамны? Кимни экен?

— Кимни? Сени!— деди Шубин хытап этип вe Берсенеvнинъ омузыны къакъты.

— Мени?

— Сени,— деп текрарлады Шубин.

Берсенеv бир адым арткъа атты, тургъан еринде къыбырдамадан къатып къалды. Шубин атешли, кескин козьлеринен онъа тикленип бакъты.

— Сени бу тааджиплеңдиреми? Сен алчакъ гонъюлли йигитсинъ. Лякин о сени севе. Бу меселеде раатсызланманъ да олур.

— Бош лакъырдыны быракъ!— деди пнает Берсенеv ачувнен.

— Ёкъ, бу бош лакъырды дегиль. Я, биз не ичюн токътап къалдыкъ?... Кетейик де. Юргенде лакъырды этмек къолайджа. Мен оны чокътан берли билем, бильгенде де пек яхшы билем. Янъылмам. О сени бегене, сени керчектен де севе. Бир вакъытлар о мени де бегенген эди; амма биринджиден, мен онынъ назарында пек енгиль фикирли яш йигитим, сен исенъ, джиддий адамсынъ, сен маневний вe бедендже пак шахссынъ, сен... сен ашыкъма, мен даа айтаджакъ сёзлеримни айтып битирмедим, сен озюпъни тутмагъа бильген темиз, гъайретли кишисинъ, сен озюпни илимге багъышлагъан кишилернинъ акъикъый векилсинъ ки, орта ал рус дворянлар сыныфы буларнен, ёкъ, булар дегиль, оларнен пек ачыкътан-ачыкъкъа гъурурланмакъта! Экинджиден исе, якъында Зоянынъ элини опкенимни Елена коръди.

— Зоянынъ элини?

— Эльбет, Зоянынъ элини. Не дерсинъ? Онынъ омузлары пек дюльбер.

— Омузлары дединъми?

— Эльбет, ойле, омузлары дегеним не де, эллери дегеним не: эписи бир дегильми? Есна мени уйлелик аштан сонъ шу сербест мешгъулнет вакътында коръди, ондан эвель исе мен Еленанынъ янында Зояны яманлагъан эдим. Пакъыл киби бойле зиддиетнинъ табиий экенини Елена

анъламай. Мында сен растекельдинъ: инапасынъмы... сен неге инапасынъ?... Сен кызыарасынъ, раатсызланасынъ, шиллер, Шеллинг хусусында дава этесинъ (Елена исе токъ-тамадан аджайип адамларны кыдыра), бойлеликпен, сен гъалип чыкътынъ, мен бахытсыз исе шакъа этмеге тырышам... албу исе...

Шубин бирден агълап йиберди, бир четке барып отурды да, сачларына япышты...

Берсенев онынъ янына барды.

— Павел,— деди о,— бу насыл балалыкъ? Тюшюнп бакъ. Бугунъ санъа не олды? Валлан, олмайджакъ шейлер тюшюнп, нафиле ерде агълайсынъ. Догърусыны айткъанда, занымджа, сен айнеджилик якъангъа бенъзейсинъ.

Шубин башыны котерди. Онынъ янакъларына акъып тюшкен козьяшлары ай шавлесинде йылтырамакъталар, лякин череси кулюмспремекте.

— Андрей Петрович,— деди,— меним акъкъымда не айтсанъ айт. Атта шимди манъа вес-весе адамсынъ десенъ де разым, лякин валлан билля, мен Еленаны севем, Елена исе сени севе. Айтмакъ истегеним, сени эвинъедже озгъарырым деп, сёз берген эдим, сёзюмде турам.

О еринден турды.

— Геджеге бакъса! Кумюш ренкте, къаранлыкъ, дюльбер гедже! Севишкенлер кезинтиге чыкъаджакъ гедже! Юкъуны терк этмек олар ичюн не къадар къуванчлы? Сен юкълайджакъсынъмы, Андрей Петрович?

Берсенев джевап бермеден, адымларыны сыкълаштырды.

— Къайда ашыкъасынъ?— Шубин сёзюни девам этти.— Сёзлериме инапа бер, сенинъ омюринъде бойле гедже бир даа текрарланмаз, эвде исе сени Шеллинг беклемекте. Догъру, о санъа бугунъ баягъы ярдым этти, лякин ойле исе де ашыкъма; эгер йырламагъа бильсенъ, йырла, даа да юксек сеснен йырла; эгер йырламагъа бильмесенъ шляпанъны чыкъар, башынъны котер, йылдызларгъа бакъып йылмай. Оларнынъ эписи ялынъыз санъа бакъмакъталар: йылдызларнынъ иши ялынъыз ашыкъларгъа бакъмакътадыр,— шу себептен олар бойле дюльберлер... Я сен ашыкъсынъ да, Андрей Петрович?.. Сен манъа джевап бермейсинъ. Не ичюн джевап къайтармайсынъ?— деди кене Шубин.— Ах, барып та, сен озюнъни бахытлы ис этсенъ, бир шей айтма! Мен сандыракълайым, чюнки мен гъам-кедер эсирим, мени ич кимсе севмей, айып-оюнджы артист, мен шатмегим; эгер мени бир де бир адамнынъ севеджегини бильсем, бу гедженинъ багърында, бу эльмаз йылдызлар-

нынъ астында сукюнет зевкынынъ кейфинден саргъуш-
ланыр эдим!.. Берсенеv, сен бахытлысынъмы?

Берсенеv эвельдекиси киби индемеzден тегиз ёлдан
тез-тез кетмекте эди. Огюнде, тереклер арасында о яша-
гъан койиниъ ярыкълары йылтырап корюне башладылар;
бу койчик олгъаны-оладжакъы онгъа якъын кичкене дача-
дан нбарет эди. Койге киреяткъанда, сокъакънынъ сагъ
тарафындаки эки сыкъ даллы къайын терек тюрюнде
бакъкъаллыкъ тюкяны бар эди; тюкянынъ пенджерелери
къапавлы, лякин ачыкъ къапысындан ельпазе киби сепи-
лип тургъан шавле аякъ астында эзилген отлар узерине
тюшер ве тереклериниъ тёнесине яйылып, оларнынъ къа-
лын беяз олып корюнген япракъларына нур сачып турар
эди. Корюнишинден эв хызметчисине белъзер къыз тюкян-
да къапыгъа аркъасыны чевирип турар ве шорбаджынен
базарлыкъ япмакъта эди; о башына къырмызы къыйыкъ
багълагъан, къыйыкынынъ эки уджуны чыпкакъ элинен
ченгеси астына чекип тутмакъта; къыйыкъ арасындан
онынъ томалакъ юзю ве назик бойну зар-зорнен корюне
эди. Яш йигитлер шавле тюшкен ерге кельдилер; Шубин
тюкянынъ ичине назар ташлады, токътап, «Аннушка!» деп
къычырды. Қыз деръал чевирилип бакъты. Онынъ дюль-
бер, азачыкъ буюкче, лякин темиз череси, ойнап тургъан
эля козьлери ве къара къашлары корюнди. Шубин кене:
«Аннушка!» деп къычырды. Қыз онгъа бакъты, сескенди,
утанды ве озь ишини яры къалдырып, басамакълардан
ашагъы тюшти, бурулыштан тез-тез айланып, козь къыя-
сындан назар ташлады, сол тарафтаки ёлгъа бурулып кет-
ти. Шеэр этрафында булунгъан бутюн уфакъ алып-сатыд-
жылар киби, дюньядаки бутюн шейлерге фаркъсыз бакъ-
къан семиз тюкянджы оксюрп алды, эснеди, агъызыны
ачкъан алда къызнынъ артындан бакъып къалды. Шубин
исе Берсенеvге бакъып: «Бу... бу, корьдинъми... Мында бир
къоранта бар, оларнынъ эвинде... акъылынъа бир шейлер
кельмесин...»— деди, сёзюни биле битирмей, къызнынъ
артындан чапып кетти.

— Ич олмадым, козьашларынынъ силъ!— деп къычыр-
ды Берсенеv онынъ артындан озюни кулькюден токътата-
мадан, лякин эвге къайтып кельгенде, онынъ чересинде
шенълик аляметлери ёкъ эди; о энди ич де кульмедди.
О Шубининиъ сёзлерине зерре къадар инапмады, лякин
онынъ айткъан сёзлери къальбине ерлешип къалдылар.
«Павел мени алдатаджакъ олды,— деп тюшюнди о,— ля-
кин къызнынъ кет-кете севеджеги белли эди... О кимни
север экен?»

Берсеневиинъ одасында кичкене ве эскидже, пек ачыкъ олмаса да, йымшакъ, татлы сесли фортепьяно бар эди. Берсенеф фортепьяно башына отуруп, чалып башлады. Бутюн рус дворянлары киби, о да яшлыгъындан музыка чалмакны огренген, лякин аман-аман бутюн рус дворянлары киби, музыка алетини пек ярамай чала эди. Лякин о музыканы гъает севе эди. Асылында о музыка санъатыны да, шекилин де дегиль (симфония ве сонаталар, атта опера биле онынъ юрегинде насылдыр хошнутсызлыкъ къозгъар эди), бельки музыканынъ тегиз аэнкин бегенедир; сырлы ве татлы, мундериджесиз ве тылсымлы ислерини пек севе эди, эм булар садаларынынъ бир ерге къошулувы ве сесленюви нетиджесинде юрекин эеджанландыра эди. О фортепьянонынъ бир сой пердесини чокъ кере текрар-текрар басып, янъыларыны билер-бильмез къыдыра, назик аэнклер кельгенде токъталып ве арекетсиз алда бир сааттен зияде отурды. Онынъ юреги эеджанланмакъта эди; бир къач кере козьлерине яш да кельди: о козьлери яшлангъанындан чекимеди; чюнки къаранлыкъ эди. «Павел акълы,— деп тюшюнди о,— мен дуям: бу гедже бир даа къайтып кельмейджек».

Ниает, о еринден туруп, чыракны якъты, халатыны кийип, китап рафындан Раумерининъ «Гогенштауфенлерининъ тарихы» адлы эсерининъ экинджи томыны алды, бир-эки кере кокус кечирди, сонъра оны истекнен окъуп башлады.

VI

Бу вакъытта Елена озь одасына кирип, ачыкъ пенджере огюнде башыны къолуна тиреп отурмакъта эди. Эр кунь озь одасынынъ пенджереси огюнде черик саат отурмакны озюне адет эткен. Шу вакъытта къыз озю-озюнен субетлешип ве кечкен кунь акъкъында тюшюнир эди. О якъында йигирми яшыны толдурды. О узун бойлу, эсмери, дюльбер, эля козлю, къалем къашлы, къашларынынъ этрафында билиншир-билинмез сепкиллери олгъан, манълайы ве бурны тегиз, ченъгеси узунджа къыз эди. Кестане тюсли сач орюмлери назик бойнуна тюшюп тура эди. Дюльбер ве азачыкъ сакъыныпча тургъан чересинде, айдын, лякин тез денъишип турыджи козь бакъышларында, гуя япма киби корюнген тебессюминде, яваш ве эеджанлы давушында насылдыр асабийлик, яшын киби балкъылдав, насылдыр гъайрет ве шашкъынлыкъ бар эди. Ондаки бу корюниш-

лерни эр кес бегенмей, атта базы бирлерини озюнден чет-
лештирир эди. Онынъ эллери назик, пармакълары узун,
аякълары да инджечик эди; о чабик, бираз огге эгильген
алда юре эди. О худжур осьтю, эвеллери бабасыны пек
севе эди, сонъра бутюн севгисини анасына багъышлады ве
кет-кете эксинден де, хусусан, бабасындан сувунды. Хаста
къартанайгъа насыл мунасебетте булунсалар, сонъки ва-
къытларда анасына да ойле мунасебет косътерип башлады;
къызынынъ аджайип балалыкъ чагъында гъурурланып
юрген бабасы, о етишкен сонъ ондан къоркъуп башлады;
къызыны насылдыр данма шенъ юрген республикаджыгъа
бенъзетир, алла бильсин кимге чеккен, дей эди. Аджиэ
адамларны корьгенде къыз нефретленир, джанлларни корь-
генде ачувланыр, ялан айткъан адамларны ич де багъыш-
ламаз эди; о адден тыш къатты талаплар къояр, атта иба-
дет вакътында биле мыдырдана тургъан. Бир де-бир
адамгъа онынъ джаны агъырса, деръал къатты укъом
чыкъарыр, о адамны бир даа корьмеге козю олмаз эди.
Эр бир теэссурад онынъ къальбинде тереп из къалдыра
тургъан, къыскъасы, яшамакъ онынъ ичюн къолай дегиль
эди.

Анна Васильевна озь къызынынъ тербиесини, къавус
ичинде айтмакъ мумкюн ки, безген бай баласы даа башла-
магъан тербиени,— рус тербиеджисининъ элине теслим
этти. Бу тербиеджи зугюртлеген бир къабар алыджынынъ
институтта тербиеленген саде къызы олып, пек назик
табиатлы, акъ гонъюлли, яланджы эди; йигитлерге сыкъ-
сыкъ севда ола эди, нетиджеде о элли яшында (Елена
о вакъытта энди он секиз яшында эди) насылдыр бир офи-
церге къоджагъа чыкъты, офицер исе чокъкъа бармай оны
ташлап кетти. Бу тербиеджи эдебиятны пек севе ве озю де
ширлер токъуштырыр эди, о Еленада да китап окъума-
гъа авеслик уятты, лякин Еленаы тек китап окъумакъ
къанаатлендирмедн, чюнки балалыкъ чагъындан башлап
онынъ фикир-хаялы алидженаплыкъ, яхшылыкъ япмакъта
эди; тиленджилер, ачлар, хасталар къызнынъ хаялыны
озюне джелъп этир, оны эеджанландырыр, азаплар эди-
лер; Елена оларны тюшюнде де корер, атта танышларын-
дан оларнынъ вазнетини сораштырыр эди; о хайыр-сада-
къаны йымшакълыкъ ве эеджанланувнен берир эди. Бутюн
джефалангъан айванлар, къоралар тюбюнде юрген копек-
лер, олейим-олсейим деп юрген мышыкъ балалары озь юва-
сындан тюшюп кеткен торгъайчыкълар, къурт-къырмы-
скъалар биле Еленадан ярдым корер эдилер. Елена олар-
дан ич игренмей, оларгъа озь къолунен аш берер эди

Анасы онынъ бу ишине кедер этмей эди; амма бабасы, онынъ озъ ибаресинен айткъанда, кызынынъ бу ишле ринден гъазапланыр, копек ве мышыкълардан эвде аякъ басмагъа ер къалмады, дер эди. Баъыда о: «Леночка, бакъ-са, орюмчек чибинни сармакъта, чап, о гъарипчинни къуртар!» деп кычырыр эди. Леночка исе, адден зияде эеджанланып, чапып барып чибинни къуртарыр, онынъ аячыкъларыны гъайрыдан япыштырыр эди. Бабасы онъа кинасен: «Бу къадар мераметли олгъан сонъ, онъа озъ къанынъны бер», дей эди; лякин Елена онынъ айткъанларына къулакъ асмай эди, кызы он яшыны толдургъанда Катя адлы тиленджи кызынен таныш олды; онынънен гизлиден багъчада корюшир, онъа къавалты, пошулар, акъча эдие этер эди. Катя оюнджакъларны алмай эди. Елена багъчанынъ бир четинде, къыджыткъаннынъ пытакълары талдасында, къуру ерде Катянынъ янына отурып, о берген къаткъан отъмекни истекнен севинип ашай, онынъ айткъан масалларыны динълей эди. Катянынъ ачувлы ве зеэрли къарт аласы олып, оны чокъ урар эди; Катя оны ич де севмей ве данма аламынъ эвинден къачып кетеджегим, сербест яшайджагъым дер эди; Елена озю бильмеген янъы сёзлерни урьмет ве къоркъунен эшитир, Катядан козюни алмай эди, Катянынъ шу аныдски бутюн барлыгъы: онынъ тыпкъы йыртыджынынъки киби парылдап тургъан сым-сия козьлери, кунештен янгъан эллери, къарыкъ сеси, атта орьселенген антери биле Елена ичюн айрыджа мана ташыр, гъает тылсымлы олып корюнир эди. Елена эвге къайтып кельген сонъ да, баягъы вакъыткъадже тиленджилер хусусында тюшюнир эди; джеviz терегинден озюне таякъ кесип аладжагъы ве чантасыны омузына асып, Катянен берабер къачып кетеджеги, башына гульчембер къоюп (о бир кунъ Катянынъ бойле гульчемберни башына къоюп юргенини коръген эди) тарла ёлларында быралкъыланып юрмекни тюшюнир эди. Бу вакъыт эвге сойларындан бири-си кирген киби олса, о ятсырар ве тикленип бакъар эди. Бир кунъ ягъмур ягъгъанда о Катянен корюшмек ичюн барып, антерини чамырлап къайтты, буны коръген бабасы онъа, кирли кызы, койлю кызы, деди. Онынъ бутюн вуджудында исыя котерильди, юрегинде эм дешетли, эм лезетли дуйгъу пейда олды. Катя чокъ вакъытлар насылдыр къаба, аскерлерге ант йырны йырлап юре эди; Елена онынъ бу йырыны огренди... Анна Васильевна бу йырны эшитиркен пек ачувланды.

— Бу олмайджакъ йырны къайдан огрендинъ?—деп сорады о кызындан.

Елена анасына бакъты, лякин бир шей айтмады: озь сырымны айткъандже мени парча-кесек этсинлер, деп тюшюнди. Онынъ юрегинде кене о дешетли ве лезетли дуйгъу пейда олды. Лякин онынъ Катянен олгъан достлугъы чокъкъа бармады: гъарип къызчыкъ сытма хасталыгъына огърап, бир къач куньден сонъ вефат этти.

Катянынъ ольгенини эшиткен Елена нек яныкъланды ве бир къач куньгедже юкълап оламады. Чингене къызынынъ сонъки сёзлери онынъ къулакъларында чынъылдап турдылар, оны чингене къыз чагъыргъан киби келе эди.

Амма йыллар арды-сыра кечебердилер, Еленанынъ корюниши сакин, лякин ичи куреш ве эеджангъа толу яшлыгъы къар тюбюнде акъкъан сув киби тез ве сакин акъып кечеберди. Онынъ достлары ёкъ эди: Стаховларнынъ эвине келип-кеткен къызларнынъ ич бирисинен достлашып оламады. Ана-бабасы Еленагъа бир шей айтмай эдилер. О он алты яшындан мустакъиль аят кечирип башлады; о озю истегени киби, лякин янъгъыз яшамакъта эди. Онынъ юреги янъгъызлыкъта биле къайнап-ташар, эм сёнер эди: 'О сербест олса да, къафестеки къуш киби чапаланыр, озюни къоймагъа ер тапмаз, эзнет чекер эди.

Елена базан озюни-озю анълап оламай, атта озь-озюнден къоркъа эди. Этрафындаки бутюн мунт онъа насылдыр манасыз, меракъсыз олып корюнир эди. «Севгисиз насыл яшамакъ мумкюн? Лякин севмеге кимсе ёкъ!» деп тюшюне ве бу тюшюндже, бу дуйгъудан онынъ озю къоркъа тургъан. Он секиз яшында экенде сытма хасталыгъындан олеязды; онынъ асылында сагълам ве пишкин вуджуды ойле зайыфлашты ки, нетиджеде чокъ вакъыткъа къадар озюне келип оламады. Хасталыкънынъ эсарети ниает ёкъ олды, лякин Елена Николаевнанынъ бабасы аля даа яныкъланып юрер эди. Базан онынъ башына чешит фикирлер келир эди: о даа ич кимсе акъылына кетирмеген, атта бутюн Русиеде олмагъан шейлерни истей. Сонъра озю бу истеклерден вазгече, атта озь башына куле, куньлерини гъамсыз-первасыз кечире эди, лякин кене юрегинде бирден насылдыр кучлю, белли олмагъан бир шей ойле джошуп къайнар ве тышкъа чыкъмагъа интылыр эди ки, бу вакъытларда о озюни тутуп оламай эди. Далгъа басылыр, учуп оламагъан, такъатсызлангъан къанатлар йиберилир эди; лякин гъайрыдан кельген далгъалар онъа озь тесирини косьтермей къалмаз эдилер. Озюнинъ ичиндеки дертти тышкъа чыкъармамагъа тырышса да, юрегинде къайнап тургъан азаплар чересинде корюнир эди, ана-бабасы онынъ

бу «худжур вазистини» корюп, омузларыны сыкъа, тааджиплене ве шашмалай эдилер.

Бизим икяемиз башланган куню Елена пенджере янын-да эр куньдекниден чокъча отурды. О Берсенов акъкъын-да, онынънен олган субет хусусында чокъ тюшюнди. О Берсеновни бегенди; Берсеновнинъ дуйгъулары самимий олганына, инетининъ паклигине инанды. Берсенов Еле-нанен ич бир вакъыт бу акъшамдаки киби лакъырды этме-ген эди. Елена онынъ сакъына-сакъына бакъкъаныны, тебессюмлерини хатырлады ве озю де кулюмспреди, тю-шюнджеге далды, лякин Берсенов акъылына кельмеді. Елена ачыкъ пенджереден «гедженинъ теренлигине» бакъ-ты; сонъра еринден турды, башыны силъкти, чересине тюшкеп сачларыны аркъасына ташлады, гедженинъ салкъынында ушюген чыплакъ эллерини кокке узатты, лякин не ичюн узаткъаныны озю де анъламады; сонъра эллерини тюшюрди, тизлери устюне чёкти, юзюни ястыкъ-къа басты, къальбине толган дуйгъуларны ятыштырмакъ ичюн не къадар тырышса да олмады, насылдыр худжур, анъламасы зор олган, дуйгъулар алтында къайнакъ козьашларыны тёкерек агълап башлады.

VII

Экинджи куню саат он экилерде Берсенов файтонгъа минип, Москвагъа кетти. О почтадан пара алып, базы бир китаплары сатып алмакъ керек эди, шунинъ киби де, Инсаровнынъ эвине барып, онынънен сейлешмек истеди. Шубиннен олган сонъки субети вакъытында Берсенов Ин-саровны озь дачасына теклиф этмек фикирин пейда олды. Лякин Инсаровны тез тапып оламады: Инсаров эвельки еринден башкъа квартирагъа авушкъан олып, онынъ янъы квартирасыны тапмакъ къолай олмады, бу квартира Арбат ве Поварская мейданлары ортасындаки Петербург услубин-де толадан къурулган чиркин бинанынъ арт тарафындаки азбарда эди, Берсенов бир пусюр басамакълардан экин-джисине авушты, де азбар къаравулындан, де «бир де бир ёлджудан» сорап-сораштырды, чокъ чекишти. Петербургда азбар къаравуллары биревни сорап кельгенлерининъ наза-рындан авлакъча олмагъа тырыша эдилер, Москвада исе бу ал чокътап берли бойле кете: Берсеновге кимсе джевап бермеді; ыркъа кийген, омузындан кок йип салынып тур-ган, чересин пурсыз ве сакъалы оськен, эр шейнен меракъ-ланган тикиджи юксек пенджереден башыны чыкъарды, сускъан алда бакъып турды, кубре обасынынъ тёпесине чыкъкъан бойпузсыз къара эчки башыны котерип шикъа-

стленген киби онъа бир анъ бакъып турды, сонъ кене тез-тез кевшенмеге тутунды. Инает, бол пальто ве эски чызма кийген бир къадын Берсеневниъ огюне чыкъып, онъа Инсаровныъ квартирасыны косътерди. Инсаров эвде эди. О, янълышып юрген Берсеневниъ шашмалагъанларыны пенджереден эмиетсиз сейир этип тургъан тикиджиниъ квартирасыны кирагъа алгъан эди. Диварлары къою ешилъ ренкке боялангъан, учъ дане дёрт коше пенджереден ибарет балабан ода олып, бир кошеге кичкене кровать, экинджи тарафкъа мешин диван ерлештирилген. Оныъ таванында балабан къафес асувлы тура: бир вакъытлар бу къафесте бульбуль бакъылгъан. Берсенов босагъадан адым аткъанынен Инсаров онъа къаршы юрьди, амма: «А-а, сиз эдинъизми!» я да, «Тёвбе, къайсы рузгяр учурды!»— деп хытап этмеди, атта «Хош кельдинъ» биле демеди, оныъ элини индемей къавий сыкъып селямлашты, эвде олгъан екяне скемле янына алып барды.

— Отурынъыз,— деди, озю исе скемлениъ бир четине отурды. Сонъ ерде тертинсиз яткъан къагъыт ве китапларыны косътерип:

— Коръгениъиз киби, эвим даа низамгъа чекильмеди, джыйыштырылмады. Вакъыт олмады,— деди.

Инсаров рус тилини пек яхшы биле, эр бир сёзини анълайышлы ве ачыкъ айта эди: лякин сесиниъ аэкинден оныъ рус олмагъаныны деръал бильмек мумкюн эди. Инсаровныъ эджнебий адам олгъаныны (о булгъар эди) тыш корюнишинден де ачыкъ-айдын анъламакъ мумкюн эди: о йигирми беш яшлар къарарында, арыкъ мучели, коксю батыкъ, къоллары къуветли йигит эди; череси джиддий, бурны азачыкъ къамбурджа, сачлары тегиз ве ятыкъ, манълайы тарджа, тюшюнджели козьлери данма меракънен бакъа, къашлары сыкъ, кульгенде индже дудакълары астында инджи киби дюльбер тишлери корюне эди. Устюне эскидже, лякин темиз, богъазынаджа дёгмеленген кольмек кийген эди.

— Эвельки квартиранъыздан не ичюн кочтинъиз?— деп сорады Берсенов.

— Бу уджузда: эм университетке якъын.

— Я шимди татиль вакъыты да... Язда шеэрде турувынъызныъ не мерагъы бар! Кочеджек олгъан сонъ квартира дегиль де, дача алгъан олсанъыз олмаз эдимиз?

Инсаров бир шей айтмады ве Берсеневге тютюн чубугъы теклиф этип, яваштан: «Багъышланъыз, папирос ве сигарым ёкъ»,— деди.

Берсенов чубукъ ичти ве сёзюни девам этти:

— Мен Кунцевогъа якъын ерден квартира туттым. Пек уджуз, эм пек онъайтлы. Атта усттеки къатында бош ода-сы да бар.

Инсаров кене бир шей айтмады.

Берсенов тютюнни ичине чекти, кене девам этти.

— Мен ойле тюшюнген эдим ки,— деди о агъыздан инджечик тютюн алкъачыкъларны чыкъарып,— меселя, эгер бир де бир адам истесе... меселя, мен сизни тюшюнген эдим... эгер о адам... меним тёпемдеки одагъа кочюп кельмеге разы олса... пек гузель олур эди! Сизинъ фикиринъиз насыл, Дмитрий Никанорович?

Инсаров кичик козьлериннен онъа тикленип бакъты.

— Сиз манъа дачада яшамакъны теклиф этесинъизми?

— Эльбет, одамнынъ усттеки къатында бош ода бар.

— Сизден хатырым пек хош, Андрей Петрович, лякин анда яшамагъа меним джебим имкъян бермез беллейим.

— Яни не ичюн имкъян бермей экен?

— Дачада яшамакъ ичюн имкъян бермез. Эки квартира тутмагъа чарем ёкъ.

— Я мен...— деди Берсенов, токътап къалды.— Сиз бунынъ ичюн чокъ масраф чекмесинъиз,— деп девам этти.— Меселя, мында квартира озюнъизде къалыр, онда исе эр шей уджуз, атта меселя, берабер яшасакъ да олур.

Инсаров сусты. Берсенов къолайсызланды.

— Ич олмадым барып одамны корюнъиз,— деди о бир аз индемей отургъан сонъ.— Янашамда бир къартана яшай, сизни онынънен таныш этмек истейим. Анда ойле гузель бир къыз бар ки, коръсенъиз, шашарсынъыз. Анда бир достум да бар, пек истидатлы; эминим ки, сиз онынънен достлашырсынъыз. (Руслар башкъа лаф тапып олама-салар, озь танышларыны макътамагъа севелер).— Риджа этем, келинъиз... Кочип барсанъыз даа да яхшы олур эди. Берабер чалышып, берабер окъур эдик... Мен тарих, фельсефенен огърашам. Сиз буларнен меракълансанъыз, меним китапларым да чокъ.

Инсаров еринден туруп, ода ичинде юрди.

— Дачанъыз ичюн къач кумюш тёлейсинъиз?— сорады о, ниает.

— Юз кумюш.

— Қъач одасы бар?

— Беш.

— Демек, эсаплап бакъкъанда, бир ода йигирми кумюш экен!

— Эсаплап бакъкъанда... Я, олар манъа керекмейлер де. Бош туралар.

— Итимал, ойледир; лякин бир шейни анъламакъ керексинъиз,— деди о башыны кескин ве, айны вакъытта, алчакъ гонъюллиликнен силькти,— эгер менден пара алгъан такъдирде мен сизинъ теклифинъизден миннетдар ола билирим. Йигирми кумюш бермеге къадирым, затен, айткъанынъыз киби, мен анда башкъа эр шейден икътисад эте бильсем.

— Икътисад этеджегинъизге эминим, лякин сизден пара алмакъ манъа айыптыр.

— Шай олса, барам, Андрей Петрович.

— Айды, яхшы; лякин сиз чокъ инатсынъыз!

Инсаров кене бир шей айтмады.

Эки йигит Инсаров не вакъыт кочип бармакъ керек олгъан кунни таин этиллер. Эвнинъ саибини чагъырдылар; лякин о мында эвеля башына балабан гулли шал багълагъан еди яшлар къарарындаки къызчыгъыны ёллады; о Инсаровнынъ бутюн айткъанларыны дикъкъатнен, бираз къоркъа-пыса динъледи, бир сёз айтмай чыкъып кетти; онынъ артындан, анасы кельди, о ай-куню якъынлашкъан юкю къадын эди, башына буюк олмагъан, дюльбер шал багълагъан эди. Инсаров:— Мен Кунцевогъа якъын ердеки дачагъа кочеджек олам, лякин квартираны озъ адымда къалдырып, шейлеримни сизге теслим этип кетмек истейим,— деди. Тикиджи къадын вуджудыны дешет баскъан киби бир сёз айтмай чыкъып кетти. Ниает, шорбаджы кельди: о эвеля эр шейни анълагъан киби олды, лякин бираз тюшонген сонъ: «Кунцевонынъ янындамы?» деп ташлады, сонъ къапыны ачты: «Квартира сизинъ адынъызда къаладжакъмы?»— деп къычырды. Инсаров оны тынчландырды. «Билейим, дедим даа», деди тикиджи джиддий тавурен ве кетти.

Берсенев теклифи ерине келеяткъанына мемнюн олып, къувана-къувана озъ эвине къайтты. Инсаров оны урьметсайгъынен, Русие урф-адетлеринде сийрек къулланылгъан незакетнен къапыгъадже озгъарды, бир озю къалгъан сонъ, кольмегини мукъайтлыкънен чыкъарып, къагъытлары джыйыштырмагъа тутынды.

VIII

Шу куню акъшам Анна Васильевна озъ мусафирханесинде отураккен, агълап йиберди. Эвде ондан гъайры къоджасы ве Николай Артемьевичнинъ сойларындан бири,

алтмыш яшлар къарарындаки истифадаки корнет¹ Увар Иванович Стахов да бар эди. Увар Иванович гъает семиз, юкъулы козьлери сараргъан ве къалын дудакълары ренк-сиз, шишикче юзълю адам эди. О истифагъа чыкъкъандан берли данма Москвада яшай, алыш-веришчи къадынындан мирас къалгъан парасынынъ файдасыны ашап ята эди. О бир тюрлю иш япмай ве иш хусусында тюшюнмей, тюшюнсе де бутюни ичинде къала тургъан. О омюринде бир кере эеджанланып иш япкъан, онынъ япкъан иши шундан ибарет олгъан: газеталардан Лондондаки джиан сергисинде «контробомбардоне» адлы алет бар деген хаберни окъуп, шу алетни сатып алмакъ истеген, атта парасыны къайда ве къайсы идаре вастасынен ёлламакъ керек экенини де сорагъан. Увар Иванович бол тютюн ренктеки кольмегини кийип, бойнуна безяз шал сарып юре эди, о сыкъ-сыкъ ве чокъ аш ашай; ялынъыз зарурнет догъгъанда, яни бир де-бир фикир айтмакъ керек олгъанда эр кересинде дамары тартышкъан киби сагъ элининъ пармакъларыны ачып баш пармагъындан кичик пармагъынадже, сонъра кичик пармагъындан баш пармагъынадже къасырдатып, зорнен: «насыл олса да, оны... керек эди...» деп ташлай эди.

Увар Иванович пенджере янындаки креслода зорнен нефес алып отурып, Николай Артемьевич къолларыны джеплерине сокъуп, эв ичинде ири-ири адым ташлап о якътан-бу якъкъа юрер эди; онынъ хошнутсызлыгъыны чырайындан анъламакъ мумкюн ола тургъан.

О, ниает, юрмектен токътады, башыны саллады.

— Эльбет,— деп лакъырдысыны башлады о,— бизим девиримизде яшлар башкъа тюрлю тербиелене эдилер. Яшлар буюклерни бийсинмеселер айып сайылыр эди.— (О бийсинмеселер деген сёзни франсызджа аэнкнен айтты). Шимди исе, оларгъа бакъам да шашам. Бельки мен акъсыздырым, олар акълыдырлар. Лякин эр шей акъкъында меним озъ фикирим бар: мен бир акъылсыз олып догъмадым. Бу акъта сизинъ фикирингъиз насыл, Увар Иванович?

Увар Иванович онъа бир бакъып алды да, пармакъларыны ойнатып отурды.

— Меселя, Елена Николаевна,— деди Николай Артёмьевич сёзюни девам этип:— Елена Николаевнаны анълап оламайым. Мен онынъ юксек истеклерине ляйыкъ дегилим. Онынъ юреги шу къадар бол ки, онъа атта энъ кичик

¹ Корнет — революциядан эвель атлы аскерлердеки биринджи офицерлик рутбеси. Пияде аскерлерде онъа подпоручик демек мумкюн.

таракан я да бакъалардан тартып, бутюн табнат, айтаджагъым, озъ бабасындан гъайры эр шей сыгъар. Яхшы, пек гузель; мен буны яхшы билем, шунунъ ичюн де онынъ ишине къарышмайым. Асабийлик де, алимлик де хаялнен коклерге учмакъ да бизим ишимиз дегиль. Амма дженап Шубин исе... айтайыкъ, о февкзульаде аджайип артист олсун, мен бу акъта давалашып отурмайым, амма озюнден буюк адамны, эр алда айтмакъ мумкюн ки, озюне чокъ яхшылыкълар якъан адамны бийсинмемек dans mon gros bon sens ¹ ёл бералмам. Мен эвельден талапчан адам дегилим, ёкъ, лякин эр шейиниъ озъ сынъыры ола.

Анна Васильевна эеджаннен чанъны чынъылдатты. Хызметкяр бала кирди.

— Павел Яковлевич не ичюн кельмей,— деди о,— бу насыл шей, чагъыргъанда не ичюн кельмей?

Николай Артёмьевич омузларыны къысты.

— Оны чагъырып не япасыгъыз? Мен оны чагъырувны ич де талап этмедим, атта истемейим де.

— Не ичюн чагъырмайым, Николай Артёмьевич? О сизни раатсызлай, бельки тедавийленменъизге кедер эткендир. Онынънен лаф этеджек олам. Сизинъ джаныгъызны о не ичюн агъырткъаныны биледжек олам.

— Сизге текрар айтам ки, мен буны талап этмедим. Ич де керекмей... devant les domestiques...²

Анна Васильевна азачыкъ къызарды.

— Сиз нафиле бойле айтасынъыз, Николай Артёмьевич. Мен ич бир вакъыт... devant les domestiques..., Федюшка, бар, Павел Яковлевични шимди мында алып кель.

Хызметкяр бала чыкъып кетти.

— Булар ич де керекмей эди,— деди Николай Артёмьевич тишлери арасындан ве кене о якъкъа-бу якъкъа юрюп башлады.— Мен бу акъта бир шей айтмадым.

— Paul сизден афу сорамакъ керек даа.

— Афу сорамакъ... Онынъ манъа не кереги бар? Афу соравнынъ озю не? Эписи бош лаф.

— Не ичюн керек олмасын? Онъа насиат бермек керек.

— Озюнгиз насиат этеберинъ. О сизни динълер. Меним онъа давам ёкъ.

— Ёкъ, Николай Артёмьевич, сиз бугунъ кельгенинъизден берли кускюнсинъиз. Занымджа, сонъки вакъытларда бираз солгъангъа бенъзейсинъиз. Тедавийлев ярдым этмейдир, деп къоркъам.

¹ Меним акъылым шунъа эмин (франсызджа).

² Хызметкярнынъ янында (франсызджа).

— Манъа тедавийленмек мытлакъа керек, чюнки джигерим агъырта,— деди Николай Артёмьевич.

Бу вакъыт Шубин кирди. О ёргъун корюнир эди. Онынъ дудакъларында енгильден, билинир-билинемез тебессюм ойнамакъта эди.

— Сиз мени сораткъан эдинъизми, Анна Васильевна?— деди Шубин.

— Эльбет, сораткъан эдим, Paul, бу не демек олсун. Санъа джаным пек агъырта. Николай Артёмьевични бийсиннемек, бунъа насыл джесарет эттинъ?

— Николай Артёмьевич меним акъкъымда сизге шикъетлендимми?— деп сорады Шубин ве шу истехзалы тебессюмнен Стаховгъа чевирильди.

Стахов терс чевирильди, ерге бакъты.

— Эльбет, шикъет этти. Онъа не япкъанынъны бильмейим, лякин сен шимди афу сорамакъ керексинъ, чюнки онынъ сагълыгъы пек ярамай, экинджицен, бизлер яш экенмиз озъ таянчымызны урьмет этмек керекмиз.

«Мына санъа мантыкъ!» деп ойланды Шубин ве Стаховгъа бакъты.

— Эгер сизнинъ джанынъызны агъырткъан олсам,— деди Шубин урьметнен азачыкъ эгилип,— Николай Артёмьевич, сизден афу сорамага азырым.

— Мен мытлакъа... о хусуста дегиль,— деди Николай Артёмьевич, аля даа Шубинден козьлерини сакълагъан алда.— Мен сизни буюк истекнен багъышлайым, чюнки озюнъиз билесинъиз, мен ойле къатты талапчан адам дегилм.

— О, бунъа ич бир тюрлю шубе ёкъ!— деди Шубин,— лякин мусааденъизнен бильмек мумкюнми,— меним къабаатым Анна Васильевнагъа беллими экен?

— Ёкъ, ич бир шейден хаберим ёкъ,— деди Анна Васильевна бойнуны созып.

— Вай, аллам!— деп хытап этти Николай Артёмьевич ашыкъ-аджеле.— Бу анълатувлар, давалар мени бездирди деп не къадар айттым, не къадар риджа эттим, ялвардым... базы да бир эвинъе келесинъ, раатланайым дейсинъ,— къорантанънен ол, interieur¹ къорантанъны сев, дейлер, мында исе давалар, хошнутсызлыкълар. Бир анъ раатлыкъ ёкъ. Истер-истемез клубкъа... я да бир де-бир башкъа ерге кетмеге меджбур оласынъ. Ичинъде джанынъ олгъан сонъ, арекет этесинъ, бунынъ озъ талаплары бар, мында исе...

¹ Бунда — аяле турмушы, эв раатлыгъы (франсызджа).

Николай Артёмьевич озь сёзюни битирмеден, кѡапыны такъ этип кѡапатып, тез чыкѡып кетти. Анна Васильевна онынъ артындан бакѡып кѡалды.

— Клубкѡа дединъизми?— деди о элемнен фысылдап.— Сиз клубкѡа бармайджакъсынъыз, сиз ельбаякъ инсансынъыз. Сиз клубда заводынъыздаки атларны, озю де тору атларны эдие этмекни битиринъиз. Меним севимли тору атларым! Эльбет, сиз анда бармассынъыз, сиз бозукъ адамсынъыз,— дей о, сесини котерип.— Сен, Paul,— деди о еринден тураркен сёзюни девам этип,— утапмайсынъызмы? Бала дегильсинъ де. Башымнынъ агъырысы кене кѡозгѡады. Зоя кѡайда, бильмейсинъми?

— Юкѡарыда, озюнинъ одасында гѡалиба. О акѡыллы тильки, бойле авада даима озь кѡобасына сакълана.

— Быракъ, битир энди!— Анна Васильевна этрафны кѡыдырып башлады.— Меним эренделенген, татран кѡюлгѡан кѡадемни корьмединъми? Paul, риджа этем, мени ынджытма.

— Сизни не ичюн ынджытаджакъ экеним, алачыгъым? Элинъизни беринъиз, опейим. Татранны оданъыздаки маса устюнде корьген эдим.

— Дарья оны даима бир де-бир ерде кѡалдыра,— деди Анна Васильевна ве йипек антерини ельпиретип чыкѡып кетти.

Шубин онынъ артындан чыкѡаджакъ олды, лякин артында Увар Ивановичнинъ йымшакъ сесини эшитип токѡтады.

— Сен, чѡемезге... башкѡа тюрлю акѡыл кѡоймакъ керек эди, амма,— деди истифадаки корнет.

Шубин онѡа якъынлашты.

— Не ичюн дединъизми? Кичкенесинъ, урьмет эт, весселям!

— Кимни?

— Кимни олгѡаны белли. Ырджая бер.

Шубин эллерини кокюси устюне кѡавуштырды.

— Вай, сиз, ахлякъ-тертип векили, джемиет бинасыннъ темели, таянгѡан дагъы!— деди Шубин хытап этип. Увар Иванович пармакъларыны ойнатты.

— Етер, берадер, чокъ созма.

— Я,— деди Шубин девам этерек,— о яш да дегиль, озю дворянин, лякин онынъ кѡальбинде не кѡадар балаларджа бахытлы саделик сакъланып ятмакѡта! Урьмет эт эмиш! Николай Артёмьевич манѡа не ичюн бу кѡадар ачувлангѡанынынъ себебини билесинъизми? Эй, сени саде

адам, мен бугунь саба онынъ анавы немсе ханымынынъ эвинде эдим; бизлер учюмиз: «Янымдан кетме» йырыны берабер йырладыкъ. Сиз оны эшиткен олсанъыз эди. Занымджа, сизинъ зытынъызгъа тнем. Эфендим, биз пек чокъ йырладыкъ, лякин мен бездим, бакъсам, иш уймай, бири-бирини макътавлар кызышып кетти. Мен экисини де эриштирип башладым. Пек яхшы олып чыкъты. О къадын башта манъа, сонъра нсе онъа дарылды. Ахыр-сонъу о къадынгъа дарылды ве онъа, мен ялынъыз озъ эвимде бахытлым, манъа эвим дженнет, деди; къадын онъа ахлякъсызсыгъ, деди. Мен о къадынгъа немседже: «Вах»— дедим. Николай Артёмьевич чыкъып кетти, мен анда къалдым; о мында, яни дженнетке кельди, энди дженнетте тарсыкъта. Терсmezеплигийнъ себеби де шунда. Сонъ, сизинъдже энди ким къабаатлы?

— Эльбетте, сен,— деди Увар Иванович.

Шубин онъа тикленип бакъты.

— Сизден бир шейни сорамагъа джесарет этем, урьметли батыр,— деди Шубин итааткярлыкънен:— Сиз бу ильмекли сёзлерни фикир къабилиетинъизнинъ иджады олгъан бир де-бир мулязагъа барып айттынъызмы, ёкъса ичинъиздеки давуш деп адландырылгъан ёргъунлыкъны авагъа савурмакъ итияджы догъгъанынданмы?

— Чокъ созма, дейим!— деди инъильдинен Увар Иванович.

Шубин кулип йнберди, эвден чапып чыкъып кетти.

— Эй-й!— деп кычырды Увар Иванович арадан черик саат кечкен сонъ,— ким бар... бир къаде ракъы.

Хызметкяр бала табакъ устюнде бир къаде ракъынен къапынмагъа бир шейлер алып кельди. Увар Иванович табакъ устюндеки къадени яваштан алды, элиндеки шейнинъ не экенини бильмеген адам киби, баягъы вакъыт онъа дикъкъатнен бакъты. Сонъра хызметкяр баладан «ссининъ адынъ Васька дегильми?» деп сорады. Чырайыны бурюштирди, ракъыны ичти, бир шейлер къапты ве пошусыны алмакъ ичюн элини джебине сокъты. Лякин хызметкяр бала энди чокътан табакънен графинни озъ ерине алып барып къойгъан, къалгъан тузлу балыкъны ашап, шорбаджынынъ пальтосына башыны къойгъан алда юкълап къалгъан. Увар Иванович нсе, аля даа пошусыны керильген пармакълары арасында тутаракъ, де пенджереге, де оданынъ табанына ве диварларгъа дикъкъатнен бакъмакъта эди.

Шубин озь одасына къайтып келип, китапны ачар-ачмаз, Николай Артёмьевичнинъ эв хызметкяры яваштан кирип, онъа балабан муир басылгъан учъ кошели мектюп берди. Мектюпте шойле язылгъан эди: «Саф вижданлы адам олгъанынъыз ичюн, бугунъ саба лакъырды этильген вексель хусусында атта агъыз ачмазсынъыз, деп ишанам. Меним мунасебетим ве меним къандем, о къадар эмиети олмагъаны ве башкъа вазиятлер сизге белли, ниает, аиле сыры деген шей де бар, оны урьмет этмек керек ве къоранта муаббетлиги ойле мукъаддес шейдир ки, оны ялынъыз *etres sans coeur*¹ ред этмеси мумкюн, сизни бойле шахслар джумлесине къошмагъа эсасым ёкъ. (Бу мектюпни къайтарып йиберинъ) Н. С.»

Шубин мектюпнинъ сонъуна къалемнен: «Раатсызланманъыз, мен шимдилик биревлернинъ джебинден пошу хырсызламакъ дереджесине барып еткеним ёкъ»,— деп язды да, мектюпни хызметчиге къайтарып берип, кене китап окъумагъа тутунды. Лякин арадан чокъ кечмеден китап къолундан тюшюп кетти. О кызарып тургъан кокке, башкъа тереклерден айырылып тургъан эки яш ве юксек чамгъа бакъты ве «Кунъдюз куню чамлар мавымсы олар, лякин геджелери олар не къадар ешилъ ве дюльбер корюнелер», деп тюшюнди ве гонъюлинде Еленаны расткетирюв арзусынен багъчагъа кетти. О янъылмагъан эди. Огюнде, тереклер арасындаки ёлчыкъта, кызынынъ антерининъ этегини коръди. Шубин тез-тез юрюп, онынъ янына барды ве:

— Манъа бакъманъыз, мен бунъа ляйыкъ дегилим,— деди.

Елена Шубинге бирден бакъып, кулюмсиреди, багъчанынъ тёрине догъру кете берди. Шубин онынъ артындан юрди.

— Риджа этем, манъа ойле бакъманъыз,— деди о,— лякин мен сизге эпси бир айтаджагъым: зиддиетлик ачыкъ-айдын корюнмекте. Бунынъ эмиети ёкъ. Бойле ишни биринджи кере япмадым, тюневин сизге япкъан акъылсызлыгъым ичюн даа сизден афу сорамадым, Елена Николаевна, манъа джанынъыз агъырмадымы?

Елена токътады, лякин бир кереден джевап бермеди,— о Шубинге джаны агъыргъаны ичюн дегиль, аксине— онынъ хаялы башкъа якъларда олгъанындан джевап бермеди.

¹ Ташюрек адам (франсызджа).

— Ёкъ,— деди Елена, ниае,— ич де джаным агъыр-мады.

Шубин дудакъларыны тишледи.

— Не къадар тюшонджели, ...не къадар первасыз чепе!— деп фысылдады,— Елена Николаевна,— девам этти о сесини котерип,— мусааде этинъиз, сизге кичкене бир лятифе айтайым. Меним бир достум бар эди, о достумнынъ да бир досту бар эди, онынъ бу досту пек эдепли адам эди, сонъра ичкиджиликке сарылды. Бир кунъ достум о достуны сокъакъта корьген (хаберинъиз олсун ки, олар бу вакъыт айырылышкъан эдилер) бакъса,— о сархуш экен. Достум озъ достуна терс чевирилип кечип кете берген. О исе достумнынъ янына келип: «Эгер селям бермесенъиз, джаным агъырмаз эди, лякин не ичюн терс бакътынъыз?»— деген. Бельки элемимден ичкендирим. Дюнъям битти, весселям!»

Шубин сусты.

— Тек бумы?— деп сорады Елена.

— Бу...

— Анълап олмайым. Неге кинае этесинъиз. Шимдичик, манъа бакъманъыз, деген эдинъиз де...

— Эльбет, сизге юз чевирмек не къадар ярамай шей олгъаны акъкъында айттым.

— Я мен...— Елена лакъырды башлайджакъ олды.

— Юз чевирмединъизми, ёкъса?

Елена бираз къызарды ве Шубинге элини узатты, Шубин онынъ къолуны къатты сыкъты.

— Сиз мени ярамай фикирде, деп шубеленесинъиз,— деди Елена,— шубенъиз ерсиз. Мен сизден узакълашмакъны акъылыма биле кетирмедим.

— Бельки ойледир. Амма тасавур этинъиз, шимди башынъызда бинъ бир хаял доланмакъта, лякин булардан атта бир данесини биле манъа айтмагъа ишанмайсынъыз. Бунъа не демек мумкюн, ёкъса янълыш айттыммы?

— Бельки ойледир.

— Я не ичюн ойле, не ичюн?

— Тюшонджелерим озюме де белли дегиль,— деди Елена.

— Бойле вакъытта оларны башкъа биревге ишанып айтмакъ керек,— деди Шубин.— Сизинъ не акъкъында тюшонгеннинъизни энди мен айтайым. Сиз меним акъкъымда олмайджакъ фикирдесинъиз.

— Мен?..

— Эльбет, сиз. Мен рессам олгъаным ичюн, хаялларымнынъ ярысы уйдырмадыр деп, тюшонесинъиз; мени бир

тюрлю ишке къабилети ёкъ деп тюшюнесинъиз — итимал, сиз акълыдырсынъыз,— атта ич бир тюрлю дуйгъусы ёкъ деп, яни юректен агълап биле оламагъан, къалпазан ве ошекчи адам деп тюшюнесинъиз; буларнынъ эписине себеп шу ки, мен рессамым. Бутюн булардан сонъ биз не къадар бахтсыз ве алланынъ гъадабына огърагъан адамлармыз. Меселя, мен емин этмеге азырым, сиз меним пешман эткениме инанмайсынъыз.

— Ёкъ, Павел Яковлевич, сизинъ пешман олгъанынъызгъа да, козьяшларынъызгъа да инанам. Амма, занымджа, пешманларынъыз да, козьяшларынъыз да сизни алдаткъангъа бенъзейлер.

Шубин абдырады.

— Корем ки, экимлер ибаресинен айткъанда, бу шифасыз бир дерт *casus incuabilis* — дир. Бу алда баш эгип, разы олмакътан гъайры чаре ёкъ. Ёкъ, я раббим! Янымда шойле дюльбер яшасын да, мен оны бильмейим, мен озюмни эглендириуен, алдатууен огърашайым? Бир шейни анъламакъ керексинъ ки, бу юректе нелер оляаткъаныны ич бир вакъыт билип оламазсынъ, онынъ чеккен азапларыны, шадлыкъларыны, анда нелер оляаткъаныны, истеклери ве ынтыляаткъан мензиллерини бир вакъыт билип оламазсынъ... Айтасынъыз,— дей о бираз сукюнеттен сонъ,— сиз кунълерден бир кунъ рессамны севе билесинъизми?..

Елена онынъ козълерине тик бакъты.

— Ёкъ, Павел Яковлевич, севамам, беллейим.

Исбат этмек керек олгъан шей де шу эди,— деди Шубин кулюнчли ве махзун бир корюниште.— Бу сёзлерден сонъ, сизинъ янъгъыз кезинтинъызге кедер этмектен яхшыдыр, деп тюшюнем. Профессор сизден: насыл эсасларгъа бинаэн, ёкъ дединъиз?— деп сорар эди. Лякин мен профессор дегилим, сизинъ тасавурынъызда мен бир яш балам; лякин акъылынъызда олсун, яш балаларгъа юз чевирмейлер. Сагълыкънен къалынъыз. Меним бу дюнья...

Елена оны токътатмакъ истеди, лякин фикиринден къайтты.

— Сагълыкънен барынъыз,— деди о да.

Шубин азбардан чыкъты. Стаховларнынъ дачасы янында Берсеневни расткетирди. О башыны асып, шляпасыны энъсесинедже котерген алда тез-тез адымлап кетмекте эди.

— Андрей Петрович!— деп къычырды Шубин.

О токътады.

— Кетебер, кетебер,— деди Шубин,— мен ойле, озь башыма юрем, сени токътатмайым,— сен дос-догъру багъчагъа бар; Еленаны анда тапарсынъ. О, гъалиба, сени беклей... эр алда кимнидир беклей... Сен бу сёзлернинъ не экенини аңълайсынъмы: беклей! Билесинъми, достум, насыл аджаип адисе олды? Бир тюшюн де бакъ, эки йылдан берли шу кызынен берабер бир азбарда яшайым, оны бегенем, лякин тек шимди, бу дакъкъада онынъ юрегинде не олгъаныны аңъладым, тек аңъладым дегиль, атта коръдим. Манъа ойле зеэрли йылмаювнен бакъма, бу сенинъ джиддий черепъе ярашмай. Эльбет, аңълайым, сен манъа Аннушканы хатырлатмакъ истейсинъ. Сонъ, не олгъан экен? Мен ред этмейим. Бизлерге Аннушкалар ляйкътыр. Сагъ олсун, Аннушкалар, Зоялар, атта анавы Августина Христиановна кибилери де! Сен энди Еленагъа бар, мен исе озь ёлумдан къалмайым... Аннушкагъа кете, деп тюшюнесинъми? Ёкъ, къардаш, ондан да бетерине: князь Чикурасовнынъ эвине кетем. Волгин киби къазан-татарларындан чыкъкъан илим ве санъат инкишафынынъ къайгъырыджысы бар. Бу теклифнамени, бу R.S.V. P¹ арифлерни коресинъми? Олар манъа раатлыкъ бермейлер Addio².

Берсенева Шубиннинъ нуткъыны индемеден, утангъан адам киби динъледі: сонъ Стаховларнынъ азбарына кирип кетти; Шубин исе акъыкъатен де князь Чикурасовнынъ эвине барды, онъа хош муамелиликнен энъ зеэрли, энъ чиркин сёзлерни айтты. Къазан-татарларындан чыкъкъан меценат амма да шакъылдады, онынъ мусафирлери де кулюштилер, лякин кимсе мемнюн олмады, эр кес чырайы сытыкъ алда даркъады. Эки таныш олмагъан дженап Невский сокъагъында оппадакътан расткелишип, бири-бирине тиш гъыджырдаттылар, козьлерини акъайттылар, бурун ве янакъларыны бурюштирдилер, бири-бирининъ янындан кечип кеткен сонъ чырайлары кене первасызлыкъ, я да вуджудында терен агърылар олгъан адамнынъки киби сытылды.

Х

Елена Берсеневни багъчада дегиль, мусафирханеде достларджа къаршылап алды ве шу анъ сабырсызлыкънен, тюневинки субетни девам этти. О бир озю эди: Николай

¹ Repondez Sil ocus plaît — джевап беринъиз (франсызджа.).

² Сагълыкънен къал (итальянджа).

Артёмьевич кимсеге бильдирмеден къайдадыр гъайып олып кетти. Анна Васильевна манълайыны сылакъ шалнен сыктып багълагъан алда юкъарыдаки одада ятар эди. Зоя юбкасыны мукъайтлыкънен тюзетип ве къолларыны тизлери устуне кьоюп онынъ янында отура; Увар Иванович «юкъламагъа кьолайлы» адыны къазангъан кентъ ве онъайтлы диваннынъ бир четине даянып юкъламакъта. Берсенев кене озъ бабасыны хатырлады: о бабасынынъ хатырасыны даима урьметнен анъа эди. Биз де онынъ хусусында бир къач сёз айтмакъ истеймиз.

Берсеневнинъ бабасы сексен эки крепостной койлюнинъ шорбаджысы олып, олюминден эвель оларны азат эткен эди, о иллюминат, Гёттинген университетининъ сабыкъ студенти «Алемде рухнынъ пейда олувы я да башкъа корюнишке кирюви хусусындаки» кьолязма эсернинъ, шеллингджи, сведенборгчылыкъ ве республикаджылыкъ киби энъ аджайп хаснетлер кьошулгъан эсернинъ муэллифи эди. О Берсеневни яш балалыкъ чагъында, къадыны вефат эткен сонъ Москвагъа алып кельди ве онынъ тербиесинен озю мешгъуль олды. О эр бир дерске дикъкъатнен азырланыр, адден тыш намуснен, лякин семересиз чалышыр эди: о тюшюмге ве окъумагъа севген, мистик адам эди. Лакъырды эткенде тутулып, богъукъ сеснен, насылдыр къарышыкъ ве анъламакънынъ чареси олмагъан сёзлерни чокъ къулланыр, ошатувларнен лакъырды этер, атта озю ниаette севген огълундан биле чекинир эди. О дерс кечкенде огълу козьлерини липильдетип отура ве бир шей анъламай эди. Ниает, къарт (о элли яшкъа якъынлашкъан, пек кеч эвленген эди) ишнинъ юрюшмегенини анълады, Андрюшаны пансионгъа ерлештирди. Андрюша окъуп башлады, лякин даима бабасынынъ козь этиови алтында булунды; бабасы сыкъ-сыкъ анда огълуны корьмеге келир, акъыл танышув ве субетлеринен тербиеджини бездирир эди; бу чагъырылмагъан мусафирден незаретчилер де безе тургъанлар. Баба эксери вакъыт тербие хусусындаки, незаретчилернинъ сёзюне коре, насылдыр икметли китапларны тапып кетире эди. Къартнынъ эсмери, чубар чересини, даима бир чешит куль тюстеки кольмекке сарылгъан арыкъ кевдесини корьгенде, атта мектеп балалары биле кьолайсыз алгъа къалар эдилер. Бир вакъыт кулюп бакъмагъан, лейлек киби адым аткъан, узун бурунлы бу дженап оларнынъ эр бирини тыпкъы озъ огълу киби севгенини, олар акъкъында акъикъатен де къайгыргъаныны ве теляшлангъаныны мектеп балалары акъылына биле кетирмей эдилер. О бир кунъ балаларнен Вашингтон акъкъында субет

кечиреджек олды. О «яш бувунлар» деп башлады сёзюни, лякин давушы худжур чыкъты, буны эшиткен талелелер чевреге къачып кеттилер. Гёттинген университетини битирген бу темиз юрекли адам кейф-сефа ичюн яшамай эди. О тарихнинъ кетишаты, чешит меселелер ве муляазаларнен данмий суретте огъраша эди. Яш Берсенев университетке окъумагъа кирген сонъ да, лекцияларгъа огълунен берабер къатнады. Лякин бу вакъытларда онынъ сагълыгъы уймай эди. 48-джи йылнынъ вакъиалары оны бир тамам къырпалагъан эди (бутюн китапны гъайрыдан язып чыкъмакъ керек эди!), о 53-джи йылнынъ къышында вефат этти; огълунунъ университетни битирип чыкъкъаныны корип оламады, лякин оны эвельден намзатлыкъ унванынен тебрикледи ве онынъ илим хызметинде булунмасыны истеп дуа этти. Олюминден эки саат эвельси огълуна шойле деди: «Мына бу мешальни санъа теслим этем, мен буны къолумдан кельгени къадар сакъладым, сен де оны омюринънинъ сонъуна къадар элинъден чыкъарма».

Берсенев Еленанен озюнинъ бабасы акъкъында чокъ лакъырды этип отурды. Энди о Еленанынъ янында чекинмеден, эвелькиси киби чокъ тутулмадан баягъы айдын лакъырды этер эди. Субет унверситетке ант лакъырдыгъа кечти.

— Сёйлесенъиз,— деп сорады Елена,— достларынъзынынъ арасында аджайп адамлар бар эдими?

Берсенев Шубиннинъ сёзлерини хатырлады.

— Ёкъ, Елена Николаевна, сизге догърусыны айткъанда, арамызда бир дане биле аджайп адам ёкъ эди. Къайдан кельсин! Москва университетинде ойле бир девир олгъан, дей эдилер! Лякин шимди дегиль. Энди о университет дегиль, бельки адий окъувъ юртыдыр. Аркъадашларымнынъ арасында мен пек чекишкен эдим,— деди о алчакъ сеснен.

— Чекишкен эдинъиз?..— деп сорады Елена яваштан.

— Эльбет,— деди девам этип Берсенев, лякин мен догърусыны айтмакъ кереким. Мен бир студентни таныйым, догъру, о меннен бир курста дегиль, лякин акъикъатен де аджайп адам.

— Ады не?— деп сорады Елена деръал.

— Дмитрий Николаевич Инсаров. О булгъар.

— Рус дегильми?

— Ёкъ, рус дегиль.

— Айса, не ичюн Москвада яшай?

— Мында окъумагъа кельген. Билесинъизми, о насыл макъсаднен окъуй? Онынъ макъсады бир дане: озъ ватаныны азат этмек. Онынъ такъдири де аджайп. Бабасы

тырновалы баягъы зенгин алыш-веришчи олгъан. Тырнова шимдилік кичкене бир шеэрчик, лякин эвельде Булгъарстан мустакъиль къыраллыкъ олгъан девирде, пайтахт шеэр эди. О адам Софиягъа барып алыш-веришликнен огърашкъан, Русиенен алякъада булунгъан. Онынъ къыз кърдашы, Инсаровнынъ аласы шимди де Киевде яшай, андаки гимназиянынъ тарих оджасына къоджагъа чыкъкъан. 1835 сенеси, демек, мындан он секиз йыл эвельси, дешетли бир джинает олгъан: Инсаровнынъ анасы бирден гъайып олгъан; бир афтадан сонъ онынъ пычакълангъан джесетини тапкъанлар.

Елена сескенди. Берсенов сусты.

— Девам этинъиз, девам этинъиз,— деди Елена.

— Оны турк агъасы¹ хырсызлап алып кетип ольдюрген, деген сѣз таркъалгъан; Инсаровнынъ бабасы къатильнинъ ким экенини бильген ве ондан ахтиман аладжакъ олгъан, лякин о агъаны ялынъыз ханджернен яралап етиштирген... Инсаровнынъ бабасыны атып ольдюргенлер.

— Атып ольдюргенлер? Суд этмеден э?

— Э, Инсаров о вакъыт секиз яшында экен. О къомшуларынынъ элинде къалгъан. Аласы агъасынынъ башына тюшкен мусибетни эшитип, торуныны озъ тербиесинне аладжакъ олгъан. Инсаровны Одессагъа, андан Киевге алып кельгенлер. О Киевде он эки йыл яшагъан. Рус тилини яхшы билювининъ себеби де шу экен.

— Рус тилини билеми?

— Сизнен мен киби биле. Йигирми бир яшкъа адым аткъанда (бу къыркъ секизинджи сененинъ башында эди) о озъ ватанына баргъан. Софияда ве Тырновада булунгъан, бутюн Булгъарстанны айланып чыкъкъан, анда эки йыл яшагъан, озъ ана тилини огренген. Туркие укумети оны такъиб астына алгъан, анълашылгъанына коре, шу эки йыл девамында о чокъ къаза-беляларгъа огърагъан; бир куню онынъ бойнунда балабан берч коръдим, о, пычакъ, умумен бунынъ киби шейден къалгъангъа бенъзей, лякин о бунынъ тарихыны айтмай. О индемез адамлардан. Умумий ибарелернен джевап бере, сѣзни битире къоя. Пек инат. Терен бильги алмакъ, русларнен якъынлашмакъ ичюн эллинджи йылларда о кене Русиеге, Москвагъа къайтып кельген, университетни битирип чыкъкъан сонъ...

— Онда сонъ не япа?— деди Елена онынъ сѣзюни болип.

¹ Турк агъасы, турк офицери.

— Алланынъ дегени олур. Илери де не оладжагыны бильмекнинъ чареси ёкъ.

Елена баягы вакыткъадже козьлерини Берсеневаден алмады.

— Икяенъизнен мени пек меракъландырдынъыз,— деди Елена.— Аркъадашынъызнынъ ады не дединъиз... Инсаровмы, озю насыл адам?

— Сизге не десем экен? Занымджа, ярамай адам дегиль. Якъында сиз онынъ озюни де корерсинъиз.

— Насыл?

— Оны мында, сизинъ эвинъизге алып келирим. Ярын дегиль о бир кунъ, коюмизге кочюп келип, меннен берабер бир эвде яшайджакъ.

* — Керчекми? О сизге кельмекни истерми экен?

— Эльбетте! Пек мемнюн олур.

— Бурунлы дегильми?

— Омы? Ич де. Яни, асылында о бурунлы, амма сиз анълагъан манада дегиль. Меселя, о кимседен боркъа пара алмай.

— Фукъареми?

— Эльбет, зенгин де дегиль. Булгъарстангъа баргъанда, бабасындан къалгъан шейлерден бираз пара топлап кельген, аласы да ярдым этип тура; лякин онынънен чокъкъа бармазсынъ.

— Анълашылгъанына коре, ираделн адам,— деди Елена.

— Эльбет, о демир киби къавий. Бунынънен берабер, джиддийлиги ве атта сыр сакъламагъа бильген адам олгъанына бакъмадан, онда балаларгъа ант ачыкъ гонъюлик, самимийлик олгъаныны да коресинъ. Догъру, онынъ самимийлиги, биздеки манасыз самимийликтен, сакълайджакъ сырлары олмагъан адамларнынъ самимийлигинден дегиль... Қыскъасы, оны сизинъ эвге алып барырым, озюнъиз корерсинъиз.

— Утанчакъ дегильми?— деп сорады Елена кене.

— Ёкъ, утанчакъ дегиль. Озюни севген адамлар утанчакъ олалар.

— Сиз озюнъизни севесинъизми?

Берсенева шашмалады ве къолларыны яйды.

— Сиз мени пек меракъландырдынъыз,— Елена девам этти.— Айтынъыз, анавы турк агъасындан ахтиман алмагъанмы экен?

Берсенева кулюмсиреди.

— Ялырыз романларда ахтиман алалар, Елена Нико-

лаевна; эльбет, бундан гъайры, шу он эки йыл девамында бельки о турк агъасынынъ озю ольгендир!

— Дженап Инсаров сизге бу акъта бир шей айтмадымы?

— Ич бир шей сёйлемеди.

— Софиягъа не ичюн баргъан?

— Бабасы анда яшагъан.

Елена тюшюнджеге далды.

— Ватанны азат этмек!— деди Елена яваштан.— Бу сёзлерни атта айтмагъа къоркъасынъ, бу сёзлер ойле улулар ки...

Бу арада эвге Анна Васильевна кирди, субет узюльди.

Акъшам эвге къайтып кельген Берсеневиин худжур бир дуйгъу эеджанландырды. О, Еленаны Инсаровнен таныш этюв инетинден пешман олмады, булгъар йигити акъкъын-даки икяеси Еленада терен теэсурат къалдыргъаныны табиий шей деп анълады... Бу теэсуратны теренлештирмек ичюн арекет эткен адам онынъ озю дегиль эдими?!.. Лякин насылдыр тылсымлы ве шубели дуйгъу онынъ юрегине ерлешип алды: къальбинде хошнутсызлыкъ, кедер пейда олды. Лякин бу хошнутсызлыкъ ве кедер онынъ Гогенштауфенлер тарихыны элне алып, тюневин токътагъан саифесинден окъуп башламасына кедер этмеди.

...

XI

Арадан эки кунъ кечкен сонъ, Инсаров озъ сёзюне бинаэн эв эшьяларынен берабер Берсеневиинъ эвине кочип кельди. Онынъ хызметкяры ёкъ эди, лякин озъ эвини ич кимсенинъ ярдымысыз низамгъа чекти, мебеллерни ерлештирди, тозларыны сюртти, полны ювып чыкъты. О, хусусан, язы столунен чокъ чекишти, о пенджере огюндеки ерге сыгъмады, лякин Инсаров озюне ант истеккен ве гъайретнен арекет этти, столны эпси бир ерлештирди. Эр шейни ерли-ерине къойгъан сонъ, Берсеневиинъ эв акъкъынынъ ярысыны — он кумюш алмасыны риджа этип, онъа пара берди, къолуна къалын бир таякъ алып, янъы эвиниъ этрафыны сейир этмеге чыкъты. Учъ саатлерден сонъ къайтып кельди ве Берсеневиинъ берабер ашармыз, деген эвельки теклифине бинаэн бугунъ сизнен берабер ашамагъа разым, лякин илериде эв саибесинен анълаштым, ашымны андан аладжагъым,— деп джевап берди.

— Ташланъыз шуны!— деди Берсеневи итираз бильдирип,— сизге олмайджакъ ашлар берирлер: бу къадын аш

пиширмекни ич де бильмей. Меннен берабер ашамагъа не ичюн истемейсинъиз? Масрафыны экимиз берабер_бакъармыз.

— Сизинъ киби ашамагъа джебим инджелик этер,— деп джевапланды Инсаров ве муляим кулюмсиреди.

Тебессюм онъа бу акъта чокъ айтмакънынъ файдасы олмагъаныны косътере эди; Берсенов башкъа бир сез айтмады. Аштан сонъ Инсаровгъа Стаховларнынъ эвине бармакъны теклиф этти; лякин Инсаров бу акъшамны озъ булгъарларына мектюп язмакънен кечиреджегини бильдирди ве шу себептен Стаховларгъа барувны башкъа кунъге къалдырмакъны риджа этти. Инсаровнынъ бир сёзлю адам олгъаныны Берсенов эвель де биле эди; лякин энди, онынънен бир эвде яшап башлагъандан берли бу адам озъ фикиринден бир вакъыт къайтмагъан, бунынъ киби айткъан сёзюни мытлакъа ерине кетирген адам экенине бир даа эмин олды. Немселернинъкинден де зияде олгъан бу тертип-низам асылы рус кишиси олгъан Берсеновге башта худжур, атта кулюнчли олып корюнди, лякин тез кунъде о бунъа алышты, онъа урьметнен риает этмесе де, эр алда о эльверншли адет, деп бильди.

Инсаров кочип кельген сонъ экинджи куню саба саат дёртлерде турып, аман-аман бутюн Кунцевоны айланып чыкъты, озенде ювунды, бир стакан салкъын сют ичип, ишке башлады; онынъ иши аз дегиль эди: рус тарихы ве акъ-укъукъыны, снясий икътисадыны огренир, булгъар йырлары ве йылнамесини терджиме этер, шаркъ масалларына ант материалларны топлар, булгъарлар ичюн рус грамматикасыны, руслар ичюн булгъар грамматикасыны тертип этер эди. Берсенов онынъ одасына кирди, Фейербах хусусында лакъырды этти. Инсаров онынъ сёзлерини дикъкъатнен динъледи, аз, лякин ерли итиразлар бильдирди: онынъ итиразларындан, Фейербахны огренип башламакъ керекми ёкъса оны огренмесем де олурмы, деп озюне эсап береяткъаны корюне эди. Сонъра Берсенов онынъ мешгъулетини акъкъында сорады ве япылгъан бир де-бир ишни косътермесини риджа этти. Инсаров озю терджиме эткен эки-учъ булгъар йырларындан окъуды ве онынъ фикирини сорады. Берсенов терджимени догъру, лякин о къадар джанлы дегиль, деп таныды. Инсаров онынъ къайдларыны дикъкъат-итибаргъа алды. Йырлар музакересинден сонъ Берсенов Булгъарстандаки вазнет хусусында айтты, ватап сёзю тильге алынувынен Инсаровда буюк денъишов олгъаныны Берсенов биринджи кере дуйды: онынъ янакълары кызыарды, сеси котерильмеди — ёкъ! Аксиндже, бутюн вуд-

жуды нсыян котерди ве илери ынтылды, дудакъларында иддет ве амансызлыкъ пейда олды, козьлерининъ ичинде насылдыр сѣнмейджек атеш ялкъылдагъан киби олды. Инсаров ватанына барып кельгенини айтмагъа истемей, амма умумен, Булгъарстан хусусында эр кимнен ачыкъ юректен лакъырды эте эди.

О турклер ве оларнынъ зулумы хусусында, ватандашлары чеккен эзнетлери акъкъында, оларнынъ умют-истеклери акъкъында ашыкъмадан айта эди: онынъ эр бир сѣзюнден анълашылгъан къатий фикир билинир эди.

«Анасы ве бабасынынъ олюми ичюн турк агъасы джезасыны алгъандыр, эльбет», деп тюшюнди Берсенев.

Инсаров даа сѣзюни битирмеден къапы ачылып, босагъада Шубин пейда олды.

О эвге чекинмеден, озюни сыкъмадан кирди; Берсенев оны яхшы бильгени ичюн, онынъ бир де-бир шейден джаны агъыргъаныны деръал анълады.

— Чокъ чеккелеп отурмай озюмни таныш этейим,— деди Шубин шенъ ве ачыкъ черенен,— меним фамилиям Шубин; мен бу йигитчикнинъ досту олам (о Берсеневни косътерди). Сиз дженап Инсаров оласынъыз, ойлеми?

— Эльбет, ойле, мен Инсаровым.

— Элинъизни беринъиз, таныш олайыкъ. Берсенев меним акъкъымда сизге айттымы-ѳкъмы бильмейим, амма сизинъ акъкъынъызда манъа чокъ сѣйледи. Сиз мында кочип кельдинъизми? Пек яхшы! Сизге бойле дикъкъатнен бакъкъаным ичюн джанынъыз агъырмасын. Меним зенаатым эйкельтрашлыкътыр. Эвельден сѣйлейим, чокъ кечмеден сизинъ башынъызнынъ шекилини япмакъ ичюн де мусааде сорай билем.

— Башым сизинъ хызметинъизге азыр,— деди Инсаров.

— Бугунъки кунни насыл кечиреджемиз?— деди Шубин, алчаракъ скемлеге озюни ташлады, эки тарафкъа кенъ керильген аякъларынынъ тизлерине эки къолуны тиреди.— Андрей Петрович, сиз дженапларда бугунъки кунни отъкерюв хусусында бир де бир план бармы? Авасы пек яхшы; пичен ве йылгъа къокъуй... дерсинъ, кийик чай ичкен киби оласынъ. Бир де бир эглендже тюшюнип тапмакъ керек эди. Кунцевонынъ янъы сакинине онынъ ренке-ренк гузелликлерини косътерирмиз («онынъ джаны агъыра» деп тюшюне эди Берсенев ичинден.) Сонъ, не ичюн индемейсинъ, достум Горацио? Къана табирле. Бир де бир эглендже тюшюнип тападжакъмызмы, ѳкъмы?

— Бильмейим, Инсаров не дер экен,— деди Берсенев.— О чалышаджакъ ола, гъалиба.

Шубин скемле устюнде айланды, Инсаровгъа бакъты.
— Сиз чалышмакъ истейсинъизми?— деп сорады яваш-
тан эшитилир-эшитилъмез сеснен бурнунынъ тюбюнден.

— Екъ, бугуныкы кунни сеяткъа багъышлай билем,—
деп джевап берди Инсаров.

— Пек яхшы,— деди Шубин.— Турынъыз, достум Андрей Петровнич, акъыл толу башынъызгъа шляпанъызны илти-
тиринъиз, козьлеримиз тюшкен ерге барайыкъ. Бизим козь-
леримиз отъюр, узакъны коре. Мен бир олмайджакъ
къавеханени билем, бизге ювундыкъ киби ашлар берирлер;
лякин пек мемнюн олурмыз. Айды, кетейик.

Ярым сааттен сонъ олар учеви Москва озени бою адым-
ламакъта эдилер. Инсаров башына къулагъынадже басып
тургъан худжур бир картуз кийген эди. Шубин бунъа би-
раз япма зевкънен кулюп бакъты. Инсаров ашыкъмадан
адымларыны бирер-бирер басар, чевреге козьэтер, сербест
нефес алыр, ашыкъмадан лакъырды этер ве муляим тебес-
сюмнен кулюмсирер эди: о бу кунни бир тамам ёргъун-
лыкъны савуштырмагъа, раатланмагъа багъышлагъан эди.
«Акъыллы балалар базар кунълери мына бойле кезинел-
лер»,— деп фысылдады Шубин Берсеневнинъ къулагъына.
Шубиннинъ адден зияде шенъ, о огге чыкъып чапар, мешур
эйкель киби къатып къалыр, отлар устюне юварланыр
эди: Инсаровнынъ бу къадар агъырмакъ олгъанына о пек
ачувланды. Берсенев онъа: «Не ичюн бу къадар чапала-
насынъ, франсыз!»— деп бир-эки кере терсейди. «Эльбет,
франсызым, яры франсызым,— деди Шубин,— сен исенъ
манъа бир пол ювуджы хызметкяр айткъаны киби, шакъа-
нен джиддийлик арасында тур,— дейсинъ.

Яш йигитлер озен боюндан бурулып эки тарафында
алтын башакълы сыкъ чавдарлары юксек олып оськен,
дивар киби сыкъ тургъан тар ве дерели-тёпели ёлу олгъан
сокъачыкъ бою адымладылар: шу диварларнынъ бир та-
рафы оларгъа кок кольге ташлап тургъан киби корюне,
кунешнинъ шавлесин башакъларны сыйпап тургъан киби;
торгъайлар чивильдешмекте, боденелер пит-питахламакъ-
та, чевре ем-ешиль отларнен орътюли; джыллы ельчик
оларны тепретип, япракъларыны сыйпамакъта; чечеклер
далгъаланып турмакъта. Баягъы кезинип раатлангъан,
чешит ошекли лакъырдылардан сонъ (Шубин бай балала-
ры не япсалар да индемеден кулип бакъып тургъан бир
тишсиз фукъаре койлюнен йиптен секирип ойнав оюнынъ
да ойнап бакъты) лш йигитлер о «олмайджакъ» къавехане-
ге кельдилер. Буларны корьген хызметчи текмилъ шашты,
акъикъатен де оларнынъ огюне лезетсиз ашларнен бера-

бер насылдыр балкъан шарабы къойды, амма бу, Шубин эвельден айткъаны киби, оларнынъ яхшы шенъленмелери ичюн кедер этмеди; Шубин эр кестен зияде чаяланды, лякин эр кестен зияде шенъленди. О таныш олмагъан, лякин буюк Венелиннинъ сагълыгъына, булгъарларнынъ Адем Атâ девиринде кечкен къаралы Крум, Хрум я да Хромнынъ сагълыгъына къаде котердилер. .

— Докъузынджы асырда яшагъан,— деди Инсаров онынъ сёзюни тюзетип.

— Докъузынджы асырда яшагъан? Не къадар буюк бахт!— деп хытап этти Шубин.

Берсенов, Шубин озъ чаялыкълары, оюнлары ве шакъларынен Инсаровны имтиандан кечирмеге, оны сынап бакъмагъа тырышкъаныны ве бу сынавдан эеджанлангъаныны анълады, амма Инсаров баштакн киби агъырмакъ, ачыкъ черели эди.

Ниает, олар эвге къайттылар, урбаларыны денъиштирдилер ве саба башлангъан субетни девам этмек ичюн, бугунъ акъшам Стаховларнынъ эвине бармагъа къарар бердилер. Шубин хабер этмек ичюн олардан эвель кетти.

XII

— Шимди мында къараман Инсаров келеджек!— деп хытап этти о Стаховларнынъ мусафирханесине кирип; бу вакъытта мусафирханеде ялынъыз Еленанен Зоя отура эдилер.

— Ver¹— деп сорады Зоя; о шашмалагъанда даима ана тилинде лакъырды эте эди. Елена еринден турды. Шубин ойнакъ бир тебессюмнен онъа бакъты. Елена ачувланды, лякин бир шей сёйлемеди.

— Сиз эшиттинъизми, мында дженап Инсаров келеджек,— деп текрарлады Шубин.

— Эшиттим,— деп джевап берди Елена:— Сиз оны ким деп айткъанынъызны да эшиттим. Догърусыны айткъанда, сизге шашам. Дженап Инсаров даа мында кельмей, сиз энди ялтакъланып башладынъыз.

Шубин бир кереден йиберильди.

— Сизинъ айткъанынъыз догъру, эр вакъыт сизинъ айткъанынъыз догъру, Елена Николаевна,— деди о,— алла ичюн, мен ойле сёз келими айттым. Биз онынънен берабер бутюн кунъ кезиндик, валлаи, о пек яхшы адам экен.

-- Мен сизден буны сорамайым,— деди Елена ве еринден туруп кетти.

¹ Ким (немседже).

— Дженап Инсаров яшмы?— деп сорады Зоя.

— Юз кыркъ дёрт яшында,— деп джевап берди Шубин пйлекарлыкынен.

Хызметкар бала эки достынынъ кельгенини хабер этти. Олар кирдилер. Берсенов Инсаровны такъдим этти. Елена оларны отурмагъа теклиф этти ве озю де отурды. Зоя Анна Васильевнагъа хабер этмек ичюн юкъары къаткъа котерильди. Бу субет де, биринджи субетлерде олгъаны киби, баягъы уфакъ-тюфек шейлер акъкъында башланды. Шубин бир кошеде сускъап алда эр шейге дикъкъат этип отура эди, лякин бир шей дуймады. Ялынъыз Елена озюне нисбетен языкъсынув аляметлери олгъанына шексинди. О Берсеновнен Инсаровгъа بازار ташлады ве эйкельтраш олгъанындан, оларнынъ черелерини бири-бирине кыяс этип бакъты. «Олар экиси де дюльбер дегиль,— деп тюшонди о, булгъарнынъ чересинде озюне ант эйкельтрашларны меракъландырыджы чизгилер чокъ, шавле тюшкенде даа да яхшы айдын-ачыкъ корюнди, руснынъ череси исе суретке алмагъа пек келишкли: сызыкълар ёкъ, юз бар. Лякин оны да, буны да севмек мумкюн. Елена даа кимсени севгени ёкъ, лякин Берсеновни севеджеги белли», деген фикирге кельди. Мусафирханеге Анна Васильевна кирди, шундан сонъ субет бир тамам дача мевзусында, койлюлердже дегиль, бельки дачадаки киби девам этти. Бу чешит мевзугъа ант субетни инсанны ёрултыджы, джаныны сыктыджы, сукюнетлер эр учъ дакъкъада болюп турдылар. Шу сукюнетлерден биринде Анна Васильевна Зоягъа мураджаат этти. Шубин, онынъ манасыны англап, чересини бурюштирди, Зоя исе фортепьяно башына кечти, озю бильген аваларнынъ эписини чалды, йырлады. Увар Иванович къапыдан башыны сокъып бакъты, пармакъларыны ойнатты, арткъа чекильди. Сонъра чай кетирильди, эписи берабер багъчаны доландылар... Орталыкъ къаранлыкъланып башлагъанда, мусафирлер къайттылар.

Акъикъатен де, Инсаров Еленада онынъ тасавурындакинден азджа теэссурут къалдырды, я да ачыкъча айткъанда, о беклеген теэссуратны къалдырмады. Инсаровнынъ догъру сёзлю олувыны ве озюни сербест тутувуны о бегенди, череси исе кызынынъ юрегинде аджаип ислер уянтты; Инсаровнынъ агъырмакъ, къатий, адий ве саде корюниши Берсеновнинъ тасвириндеки кишиге тамамен бенъземей эди. Елена озю де дуймады, о пек «алсельхусус» адам олса керек, деп тюшонген эди. «Лякин бугунъ о пек аз лакъырды этти, къабаат озюмде, оны бу ишке джелъп этип оламадым; энди экинджи кере кельгенини беклемек керек...

Онынъ бакъышы маналы эм де пак. Мен онынъ огюнде баш эгмем, онъа достларджа къол берип селямлашырым», деп тюшюнген эди Елена, амма оны корьген сонъ, айретленди: «О Инсаровгъа бенъзер «къараманлар»ны башкъа адамлар деп тасавур эте эди. «Къараман сёзю онынъ акъылына Шубинни тюшюрди, Елена яткъан еринде тёшеги ичинде ачувланды.

— Насыл, янъы танышларынъызны бегендинъизми?— деп сорады къайтаяткъанда Берсенов Инсаровдан.

— Мен оларны пек бегендим,— деп джевап берди Инсаров,— Хусусан, кызыны бегендим. Гъает акъыллы кыз олса керек. О эеджанланды, лякин ондаки эеджан пек яхшы эеджан.

— Оларнынъ эвине сыкъ-сыкъ бармакъ керек,— деди Берсенов.

— Эльбет, бармакъ керек,— деп текрарлады Инсаров ве эвге кельгендже башкъа бир сёз айтмады. Деръал эвине кирип, къапысыны къапатты, лякин ярыкъ яры геджеден сонъ да янып турды.

Берсенов даа Раумерден бир саифе биле окъуп етиштирмеден, онынъ пенджересине бир авуч къум келип урулгъан киби олды. О сескенди, пенджерени ачты, къаршысында чырайы дивар кесильген Шубин турмакъта эди.

— Вай, раатлыкъ бильмеген адам, сенсинъми шу? Гедже къушу!— деди Берсенов.

— Яваш!...— деди Шубин, онынъ сёзюни болип,— сенинъ янынъа, Агатанынъ янына кельген Макс киби, кимсеге дуйдурмадан кельдим. Санъа айтаджакъ эки агъыз сёзюм бар.

— Эвге кирсе.

— Ёкъ, аджетти ёкъ,— деди Шубин итираз бильдирип ве пенджеренинъ къанатына даянды:— Боиле турмакъ яхшыджадыр беллейим, Испаниягъа бенъзей. Эвеля сени хайырлайым, сенинъ кыйметинъ котерильди. Сенинъ макътавлы февкъульаде адамынъ мувафакъиет къазанамады. Бунъа сени инандыра билем. Меним темизлигиме инанмакъ истесенъ, динъле: дженап Инсаровнынъ ким экенини бильдириджи джедвель мына будыр. Бир тюрлю истидаты ёкъ, летафетдеки шей корюнемей, ишке къабилиети кучлю, идракъы юксек, лякин акъылы эр шейге ете биледжек дереджеде дегиль, сагълам ве тендирист; лакъырды онынъ давалы юрту Булгъарстан акъкъында кеткенде де (лакъырды шу ерде къалсын) кучю де, истидаты да бир шейге кечмей. Не? Бельки мени акъсыз саярсынъ. Кене бир муляза даа: сен бир вакъыт онынънен дост оламазсынъ,

эм кимсе бойле олмады, артист олгъаным ичюн о мени бегенмей, лякин мен озь ишимнен гъурурланам. Къуп-къуру адам деймиз амма, бизим эпимизни бир капик эте биле. Озюнинъ еринен пек къавий багълангъан, о бизим киби халкъкъа бакъып, татлы сёзлернен, акъкъан сув, бизге келип тёкюль, деп отургъан бош савут дегиль! Амма онынъ вазифеси къолай ве ачыкъ: турклерни айдаштырып чакъар-са къафи: бу да ишми? Лякин аллагъа шукюрлер олсун, бойле инетлерни къадын-къызлар бегенмейлер. Озюне джелъп этип оламай, инсанны сыкълетлендириджи къуру сёзлердир, сендеки ве мендеки летафет онда ёкътыр.

— Бу башкъа шей! Олар ичюн о къараман. Амма айта-сынъ?— деди Берсенев.— Башкъа сёзлеринъ де догъру дегиль: о сени ич де яманламай, озь ватандашларынен исе пек муаббет... Мен буны яхшы билем.

— Бу башкъа шей! Олар ичюн о къараман. Амма айта-билем ки, мен къараманларны башкъа тюрлю тасавур этем; къараман лафкъа чебер олмамакъ керек: къараман огюз киби багъыра, тюртюп диварны йыкъа биле. Шунынъ-нен берабер, диварны не ичюн тюрткеннини озю бильмемеси, лякин бунъа бакъмадан итере бермеси лязим. Бельки бизим заманымызда башкъаджа къараманлар керектир.

— Не ичюн сен Инсаровны бу къадар чайнап башлады-нъ?— деп сорады Берсенев.— Оны манъа тасвирлемек ичюн мында нефесинъ тутулып чаптынъмы?

— Эвде пек къасеветленгеним, тарсыкъкъаным ичюн мында чаптым,— деди Шубин.

— Ана санъа бир шей даа! Бельки бир де агъларсынъ?

— Куль, кулип къал! Мында шунынъ ичюн кельдим ки, озь тирсегимни тишлемеге азырым, чюнки умютсизлик, пешманлыкъ, кунъджилик мени бир тамам ёрултты.

— Кунъджилик? Кимден кунълейсинъ?

— Сенден, ондан, эр кестен. Онынъ юрегиндекини эвельден анълагъан олсам, эм оны эльге алмагъа тырыш-къан олсам, деген фикир мени бир тамам азапламакъта... Энди файдасы ёкъ! Онынъ озю айткъаны киби, мен куле-куле юреджегим, тентеклик япадагъым, ялтакъланаджа-гъым, сонъу озюмни богъуп ольдюреджегим...

— Быракъ шуны, озюнъни-озюнь богъуп ольдюрмес-синъ,— деди Берсенев.

— Бойле геджеде, эльбет, озюмни-озюм богъуп ольдюр-мем; лякин кузьгедже сагъ-селямет олсакъ, ондан сонъки-ни озюм билем. Бойле геджеде адамлар ялынъыз къуванч-тан, бахтиярлыгътан олебилелер. Ах, бахтиярлыкъ! Шим-ди сокъакъкъа тюшюп тургъан эр бир терекнинъ кольгеси

занымджа: «Мен бахтнынъ къайда экенини билем... истейсинъми, айтайым?» деп фысылдагъан киби келе. Мен сени кезинтиге давет этер эдим, амма сен шимди несир тесири алтындасынъ. Юкъла, тюшюнъде математик шекильни корерсинъ! Меним юрегим кокюс къафесинден чыкъып кетейим дей. Сиз, дженаплар, адамнынъ кульгенини корьсенъиз, демек, о хошнут экен деп тюшюнесинъиз: сиз о озюне-озю къаршы экен, деп исбат эте билесинъиз, демек онынъ бир тюрлю тюшюнджеси ёкъ дейсинъиз... Барсын, ойле олсун.

Шубин пенджере янындан тез-тез узакълашты. Берсенев онынъ артындан «Аннушка!» деп кычыраджакъ олды, лякин озюни тутты; акъикъатен де Шубиннинъ череси бем-безд эди. Арадан эки дакъкъа кечкен сонъ, Берсенев кимнинъдир окюрип агълагъаныны эшиткен киби олды: о еринден туруп пенджерени ачты, чевре тым-тырыш; ялынъыз узакъта, занымджа, ёлджу бир мужик «Моздок чёллери» йырыны созып иджра этмекте эди.

XIII

Инсаров Кунцево якъынына кочип кельген сонъ эки афта ичинде Стаховларнынъ эвине олгъаны-оладжакъ дёрт, я да беш кере барды. Берсенев исе кунъара кельди. Елена оны эр вакъыт хошнутлыкънен къаршылап ала, эр сефер оларнынъ арасында джанлы, къызгын субет ола, амма онъа бакъмадан, Берсенев эксери вакъытта эвге кедерли къайта тургъан. Шубин сонъундан сийрек-сепелек корюнип башлады, о озь сапъатына бутюн барлыкъынен сарылды, о я озь одасыны килитлеп чалышып отурыр, я да чамургъа былангъан кольмекнен одадан чыкъып бир корюнир, базыда исе кунълерини Москвадаки студиясында кечирир эди; мында онъа нухаджылар ве италиялы эйкельтрашлар, достлары ве оджалары келир эдилер. Елена Николаевнанен бир кере истегени къадар лакъырды этип оламады; къыз озю янъгъыз олгъанда ондан чокъ шейлер сорамагъа азырлана, лякин йигитни корьгенде тильден кесиле, чекине эди. Инсаровнынъ агъырмакълыгъы, салмакълылыгъы, озюни тута билюви Еленаны къолайсызландыра; онынъ акъкъында бир шейлер сорап бильмеге озюни акъсыз сая ве сабырнен иш корьмеге тырыша тургъан; Инсаров кельгенде олар пек аз сёйлешселер де, оны бегенип башлагъаныны дуйды, лякин къызгъа онынънен берабер янъгъыз къалмакъ къысмет олмады. Адамгъа якъынлашмакъ ичюн ич олмадым бир я да эки кере онынънен янъгъыз алда къалып, якъындан сёйлешмек керек.

Къыз Берсенева Инсаров акъкъында чокъ сѣйлешеди. Берсенева Еленанынъ фикир-хаялы Инсаровда экенини яхшы анълады, Шубинининъ айткъанлары ялан олып чыкты, достунынъ мувафакъиетсизликке огърамагъанына къуванды; о Инсаров хусусында не бильсе эписини Еленагъа бутюн тавсиятларынен джан-юректен икяе этти, (биз озюмизни башкъа адамларгъа бегендирмек истесек, субет вакътында онъа эксери алларда достларымызны макътап лакъырды этемиз, амма бунынънен озюмизни макътагъанымызны дуймаймыз) базан Еленанынъ дюльбер чересине азачыкъ къызыллыкъ аляметлери корюнгенде, козьлери эеджандан тегерекленгенде хошнутсызлыкъ, озюни къыйнагъан махзунлыкъ юрегини кене эзнетлер эди.

Куньлерининъ биринде Берсенева Стаховларнынъ эвине адеттен тыш вакъытта, саба саат он бирлерде кельди. Елена оны залгъа чыкып къаршылап алды.

— Бу шейге сиз не дей билесинъиз?— деп сѣзюни башлады Берсенева суный алда кулюмсиреп,— Инсаровымыз гъайып олды.

— Гъайып олды? Бу не демек?— деди Елена.

— Учъ кунъ эвельси, акъшам къайдадыр кеткен эди, аля даа ёкъ.

— Къайда кеткенини сизге айтмадымы?

— Ёкъ.

Елена скемлеге чѣкти.

— Бельки Москвагъа кеткендир,— деди Елена, озюни первасыз косьтермеге тырышты ве, айны вакъытта, бойле япкъанына озю тааджипленди.

— Москвагъа кетмегендир,— деди Берсенева. Чюнки о янъгъыз дегиль эди.

— Кимнен кеткен эди!

— Учъ кунъ эвельси, аш вакътында онъа таныш олмагъан эки адам кельген эди, анълагъаныма коре, ватандашлары олса керек.

— Булгъарлармы? Не ичюн сиз ойле деп тюшюнесинъиз?

— Оларнынъ лакъырдысыны эшиттим, мен бильмеген тильде, славян тилинде лакъырды эттилер... Сиз, Елена Николаевна, даима Инсаровда гизлемеси керек олгъан бир тюрлю сыр ёкъ деп тюшюне эдинъиз, бу адамларнынъ кельмеси сыр дегильми экен? Тюшюнип бакъсанъыз: онынъ одасына кирдилер, бирден багъырып-чагъырып лакъырды этип башладылар, эм ойле гъазаппен къычырыштылар ки... Инсаров да къычырды.

— О да къычырдымы?

— Эльбет, о да. Оларгъа кычырды. Олар бири-бирине шикяетлендилер, гъалиба. Оларны корьген олсанъыз... да! Черелери эсмери, янакъ кемиклери кенъ, бакъышлары шашкын, бурунлары кыузгъуннынъ чукъчысына бенъзей, экиси де кыыркыны кечкен, урбалары орьселенген, эски, тоз ве тер баскъан, корюнишлеринден эснафчыгъа бенъзейлер, лякин эснафчы да, шорбаджы да дегиллер.. Алла бильсин насыл адамлар.

— О оларнен кеттими?

— Эльбет, оларнен кетти. Оларны башта ашатты, сонъ берабер кеттилер. Эв бикеси манъа олар бир балабан чанакъ пастаны экиси берабер ашап кеттилер, деди. Тыпкы ач къашкырлар киби давранып ашадылар.

Елена яваштан кулюмсиреди.

— Корерсинъиз,— деди Елена,— Буларнынъ эписи адий бир шей олып чыкъар.

— Алла берсин, ойле олсун! Амма бу сёзни ерсиз къулландынъыз. Шубин Инсаровны адий бир адам деп дава этсе де, Инсаровда бир тюрю адийлик ёкъ.

— Шубин!— деди Елена онынъ сёзюни болип ве омузларыны кыысты.— Итираф этинъиз, пастаны давранып ашагъан о эки дженап...

— Фемистокл де Саламин дженкинден эвель паста ашагъан эди,— деди Берсенева йылмайып.

— Ойле, лякин дженк эртеси куню олгъан эди. Эр алда о кельген сонъ, манъа хабер этинъиз,— деп къошты Елена. О субетнинъ манасыны денъиштиреджек олса да, лякин сёзю-сёзюне уймады.

Зоя кирди, пармакъ уджунда о якъ-бу якъкъа юрюп башлады, онынъ бойле юрюши Анна Васильевнанынъ даа юкюдан уялмагъаныны бильдире эди.

Берсенева кетти.

Шу куню акъшам Еленагъа мектюп кетирдилер. «Кунештен янгъан ве къашларыны тоз баскъан алда къайтып кельди,— деп язгъан эди Берсенева,— лякин къайда ве не ичюн барып кельгенини бильмейим; сиз сорап биямазсынъызмы экен?»

— Сиз сорап биямазсынъызмы экен!— деп фысылдады Елена.— О манъа айтырмы буны?

. XIV

Экинджи куню саат экилерде Елена багъчадаки копкювасы янында тура эди, о эки кучюк бакъмакъта. (Багъчеван бу быралкы копек балачыкларыны дивар астын-

дан тапып, Еленагъа кетирген эди. Чамашыр ювгъан къадынлар онъа, зенгин къызы эр анги айвангъа шефкъат этер, деген эдилер. Эм къарт янъылмады, Елена онынъ элине йигирми беш капик берди). О копек ювасына дикъкъатнен бакъты, кучючиклернинъ сагъ-селяметлигини, оларнынъ тюбуне тазе тобан тешельгенини озъ козюнен коръди. О андан айланып кеткенде, аз къалды, къычырып йибереязды. Инсаров бир озю къалдырым бою, дос-догъру онъа тараф кельмекте эди.

О Еленагъа якъынлашкъанда, картузыны элине алды.

— Мераба,— деди. Акъикъатен де о сонъки учъ кунъ ичинде пек къараргъан эди.— Мен Андрей Петровичнен берабер келеджек эдим, лякин о бир ишнен мешгъуль олып къалды; къыскъасы, оны беклеп отурмадым, озюм кельдим. Эвинъизде кимсе ёкъ, эр кес юкъуда я да кезинтиге кеткендир, деп дос-догъру мында кельдим.

— Сиз менден афу сорагъан киби лаф этесинъиз,— деди Елена.— Бунъа аджет ёкъ. Биз эпимиз сизни корип пек хошнут олдыкъ... Айдынъыз, шу салкъындаки скемлеге отурайыкъ.

Елена отурды, Инсаров онынъ янына чёкти.

— Сиз, гъалиба, сонъки кунълерде эвде олмадынъыз, ойлеми?— деди Елена.

— Эльбет,— деди Инсаров,— бир ерге кеткен эдим... Сизге Андрей Петрович айткъандыр?

Инсаров йылмайды ве картузуны о якъ-бу якъкъа чевиререк Еленагъа бакъты. О козълерини сыкъ-сыкъ ойнатыр ве дудакъларыны къыбырдатыр, бу ал онынъ чересине алидженаплыкъ багъышлар эди.

— Андрей Петрович мени насылдыр... титис адамларнен берабер кетти, дегендир,— деди о тебессюмнен.

Елена азачыкъ къолайсызланды, лякин Инсаровгъа даима догъру айтмакъ керек экенини дуйды:

— Эльбет,— деди о къатиетликнен.

— Меним акъкъымда нелер тюшюндинъиз?— деп сорады о Еленадан.

Елена онынъ козълерине тик бакъты.

— Мен ойле тюшюндим ки...— деди о,— сиз даима ишинъизни билип япасынъыз ве бир вакъыт ярамай шей япмазсынъыз, эм ойле япмакъ элинъизден кельмез...

— Сагъ олунъыз, Елена Николаевна,— деди о, Еленагъа самимнетликнен якъынджа отурып,— бизимкилерни мында пек азлар; арамызда джанль адамлар да барлар; лякин эписи умумий ишке садыкъ адамлар. Теэссюф ки, иш шаматасыз битмей, амма оларнынъ эписи манъа ина-

на; шунынъ ичюн де къавгъаны бастырмакъ ичюн мени чагъырткъан экенлер. Барып кельдим.

— Узақъкъа бардынъызмы?

— Алтмыш верислик ёлгъа, Троицкий коюне барып кельдим. Анда монастырьде де барлар бизимкилер. Эр алда хызметим зая кетмеди: даваны ятыштырып кельдим.

— Баягъы зорлукъ чеккендирсинъиз?

— Эльбет, баягъы чекиштим. Бир киши чокъ инатлыкъ япты. Параны бермеге истемеди.

— Не ичюн, шамата пара устюнде эдими?

— Пара устюнде демек де мумкюн, азачыкъ пара ичюн... сиз не деп тюшюнген эдинъиз?

— Шу азачыкъ пара ичюн алтмыш километрлик ерге бардынъызмы? Учъ кунни бефтан кечирдинъизми?

— Озь шеърдешлеримнинъ арасында къавгъа чыкъты, буны олмайджакъ бир шей демек олмай, Елена Николаевна. Оларгъа ярдым этмемек гунахтыр. Корьгеним киби, сиз атта кучюклерге биле шефкъат этесинъиз, бунынъ ичюн сизге тешеккюр. Мен вакъыт джойгъан олсам бу бир шей дегиль, ишимни чабиклештирим, кеткен вакъыт билинмез. Догърусыны айткъанда, бизим вакъытымыз озъ элимизде дегиль.

— Я кимде?

— Бизге мухтадж олгъан адамларда. Бу сёзлерни сизге чокъ тюшюнип-ташынып отурмадан яры-юрты сёйледим, себеби — сизинъ фикиринъиз меним ичюн къадирли. Андрей Петрович сизни не къадар айретте къалдыргъаныны дуям.

— Меним фикиримни къадирлейсинъизми, не ичюн?— деди Елена яваштан.

Инсаров кене йылмайды.

— Чюнки, сиз яхшы кызысынъыз, ханийлерден дегильсинъиз... Шунынъ ичюн къадирлейим.

Олар бираз сустылар.

— Дмитрий Никанорович,— деди Елена,— билесинъизми, менимнен биринджи кере бойле ачыкъ лакъырды этмектесинъиз, ойлеми?

— Не ичюн биринджи кере олсун? Юрегимдекини сизге даима ачыкъ айтам.

— Ёкъ, биринджи кере бойле сёйлешмектесинъиз. Мен гъает мемнуним. Мен де сизнен ачыкъ лакъырды этмек истейим. Мумкюнми?

Инсаров кульди:

— Мумкюн,— деди.

— Сизге эвельден айтайым, мен эр шейнен меракълан-
гъан адамым.

— Яхшы, айтынъыз.

— Андрей Петрович манъа сизинъ аятынъыз ве яшлы-
гъынъыз акъкъында чокъ шей айтты. Мен бир алны, пек
дешетли бир алны билем... Сонъ озъ ватанынъызгъа бар-
гъанынъызны да билем... Эгер меним бу суалимни эдеп-
сизлик деп сайсанъыз, алла ичюн, джевап берменъиз,
лякин бир фикир мени гъает азапламакъта... Айтынъыз,
о адамны расткетирип олдунъызмы?

Еленанынъ нефеси тутулды. О озъ джесаретинден утан-
ды, юрегини дешет сарды. Инсаров козьлерини азачыкъ
къысып, пармакъларыны ченгесине токъундыргъан алда
Еленагъа бакъты.

— Елена Николаевна,— деди о инает. Онынъ сеси адет-
текинден алчакъ эди, атта Еленаны азачыкъ абдыратты,—
сиз къайсы адам хусусында айткъанынъызны анълайым.
Ёкъ, мен о адамны расткетирамадым, чокъ эйи ки, растке-
тирамадым! Мен оны къыдырмадым. Қыдырмагъаным-
нынъ себеби — оны ольдюрмеге акъкъым ёкъ, деп тюшюн-
геним ичюн дегиль, тюшюнип отурмай къолайлыкънен
ольдюре билем, шунынъ ичюн къыдырмадым ки, иш шах-
сий ахтыман алууда дегиль, халкънынъ ахтыманы, умумий
ахтыман алуудадыр... Ёкъ, бу сёз келишмей... Иш халкъны
азат этювдедир. Бире экинджиisine кедер этмемек керек.
Вакъыты кельгенде о да къачып къуртуламаз, ...о да
къачып къуртуламаз,— деп текрарлады ве башыны сал-
лады.

Елена онъа янашадан бакъты.

— Озъ ватанынъызны пек севесинъизми?— деп со-
рады.

— Бу даа белли дегиль,— деп джевап берди Инсаров.—
Бир де биримиз онынъ ичюн джан берген олсакъ, эльбет,
о ватаныны севе, деп айтмакъ мумкюн.

— Месея, сизин Булгъарстангъа къайтып бармакъ
имкянындан махрум этселер, Руснеде яшамакъ сизинъ
ичюн агъыр олур эдими?— деди Елена.

Инсаров ерге бакъты.

— Бунъа даянып оламам, деп тюшюнем,— деди.

— Айтынъыз,— деди Елена,— булгъар тилини огренмек
кучми?

— Ёкъ. Рус кишисине булгъар тилини бильмемек ай-
ып. Руслар бутюн славян тиллерини бильмек кереклер.
Сизге булгъарджа китаплар кетирейимми? Корерсинъиз,
о пек къолай тиль. Бизим йырларымыз да пек яхшы! Серб-

лернинъкинден артта къалмай. Динъленъиз, олардан бирини сизге терджиме этейим. Бу йырда... Керчек, бизим тарихымызнен азачыкъ танышлыгъынъыз бармы?

— Ёкъ, бильмейим,— деди Елена.

— Яхшы, сизге китап алып келирим. Сиз ондан ич олмадым эсас малюматларны огренирсинъиз. Энди исе йырыны динъленъиз... Эйиси, мен сизге азыр терджимени кеттирим. Эминим ки, бизлерни северсинъиз, сиз бутюн азап чеккенлерни севесинъиз де. Бизим юртумыз насыл зенгин ульке олгъаныны бильсенъиз эди! Шу улькени харап этмектелер, парчаламакъталар,— деди эллерини озю дуймадан арекетке кетирди, чырайы снярды,— бизим эр шейимизни, бар-ёкъумызны, кильселеримизни, укъугъымызны, ерлеримизни чекип алдылар; турклер бизлерни тувар сюрюси киби айдаштырмакъталар, бизлерни асып-кесмектелер.

— Дмитрий Никанорович!— деп хытап этти Елена.

Инсаров сусты.

— Багъышланъыз. Мен бу акъта сувукъкъанлылыкънен лакъырды этип оламайым. Лякин сиз даа шимдичик менден, озъ ватанынъызны севесинъизми?— деп сорадынъыз. Дюнъяда бундан зияде даа нени севмек мумкюн? Биринджи танъры, экинджиси ишанч менбаи, бутюн шек-шубелерден юксек тургъан шей — Ватан! О шимди бизге мухтадж. Булгъарстанда энъ сонъки мужик, энъ сонъки тиленджик ве мен — эпимиз — бир истекнен ве бир макъсаднен яшаймыз. Тюшюнип бакъынъ, бу истек ве макъсад инсангъа не къадар ишанч ве кучъ-гъайрет багъышлай!

Инсаров бир анъ сусып къалды, кене Булгъарстан хусусында лакъырды этип башлады. Елена онынъ сёзлерини буюк меракъ ве истекнен динъледди. Инсаров сёзюни битирген сонъ къыз кене сорады:

— Бойлеликнен, сиз Русиеде къалып оламайджакъсынъыз, ойлеми?

Инсаров кеткен сонъ, Елена онынъ артындан баягъы вакъыткъадже бакъып къалды. Инсаров бугунъ онынъ ичюн тамамен башкъа адам олып къалгъан эди. Елена тасавурында шимди эки саат эвельси къаршылап алгъан йигитни дегиль де, тамамен башкъа адамы озгъаргъан эди.

Шу кунъден башлап Инсаров оларгъа сыхъ-сыкъ келип башлады, Берсенев исе келювини эп сийреклекштирди. Эки дост арасында насылдыр худжур бир вазият пейда олды, экиси де буны яхшы анълай, лякин не олгъаныны айтмагъа ве анълатмагъа джесарет этамай эдилер. Арадан бир ай бойле вазиятте кечти.

Окъуйыджыгъа белли олгъаны киби, Анна Васильевна эвде отурмагъа пек севе эди, лякин базан онда, ич де токътатмакънынъ чареси олмагъан февкъульаде истек, аджанп *partie de plaisir*¹ — ге чыкъмакъ истеги пейда олур эди; бу *partie de plaisir* — ге чыкъмакъ не къадар зор олса, не къадар буюк азырлыкъ талап этсе, Анна Васильевнанынъ озю не къадар чокъ раатсызланса, о къадар хошланыр эди. Къыш кунълери озюнинъ гонъюлини котермек ичюн, театрде бир сырадан эки-учь ложаны сатып алмакъны эмир этер, бутюн таныш-билишлерини топлап, театрге я да маскарадгъа барыр эди; яз вакъытларында о шеърден четке, бир де бир узакъча ерге кезинтиге чыкъар эди. Экинджи куню башы пек агъыргъанына шикъетленир, ынъранып еринден турамай ята эди: арадан эки ай кечкеннен, онда кене шу «февкъульаде» истек догъар эди. Бугунъ де шойле бир ал олып кечти. Кимдир бири онынъ янында Царициннинъ гузелликлерини макътап башлады; Анна Васильевна Царицинге бармакъ истегенини шу арада илян этти. Эвде шамата котерильди: Николай Артемьевичке хабер этмек ичюн Москвагъа адам кетти; шарап, къыйма ве бунгъа бенъзер эрзакъ махсулатлары сатып алмакъ ичюн хызметчи онынънен берабер кетти; Шубинге ямщик коляскасыны кира тутмакъ (бир карета етмей эди) ве арабаларгъа екиледжек атларны азырламакъ эмири берильди; хызметкяр бала, Берсеневиен Инсаровгъа эки кере барып кельди, о оларгъа Зоянынъ къолунен эвель русча, сонъра франсызджа язылгъан эки теклифнамени алып барды. Анна Васильевнанынъ озю къызларнынъ ёл эшьяларыны азырлав ишине тутунды. Амма аз къалды *partie de plaisir* бозуладжакъ эди: Николай Артемьевич Москвадан кейфсиз ве рухсыз алда къайтып кельди, (о аля даа Августина Христиановнагъа ачувланып юре эди) ве вакънаны агълагъан сонъ, къатий суретте, мен бармайджагъым, деп инатлыкъ этти; Кунцеводан Москвагъа, Москвадан Царициногъа, Царицинодан кене Москвагъа, Москвадан исе кене Кунцевогъа замет этип барып кельмек фикирсизликтир, деди ве инаст ер юзюнинъ бир кошеси экинджиинден яхшы, шенъ олгъаныны маъна исбат этсиплер, мен о вакъыт барырым, деди. Белли ки, буны онгъа кимсе исбат этип оламаз ве Анна Васильевна да мазаллы бир кавалер олмагъанындан *partie de plaisir* къайтмакъ

¹ Шенълик кезинтиси (франсызджа).

дереджесине кельди, лякин Увар Иванович акъылына келип онынъ одасына адам ёллар экен, ачувындан «Сувгъа богъулаяткъан адам тобангъа сарыла экен», деп ташлады. Къартны юкъудан уяттылар; о ашагъы тюшти; Анна Васильевнанынъ теклифини сускъан алда динъледи, пармакъларыны ойнатты да, эр кесни тааджиплендирип, бармагъа разы олды. Анна Васильевна онынъ янагъындан опюп, азизим, деп охшады; Николай Артемьевич нефрет иле йылмайды да: «guelle bourde¹ деди (о бойле алларда темиз франсыз сёзлерини къуллаанмагъа севе эди), экинджи куню сабадан саат едилерде каретанен коляска адамнен рыкъма-рыкъ толып, Стаховларнынъ дачасындан чыкъып кетти. Каретагъа ханымлар, эв хадимеси ве Берсенева миндилер; Инсаров арабаджынынъ янына отурды; коляскагъа Увар Ивановичнен Шубин ерлештилер. Увар Иванович пармагынен ишмар этип Шубинни янына чагъырып алды. Шубин ёл бою оны эриштирип кетеджегини бильсе де, лякин «таянч»нен яш рессам арасында насылдыр худжур мунасебет, суный самимийлик бар эди. Шубин бу кересинде семиз достуны раатсызламады: о бугунъ аз сёзли, перишан, муляим эди.

Экипажлар атта кунъдюз куню де къараплыкъ ве дешетли корюнген Царицино къалесининъ виранлыкъларына кельгенде кунеш ачыкъ кок теренлигинде ялдамакъта эди. Эр кес ешилликлерге тюштилер ве шу анъ багъча бетке юрдилер. Огде Елена ве Зоя Инсаровнен берабер кетелер; къуванып-шенъленген Анна Васильевна Увар Ивановичнен къол тутушып, оларнынъ артындан кетмектелер. Увар Иванович нефеси тутулып, абынып-сюрюнип бармакъта, янъы къасыр шляпасы онынъ манълайыны кескен, чызмалары ичинде аякълары къызгъан олсалар да, эр алда хошнут эди; Шубиннен Берсенева оларнынъ артындан кетмектелер. «Биз, достум, ветеранлар киби итият олурмыз», фысылдады Шубин Берсеневаге. Къашынен Еленаны косътерип: «Шимди о тарафта Булгъарстан бар» деп ишарет этти.

Авасы аджайп эди. Чевреде эр шей ачкъан, балкъуртлар бызылдай, къушлар чивильдешелер; узакъта голлер йылтырайлар, къальп къуванч ве шадлыкънен толу. Анна Васильевна: «Эх, насыл гузель! Насыл гузель!» деп текрарлай. Увар Иванович онынъ къуванчнен толу хытапларыны башыны къыбырдатып тасдыкълай, атта онынъ агъызындан бир кере «айтмагъа келеми» деген сёз де чыкъты. Елена тосат-тосат Инсаровнен лакъырды эте; Зоя

¹ Не къадар фикирсизлик (франсызджа).

кенъ шляпасынынъ къаснагъыны сыйпады, уджу ялпакъ-ча кумюш ренкли аякъкъапыны гульгюли антерининъ этегинден яваш-яваш чыкъарып басар, де о якъ-бу якъкъа, де артына айланып бакъар эди. «О-о!— деди Шубин бир кереден алчакъ сеснен хытап этип,— Зоя Никитишна бизге бакъмакъта. Мен онынъ янына барайым да. Елена Никколаевна энди манъа нефретнен бакъа; сени исе, Андрей Петрович, ялынъыз урьмет эте. Мында нефретнен урьмет бир мананы бере биле. Барайым, бир тамам экишидим. Санъа айтаджакъ сёзюм, достум, от-мот джыйып, оларнынъ артындан кет: шимдики вазнетинъе коре бу энъ эльверишли тедбирдир, бу алимлик ишинъе де ярдым эте биле. Сагълыкънен къал!»

Шубин Зоянынъ янына чапып барды, бир элини белине къойды; «*à la Hanoi, Madame*! деди, онынъ элинден тутып огге кетти. Елена токътап, Берсеневни янына чагъырды; онынъ къолундан тутты, лякин Инсаровнен лакъырдысыны девам эте берди. О Инсаровгъа пейгъамбер дёгмесине, акъча агъачына, эменге, ихлямургъасизде не дениле, деп сорады... («Булгъарстан», деп тюшюнир эди бичаре Андрей Петрович).

Бирден огде аджджы сес эшитильди; эр кес башыны котерип о тарафкъа бакъты. Зоя Шубиннинъ сигара къутусыны чалылар арасына атты. Шубин онъа: «Токътанъыз, мен сизге акъыл къоярым!», деп хытап этти де, чалылар ичине кирип сигара къутусыны тапып, Зоянынъ янына къайтып кельди, лякин онъа якъынлашкъанда, сигара къутусы кене авада учты. Бу адисе беш кере текрарланды. Шубин эп шакъылдап куле ве оны къоркъуткъан киби пармагъыны саллай, Зоя исе факъат индемеден йылмая, омузларыны кысып, назлана эди. Инает, Шубин онынъ пармакъларындан тутып, ойле сыкъты ки, Зоя бир джаннен кычырды, сонъра баягъы вакъыт пармакъларына уфюрди, ачувлангъан адам киби чырайыны сытты. Шубин исе онынъ къулагъына фысылдады.

— Яшлар пек чая олалар,— деди Анна Васильевна Увар Ивановичке зевкънен бакъып.

О пармакъларыны ойнатты.

— Зоя Никитишнаны бакъынъыз,— деди Берсенев Еленагъа.

— Я Шубин?— деп джевап берди Елена.

Бу арада эписи Миловидов адына мешур кошк янына кельдилер, Царицино тыйнакъларыны сейир этмек ичюн

¹ Элинъизни беринъиз, ханым (немседже).

токътадылар. Бири-бирине туташып кеткен бу тыйнакълар бир къач верске созулгъан эди. Тыйнакъларнынъ о бир четиндеки сыкъ, бири-бирине туташып кеткен орманлар къою кольге ташлап турмакъта эди. Буюк тыйнакъ бою узанып кеткен юксекликлер багърыны ёргъап киби орткен отлар сувгъа гъает тыныкъ, зумрут ренк бермектелер. Ич бир ерде, атта саилде биле далгъа корюнмей, сув агъарып копюкленмей, сувнынъ устю къыбырдамагъан киби, гуя балабап савуттаки сув тюбюнден бузлап къалгъан ве йылтырап тургъан джам, киби, мавы кок дерсинъ онынънен бирлешип кеткен, юксек ве гурь тереклер онъа бакъып къатып къалгъан киби туралар. Эписи индемеден, чокъ вакъыткъадже бу манзараны сейир эттилер, атта Шубин биле сесини чыкъармай. Зоя да хаялгъа чомды. Ниает, эписи бирден анда авалапмакъ истедилер. Шубин, Инсаров ве Берсенев ашагъы — сув боюна чапып тюштилер. Олар тазе боялгъан буюк бир къайыкънен эки де курек таптылар, ханымларны чагъырдылар. Ханымлар кельдилер; Увар Иванович оларнынъ артындан мукъайтлыкънен яваш-яваш тюшюп кельди. О къайыкъкъа мингендже баягъы кульгю олды. Курекчилернинъ бири койлюдже кольмек кийген панти бурунлы бир йигитчик: «Мукъайт олунъыз, эфендим, бизин сувгъа богъманъыз», деди. «Чокъ шыншыкълама!» деди Увар Иванович. Қайыкъ ялдап кетти. Йигитлер курекни эльге алдылар, лякин оларнынъ арасында Инсаровдан гъайры кимсе курек чекмеге бильмей эди. Шубин эр кеске рус йырларындан бирини айтмакъны теклиф этти ве озю: «Озеннинъ этегине кетемиз...» йырыны йырлап башлады... Берсенев, Зоя ве атта Анна Васильевна да къошулып, оларгъа зиль туттылар (Инсаров йырламагъа бильмей эди), лякин сеслер бирлешмеди, учюнджи мисрада йырджылар янълыштылар, тек Берсенев къаба сеснен: «Далгъадан нам-нишам ёкъ» деп девам этеджек олды, лякин о да утанып токътады. Курекчилер козь къысышып, индемеден тишлерини ырджайттылар. «Сонъ, не олды? — деди Шубин оларгъа бакъып, — дженаплар йырламагъа бильмейлер деп тюшюнесинъ, э?» Койлюджесине кийинген огълан башыны къыбырдатты. «Токъта сен, панти бурун, — деди Шубин, — даа сени шашырымыз. Зоя Никитишна, Нидермейернинъ Le lac¹ тюркюсини айтсанъыз. Сизлер токътанъыз!» Сув ичиндеки куреклер тыпкъы къанатлар киби котерильди, тамчылар шувулдап тёкюльдилер, сонъра бир даа къыбырдамадан къатып къалдылар; къайыкъ кене

¹ Голь (франсызджа).

сув узеринде бираз даа кетти, акъкъу киби азачыкъ чайкъалып токътап къалды. Зоя бираз назланды... «Allons!»¹, деди Анна Васильевна муляим давушнен. Зоя башындан шляпасыны чыкъарып, йырламагъа башлады: «O laci l'appnee a reine a fini sa carriere...»².

Онынъ индже янъгыравукъ сеси джам киби тыныкъ голлернинъ та о бир ялыларына эшитильди; эр бир сёзю орманлар арасында сесленир эди; о тарафта да бирев назик, татлы сеснен йырламакъта, лякин бу ердекинден, адамларнынъ сесинден башкъаджа бир сес янъгырамакъта эди. Зоя йырлап токътагъан сонъ, ялыдаки кошклернинъ биринден «аферин» деп къычыргъан сеслер эшитильди ве о тарафта сарышын черели бир къач немсе корюнди, олар Царициногъа шенъленмек ичюн кельген немселер эдилер. Оларнынъ базылары кольмексиз, галстуксыз ве атта ыркъасыз эдилер, олар bis!— деп ойле гурдели къычырдылар ки, Анна Васильевна тез-тез гольнинъ башкъа тарафына кетмек керек экенини айтты. Лякин къайыкъ ялыгъа барып етмеден Увар Иванович аркъадашларыны бир даа айретте къалдырды: о орманнынъ о бир тарафында эр бир сес пек ачыкъ-айдын эшитильгенини билип, бир кeredен бодене киби пит-питакълап башлады. Башта эр кес сескенди, сонъра пек шенъленип кулюштилер, чюнки Увар Иванович акъикъий бодене киби «йырламакъта» эди. О рухланды, сонъра мышыкъ киби мнявлады, лякин мнявламакъны о къадар келиштирип оламады; о бир даа бодене олып питакълады, эр кеске бир бакъып алды, тынды. Шубин оны къучакълап опеджек олды, о итеп йиберди. Къайыкъ токътап, эписи ялыгъа чыкътылар.

Файтонджы, хызметкяр ве эв хадимеси каретадан сепетлерни алып тюштилер, къарт ихлямур береги астындаки отлар устуне софра къойдылар. Эр кес софра башына отурып, ашамагъа башладылар. Олар буюк иштаанен ашады, бунъа бакъмадан Анна Васильевна мусафирлерге чокъча аш ашатмакъ ичюн токътамадан, буюрынъыз дер, ачыкъ авада тоюп аш ашамакъ файдалы экенини аңлатыр эди. О Увар Ивановичке де бойле сёзлернен мураджаат этти. «Чокъ раатсызланманъыз», деди къарт агъызыны толдурып. Анна Васильевна исе: «Раббим, бойле яхшы кунълерни чокъча хысмет эт!» деп айта берди. Оны танымакънынъ чареси ёкъ эди, о дерсинъ йигирми яш яшарды. Онъа буны Берсенев айтты. «Эльбет,— деди Анна Васильевна,—

¹ Айтса (франсызджа).

² Эх, голы! Йыл биткеннен сен деръал... (франсызджа).

яш экенде гъает гузель эдим». Шубин Зоянынъ янына отурып, онъа токътамадан шарап тѣкюп берир, Зоя исе ичмей назланыр эди. Шубин онъа ялтакъланыр, стакандаки шарапны озю ичер эди. О Зоягъа, тизинъизге баш къоймакъны арз этем, деди; Зоя онынъ «бойле башсызлыгъына-эдепсизлигине» ёл бермеди. Елена дигерлеринден джиддийдже корюнир эди, лякин онынъ гонъюли шимди о къадар тынч эди ки, чокътан озюни бу къадар тынч ис этмеген эди. Шимди озюни пек мерхаметли сайды, янында ялынъыз Инсаров дегиль, бельки Берсеневнинъ де олгъаныны истеди... Андрей Петрович бунынъ манасыны ачыкъ тасавур этамаса да, яваштан кокюс кечирди.

Вакъыт кечип кеткени де дуюлмады, акъшам олды. Анна Васильевна бирден озюне кельген киби: «Вай, аллам, акъшам олгъан да!»— деди.— Ойнадыкъ, кульдик, дженап-лар, энди...» Дигерлери де азырланып башладылар, эписи ат-араба тургъан къале тарафкъа ёл алдылар. Тыйнакълар янындан кечаяткъанда, Царициноны сонъки кере сейир этмек ичюн токътадылар. Чевреге акъшам гузеллиги ортюльген; кокни шефакъ къаплагъан, япракълар шимди-чик къозгъалгъан ельчиктен ачувлангъан киби къыбырданмакъталар, узакъта сув атеш ичиндеки алтын киби джилъвели акъмакъта; багъчанынъ о якъ-бу якъында къырмызы къуббелер ве кошклер къарарып корюнген тереклер арасында козьге ачыкъ-айдын ташланмакъталар. Анна Васильевна: «Сагълыкънен къал, Царицино, бугунъки кезинтини ич де унутмамыз!» деди. Лякин шу анъда гуя онынъ сонъки сѣзлерининъ тасдыкы оларакъ, ойле бир худжур ал олды ки, буны унутмакъ ич де мумкюн дегиль эди.

Анна Васильевна Царицинонен сагълыкълашув сѣзлери даа айтып битирмеден, ондан бир къач адым о тараф-таки юксек эрылгъан тереги тюбюнден тертипсиз айтылгъан хытап-лар, шакъылдап кулювлер ве зий-чувлар эшитильди, бир къач услусыз эркек, Зоя йырлагъанда бар къуветлеринен эльчырпып, къычыршкъан йыр мухлисleri ёлны кестилер. Йыр динълемеге севген бу дженап-лар кейфли эдилер. Олар къадынларны корип токътадылар, лякин услусыз, сопа киби узун, огюз киби бакъкъан козьleri къырмызы бир немсе озь топындан айырылып чыкъты, келишиксиз алда теменна этти, дандюрикленип кечип, къоркъудан таш киби къатып къалгъан Анна Васильевнанынъ янында токътады.

— Ханым азретлери, сагълыгъынъыз насыл?— деди о къарыкъ сеснен.

Анна Васильевна къоркъуп арткъа чекильди.

Узун бойлу немсе рус тилини чайнагъан алда, кене лакъырды этип башлады:

— Сонъ, бизим компани, сизгѣ *bis* ве аферин, сагъ олу-
нъыз деп кычыргъанда, сиз не ичюн тюркю сѣйлемеди-
нъыз?

— Эльбет, эльбет, не ичюн?..— дедилер онынъ аркъа-
дашлары да.

Инсаров огге адым атты, оны Шубин токътатып, Анна
Васильевнаны озю кьорчалады.

— Урьметли таныш олмагъан бирадерлер,— деди о,—
пек тааджиplenгенмизни сизге бильдирмеге мусааде эти-
нъиз, не ичюн десенъиз, сиз озь арекетинъизнен бизим эпи-
мизде ойле дуйгъулар догъурдынъыз. Анълагъаныма коре,
сиз Кавказдаки сакс къабилесине менсуп адамларсынъыз,
биз сизлерни эдеп-намусны билиджи адамлар, деп анъла-
макъ керекмиз, лякин сиз танымагъан къадынгъа илиш-
мектесинъиз. Башкъа бир шараитте сизнен расткелишкен
олсам, пек хошнут олур эдим, чюнки анълагъаныма коре,
мускулларынъыз гъает къуветли корюне *biceps, triceps*
*u deltoideus*¹, эйкельтраш олгъаным ичюн сизни къаршыма
отуртып, суретинъизни ясамакъ бахтына нанль олур эдим,
лякин шимди бизим раатлыгъымызны бозманъыз.

«Урьметли таныш олмагъан адам» Шубиннинъ бутюн
сѣзлерини, оны бийсинмей, кьолларыны белине тиреген
алда динъледди. Кене шу яры-юрту сѣзлерни текрарлады:

— Сиз сѣйленесинъиз, лякин мен бир шей анъламайым,
сиз мени аякъкъапчы, я да саат тюзетиджи, деп, тюшюне-
синъиз, гъалиба? Ёкъ, мен офицерим, мен devlet хызмет-
чисим...

— Мен бунъа шубеленмейим...— деп Шубин сѣзюни
башламагъа етиштирамады таныш олмагъан адам ёл
ичинде яткъан далны алып кенаргъа ташлагъан киби
шекильсиз буюк эллеринен оны четке сюрюп ташлады:

— Мен сизден сорайым, биз *bis* деп кычыргъанда, сиз
не ичюн тюркю айтмадынъыз? Мен шимди, бу дакъкъада
мындан кетерим, лякин шарт шундан ибарет ки, анавы
фрейлейн, мына бу ханым дегиль, ёкъ, бу керекмей, анавы
я да бу (о Еленанен Зояны косътерди), биз немседже
айткъанымыз киби, манъа *einen Kuss* — манъа бир кере
оптюрсин. Не олгъан экен? Бу бир шей дегиль.

— Бир шей дегиль, *einen Kuss* — бу бир шей дегиль,—
деп кычырдылар онынъ аркъадашлары.

¹ Мускулларнынъ ады (латиндже).

Кулькуден къатып-къатып къалмакъта олгъан сархуш бир немсе:

— Ih! Der Sakramenter ¹— деди.

Зоя Инсаровнынъ элини къавий тутты, лякин Инсаров ондан элини бошатты да, зыпкъын, узун бойлу немсенинъ къаршысына барды.

— Эгер мумкюн олса, ёлны бошатынъыз,— деди Инсаров онъа алчакъ, лякин джиддий сеснен.

Немсе къакъылдап кулъди.

— Ёлны бошат? Бакъса буны! Я меним де сизлер киби кезинмеге акъкъым ёкъмы? Ёлны бошат экен! Не ичюн бошатаджакъ экеним?

— Чюнки сиз ханымларны раатсызламакътасынъыз,— деди Инсаров, ве бирден чырайы агъарды:— чюнки сиз сархушсынъыз.

— Не? Сархушым? Эшитесинъизми? Horen Sie das Herr Provisor?²

Мен офиц ерим, офицернинъ акъкъы бар. Энди исе мен талап этем: Satisfaction! Einen Kuss will ich!³

— Эгер кене бир адым атсанъыз...— деди Инсаров.

— Сонъ? Адым атсам не япаджакъсынъыз?

— Сизни сувгъа котерип атарым.

— Сувгъа? Не Herr Je⁴. Тек бумы? Къана бакъайыкъ, бу пек меракълы, сувгъа насыл этип атар экен...

Дженап офицер къолларыны котерип, илери ынтылды, лякин бирден февкъульаде бир ал олды: о хырылдады, услупсыз буюк кевдеси силькинди, ерден котерильди, аякълары авада салландылар, ханымлар бирден къычырышсалар да, не олгъаныны анълап етиштирамадылар, дженап офицер о къаба, келишиксиз кевдесинен, сонъ авада бираз салынып тургъан киби олды, шап этип гольге тюшти ве бирден далгъалангъан сув ичинде гъайып олды.

Ханымлар эписи бирден:

— Вай,— деп чивильдештилер.

— Mein Gott!⁵— деген сеслер эшитильди башкъа тарафтан.

Бир дакъкъа къадар вакъыт кечти... сув узеринде сылакъ сачлары япышып къалгъан томаланъ баш корюнди; онынъ устюнде копюклер пейда олды, эки эли исе дудакълары устюнде къалтырар эди...

¹ Налет (немседже).

² Эшитесинъизми, бу нелер айта, дженап провизор (немседже).

³ Кейф-сефа. Опымелерини истейим (немседже).

⁴ Я раббим (немседже).

⁵ Я аллам (немседже).

— О богъуладжакъ, оны къртарынъыз, къртарынъыз!— деп кычырды Анна Васильевна, ялыда аякъларыны керген алда, тутулып-тутулып нефес алмакъта олгъан Инсаровгъа.

О нефрет ве шефкъатсызлыкънен:

— Озю ялдап чыкър. Кетейик,— деди Анна Васильевнанынъ элинден туткъан алда.— Айдынъыз кетейик, Увар Иванович, Елена Николаевна.

Сувнынъ четиндеки бир къамышкъа япышкъан бичаре немсенинъ:

— А... а... о...,— деген феръяды эшитильди.

Эписи Инсаровнынъ артындан юрип, «достлар»нынъ янындан кечип кеттилер. Лякин быралкъылар озъ башлыкъларындан айырылгъан сонъ, сусып къалдылар, бир шей айтып оламадылар, ялынъыз бир джесюрдже сою башыны къакъытып: «Сонъ, бу, лякин... шундан сонъ... бунынъ не экенини алла биледжек» деп мыдырданды, дигери исе атта олар кечип кеткендже башындан шляпасыны чыкърарып турды. Инсаров оларгъа пек дешетли адам олып корюнди, акъыкътен де, онынъ чересинде насылдыр шефкъатсызлыкъ алямети пейда олгъаны корюнип тура эди. Немселер озъ аркъадашларыны сувдан чыкърарып алмакъ ичюн чаптылар. О сувдан чыккъаны киби окюрип агъламагъа башлады ве мен шикъет этеджегим, граф фон Кузериц дженапларынынъ узурьна барырым, «рус ийлекарлар» деп багъырып къалды...

Лякин «рус ийлекарлар» оларнынъ сълзлерине къулакъ асмадылар, къалеге тездже бармакъ ичюн ашкъ-аджеле юрюп кеттилер. Олар багъча ичинден сес-солукъсыз кеттилер, ялынъыз Анна Васильевна яваштан кокюс кечирир эди. Олар ат-арабалары тургъан ерге келип токътадылар, Гомер эсерлериндеки къараманлар киби къакъылдап кулюп йибердилер. Башта Шубин тыпкъы дели адам киби бар кучюнен кычырып кулюп башлады, онынъ артындан Берсенов къаба сеснен шакъылдады, Зоя къакъылдап кульди, Анна Васильевна да бирден юрегини тутып, кулькюге къошулды. Атта Елена да кулюмсиреди, Инсаров сербест кульди. Лякин Увар Иванович эр кестен кучлюдже, эр кестен чокъ ве эр кестен зияде шакъылдап, къабыргъаларында санджы пейда олып, оксюрнги къозгъап, нефеси тутулгъандже кульди. О озюни азачыкъ эльге алгъан, козълеринден яш акъкъан алда: «Мен... бу шалп эткен шей не экен деп... бакъсам... о экен... сув ичинде чалкъа тюшкен, ята»... деди де, кене ойле къакъылдады ки, бутюн вуджуды-бедеи силькинди. Зоя онынъ кулькюсини даа зияде

котермеге себепчи олды. «Бакъсам, аякълары тѣпедѣ чапаланалар». «Эбет, эбет,— деди Увар Иванович онынъ лафыны агъзындан алып,— аякълары, аякълары... бир кереден шалп! Бу о экен, сув ичинде... ч-ч-чапаланмакъта».— «Я оны насыл котерип атты, немсе ондан учъ кере агъырдыр», деди Зоя. «Буны мен сизге анълатайым,— деди Увар Иванович, козьяшларыны сюрте-сюрте,— бакъып турдым: бир элинен белинден тутты, аягъыны тиреп алды, бирден котерди, шалп этти! Не шалп этти экен, сувда чапаланмакъта»...

Арабалар чокътан кеттилер, Царицино къалеси артта къалды, лякин Увар Иванович аля даа кулъкюсини токътатып оламай эди. Файтонда кене онынънен берабер кетмекте олгъан Шубин ниает оны утандырды.

Инсаров къолайсызланды. О каретада Еленанынъ къаршысында отура (арабаджынынъ янында Берсенев отура эди), о индемеэ эди; Елена да сускъан. Инсаров, онынъ манъа джаны агъырды, деп тюшюнди, амма Еленанынъ онъа джаны агъырмады. О башта пек къоркъты, сонъ Инсаровнынъ чересинде пейда олгъан денъишме оны айретлендирди; сонъра вакъианы бирлей-бирлей хатырлады. Лякин не хусусында тюшюнгенини озю де бильмей эди. Бутюн кунъ девамындаки дуйгъулары таркъалып кетти, бу дуйгъуларнынъ ерини башкъа шей алды, о бунынъ не экенини анълап оламай эди. *Partie de plaisir* пек чокъ созулды; акъшамнынъ геджеге дѣнгенини дуймадылар. Карета тез кетеркен къа экин тарлалары янындан кече, мында темиз ве пичен къокъулы ава бурунъга урулып тура, къа кениш пичен аланлары бойлап кете, черенъни темиз салкъын ава сыйпай. Кокъ тютеп тургъан киби къараргъан. Ниает, улькюн ве къырмызы ай да корюнди. Анна Васильевна юкъусырамакъта, Зоя башыны пенджерен чыкъарып, ёлны сейир этип кетмекте. Елена, ниает, бир сааттен берли Инсаровнен лакъырды этмегенини хатырлады. О Инсаровгъа эмиетсиз бир суальнен мураджаат этти: Инсаров деръал онъа джевап къайтарды. Азада насылдыр белли олмагъан сеслер эшитилип башлады, узакътан бинълернен адамларнынъ сеслери эшитильмекте: оларнынъ къаршысында Москва пейда олды. Огде ярыкълар липильдеп корюнип башладылар. Олар эп артып бардылар. Ниает, арабалар таш ёлгъа чыкъты, Анна Васильевна уянды; бири-бирининъ сѣзюни кимсе анълап оламаса да, каретадакилернинъ эписи сѣйлешип башладылар, эки араба ве оларгъа екильген секиз атнынъ аякълары астында таш ёл ойле тасырдар эди ки, бу шаматадан бир шей анъламакъ-

нынъ чареси ёкъ эди. Москвадан Кунцевогъа баргъандже ёл пек узакъ ве бездириджи олып корюнди; эписи башларыны эр тарафкъа ташлап юкълар я да индемей кетер эдилер, ялынъыз Елена козь юммады: о козьлерини Инсаровнынъ къарарып корюнген къыяфетинден алмады. Шубинни махзунлыкъ сарып алды: онынъ козюне серин ель урып оны раатсызлады; о шинелининъ якъасыны котерди, аз къалды агълаязды. Увар Иванович де о якъына, де бу якъына саллангъан алда кейфнен юкъламакъта эди. Ниает, арабалар токътады. Эки хызметкяр Анна Васильевнаны каретадан тюшюрдилер; о бир тамам ёрулгъан эди, ёлдашларынен сагълыкълашыр экен, пек эзильдим, деди; олар сагълыкълашкъанда Анна Васильевнагъа тешеккюр билдирдилер, о исе: «Пек ёрулдым» деп текрарлады. Елена Инсаровнен биринджи кере къол тутушып сагълыкълашты ве баягъы вакъыткъадже союмадан пенджере янында бакъып турды; Шубин исе вакъытыны тапып Берсенеvнинъ къулагъына фысылдады:

— Сархуш немсени сувгъа котерип атсын да, кене къарамаи олмасынмы?

— Сен оны да беджерип оламадынъ,— деди Берсенеv ве Инсаровнен берабер эвине кетти.

Эки дост озъ эвлерине къайтып кельгенде танъ агъарып башлагъан эди. Даа кунеш догъмагъан, лякин салкъын тюшкен, отларнынъ устюни чал чыкъ баскъан, эрте танъдан турмагъа алышкъан торгъайлар энди ярышмакъта олгъан кокке котерилип чивильдешип башлагъанлар, кокте исе энъ сонъки балабаи йылдыз бир козь киби парылдап йылтырамакъта эди.

XVI

Елена Инсаровнен танышкъан сонъ арадан чокъ кечмей (бешинджи я да алтынджи кере корюшкен сонъ) хатире дефтери тутты. Шу хатире дефтеринден парчалар кетиремиз:

Июнь... Андрей Петрович манъа китаплар кетирип берди, лякин мен оларны окъуп оламайым, онъа окъуп оламайым, деменге утанам; окъудым деп ялан айтып, китапларны къайтарып береджегим кельмей. Китапларны къайтарып берсем, онынъ джаны агъыра биле. О манъа чокъ дикъкъат айыра. Гъалиба, мени бегене. Андрей Петрович пек яхшы адам.

...Мен не истейим? Не ичюн юрегим бу къадар ксдерли, бу къадар ёргъун? Не ичюн учуп кетмекте олгъан къуш-

ларгъа кунъджиликнен бакъам? Оларнен берабер учуп кетмек истейим, лякин къайда учуп кетмесини озюм де бильмейим, мындан узакъкъа, пек узакъ ерлерге учуп кетмек истейим. Амма бойле истек гунях дегильми экен? Анам, бабам мындалар. Мен оларны севем де! Екъ, оларны истегеним киби севмейим. Бу сёзни хатырлагъаным киби юрегим дешетлене, лякин бу догъру. Итимал, мен гуняхкярдырым, итимал, бу къадар кускюнлигиминиъ, раатсызлыгъымныъ себеби де шундадыр. Насылдыр бир къол мени басмакъта, эзекте. Мен бастырыкъта яткъан кибим, устюме дивар авдарылгъан киби. Буны не ичюн башкъалар дуймайлар? Озюмизиниъкилерге первасызлыкънен бакъсам, кимни севеджегим? Бабам манъа, о тек копек-мышыкъларны севе, деп юзлей, онынъ айткъаны догъру. Бу акъта тюшюнип бакъмакъ керек. Мен аз ибадет этем; ибадет этмек керек... Мен севиледжегим, гъалиба.

...Дженап Инсаровнен лакъырды эткенде данма утанамчекинем. Не ичюн бойле, озюм де бильмейим, мен яш бала дегилим, о нсе пек саде ве ачыкъгонъюлли адам. Базада онынъ череси пек джиддийлеше. Онынъ бизден башкъа да тюшюнджелери чокъ олгъангъа бенъзей. Мен буны дуям, онынъ вакъытыны алмагъа чекинем. Андрей Петрович башкъа адам. Онынънен бутюн кунъ лакъырды эте билем. Лякин о да манъа данма Инсаров хусусында айта: онынъ тафсилятларындан адамны дешет баса! Бугунъ гедже тюшюмде къолуна ханджер тутып тургъан Инсаровны коръдим. Гуя манъа: «Сени де, озюмни де ольдюреджегим», дей экен. Не къадар буюк акъылсызлыкъ!

...Ах, бир де бир адам манъа: сен мына бойле яп, десе эди, ялынъыз алидженап олмакъ къяфи дегиль; биревге яхшылыкъ япмакъ... эбет... аятта энъ эсас шей шу. Лякин насыл яхшылыкъ япмакъ керек? Мен озюмни токътатып олса эдим. Дженап Инсаров акъкъында не себептен бу къадар чокъ тюшюнгенимни бильмейим. О келе, лакъырдыгъа дикъкъатнен къулакъ асып динълей, лякин озюни сыкъмай, тынч отура; мен онъа бакъып отурам, хошланам,— тек шу; о кеткен сонъ онынъ сёзлерини хатырлайым, юрегиме кольге эне, эеджанланам... Амма не ичюн бойле олгъаныны озюм де бильмейим (о франсызджа яхшы бильмей, лякин чекинмей, онынъ бу адетини мен пек бегенем). Затен, мен даима янъы адамлар акъкъында чокъ тюшюнем. Онынънен лакъырды этер экеним, бирден тюкянджымыз Василийни хатырладым: о янып тургъан эв ичинден топал къартны алып чыкъкъан ве озю де эляк олаяз-

гъан. Бабам онъа азамат деди, анам исе онъа беш кумюш берди, мен онъа теменна этмек истеген эдим. О пек саде, атта тентекче эди, сонъра ичкиджиликке берильди.

...Бугунь мен бир тиленджиге ярым капик садакъа бердим, о манъа: не ичюн сен бу къадар гъамлысынъ?— деди. Черем гъамлы олгъаныны акъылыма биле кетирмеген эдим. Биревге къол узатайым дейим, лякин кимсе ёкъ. Яныма озюм истемеген адамлар келелер; истегенлерим исе... четтен айланып кечелер.

...Бугунь манъа не олгъаныны озюм де бильмейим; фикирлерим чыбалып кетмектелер, тиз чёкмеге азырым, биревлерге ялварып-ялкъармакъ, имдат сорамакъ истейим. Кимнинъ насыл экенини бильмейим, амма мени бирев ольдюрөджек киби, гонъюлим феръяд чеке, гъазапланам: агълайым, тынчланып оламайым... Я раббим! Я раббим! Меним бу къозгъалувымны бастыр. Тек сен теселли бере билесинъ, башкъаларнынъ эписи аджиз, берген садакъаларым да, якъан эйликлерим де манъа бир тюрлю ярдым этип оламазлар. Бир де бир эвге хызметкъар олып кетсем, бельки енгиль олур эди.

Яшлыкъ не ичюн берильген, мен не ичюн яшамакътам, бу юрек манъа не ичюн берильген, буларнынъ эписи не ичюн?

...Инсаров, дженап Инсаров,— мен онынъ акъкъында не язаджагъымны бильмейим,— о мени эсир этмекте. Онынъ юрегинде не бар?— бильмек истейим: о пек ачыкъгонъюлли адамгъа бенъзей, лякин манъа бир шей белли дегиль. О базан манъа сынайткъан адам киби бакъа. Ёкъса бу меним озь хаялыммы? Поль эп мени ачувландырмакъта. Польгъа ачувым бар. О не ичюн бойле япа экен? Поль мени севе... Амма манъа онынъ севгиси керек дегиль. О Зоягъа да ургъун. Мен онъа нисбетен адалетсизим; о тюневин манъа, сиз ярым адалетсиз оламазсынъыз, деди... О акълы. Бу пек ярамай шей.

Ах, дуям, адам я бахытсыз, я фукъаре, я да хастаджан олмакъ керек экен. Ёкъ исе о бурныны котере.

...Андрей Петрович бугунь манъа анавы эки булгъар хусусында не ичюн сёйледи! Буны бир де бир ниетнен махсус айтты. Дженап Инсаровнен алып-береджегим ёкъ. Андрей Петровичке джаным агъыра.

...Къолума къалемни алам, лякин неден башламакъ керек экенини бильмейим. О бугунь багъчада менимнен умютсизден лакъырды этип башлады. О шу къадар муляим ве незакетли эди ки! Буны насыл этип бойле тез дуйдым! Биз гуя пек эски достлармыз, лякин бири-биримизни тек

шимди анъладыкъ. Насыл этип оны шимдигедже анълама-
гъан экеним! О шимди манъа гъает якъын адам. Шу ери
мерахълы ки, гонъюлим баягъы тынчланды. Мерахълы шей:
туневин Андрей Петровичке ачувлы эдим, атта оны дже-
нап Инсаров, деп чагъыргъан эдим, бугунъ нсе... Мына,
ниает, бир догъру гонъюлли адам тапылды; онъа ишан-
макъ мумкюн. Бу адам ялан айтмай; ялан айтмагъан
адамны биринджи кере расткетирдим; башкъаларнынъ
эписи яланджы, эр кес ялан сёйлей: къыйметли, шефкъат-
лы Андрей Петрович, сизни не ичюн ынджытайым? Ёкъ!
Андрей Петрович, итимал, онъа ишбетен окъумыштыр,
итимал, акъыллыджадыр... Амма бильмейим, Андрей Пет-
рович онынъ янында зияде аджиз олып корюне: о озь
ватаны акъкъында лакъырды эткенде гъайретке тола, юк-
селе, чырайы ачыла, сеси челик киби янърай, эм ойле
кучлю-гъайретли ола ки, кимсеге баш эгмей. О тек лакъыр-
ды этмектен сынъырланмадан, чокъ иш япты ве илериде
де чокъ иш япар. Мен ондан эписини сорап билерим...
О деръал манъа бакъып кулюмсиреди. Ялынъыз агъалар
бойле йылмайып бакъа билелер. Мен нек мемнюним!
О бизге ильки кере кельгенде, бу къадар тез достлашып
кетермиз, деген шей акъылыма биле кельмеген эди. Шимди
о биринджи кере корюшкенде первасыз олгъаныма къува-
нам... Первасыз эмиш! Я мен шимди первасыз дегилимми?

...Чокътан берли юрегим бойле тынчланмагъан эди.
Ичимде ойле бир тынчлыкъ бар ки... Язмагъа сёз биле
ёкъ. Оны тез-тез корип турам, бунынъ озю къафн. Даа нени
язайым?

...Поль эвинден чыкъмай; Андрей Петрович нсе келю-
вини сийреклештирип башлады... бичаре! Занымджа, о...
Ёкъ, ойле олмасы мумкюн дегиль. Андрей Петровичнен
лакъырды этип отурмакны севем; озю акъкъында бир
сёз биле айтмай, даима амелий, айдалы ишлер акъкъын-
да лакъырды эте. О Шубинге бенъземей. Шубин кобелек
киби дюльбер кийине, озь дюльберлигини озю сейир эте,
атта кобелеклер биле бойле япмайлар. Шубин де, Андрей
Петрович де... не айтмакъ истегенимни озюм де бильмейим.

...О бизим эвге истекнен келе, мен буны билем. Амма
не ичюн мында кельсе севине? О менде насыл эйи шей
тапты? Догъру, бизлернинъ истеклеримиз бири-бирине
бенъзей: о да, мен де шиир севмеймиз: экимиз де санъат-
ны анъламаймыз. Лякин о менден чокъ устюн! О агъыр-
макъ, мен нсе даима истъян ичиндем; онынъ ёлу, макъсады
бар, я, мен, мен къайда бараджагъым? Меним мекяным
къайда? О тынч, лякин фикирлери узакъта. Вакъты кель-

генде о бизлерни эбедий ташлап кетер, о озь юртуна, денъизиниъ о бир тарафына кетер. Не олгъан экен? Алла ёлуны ачыкъ этсин! Амма мен эр алда, мында юргенде оны тапыгъаным ичюн хошнут олурым.

Не ичюн о рус дегиль? Ёкъ, онынъ рус олмасы мумкюн дегиль.

Оны анам да бегене, алчакъгонъюлли дей. Шефкъатлы ана! Анам оны яхшы бильмей. Поль суса бере, кинаелерини бегенмегенимни анълай, амма ондан кунълей. Юреги къара йигит! Онынъ не акъкъы бар? Я мен бир кере биле...

Буларнынъ эписи делилик! Не ичюн бу хаяллар башымдан кетмейлер?

...Лякин шимдигедже, йигирми яшкъа киргендже, ич кимсени севмегеним меракълы! Фикиримдже, Д. (онъа энди Д. дейджегим, бу Дмитрий адыны мен пек бегенем) озь ишине, озь ниетине бир тамам берильгени ичюн де къальби шу къадар айдын, тынч... О не ичюн эеджанлансын? Ким де бутюнлей... бутюнлей... бутюнлей озюнинъ ишине берилип кетсе, онынъ гъамы аз ола, о энди ич бир шей ичюн джевапкъар олмай. Онынъ сербестлиги озюнде дегиль... Затен о да, мен де, экимиз де бир сой чечеклерни севемиз. Бугунъ бир къырмызы гульни къопардым. Бир япрагъы къопып тюшти, о ерден алды... Мен гульни онъа бердим.

...Д. бизге сыкъ-сыкъ келе. Тюневин о бутюн акъшам бизде отурды! О манъа булгъар тилини огретеджек ола. Мен онынънен сакъынмадан, тыпкъы эвдеки киби шенъ отурам, озюмни эвдекинден де яхшыджа ис этем.

...Кунълер тез кечип кетелер... Ичимде бир ярыкълыкъ бар, лякин не ичюндир базыда къоркъам, эм аллагъа шукюр этеджегим де келе, эм козюме яш келе. Эй, къальбиме шенълик берген айдын кунълер!

...Аля даа эвелькиси киби енгилим, ялынъыз базы-базыда азачыкъ кедерленем. Мен бахытлым... Керчектен де бахытлыммы?

...Тюневинки сеятны чокъ вакъыткъадже унутып оламам. Насыл худжур, янъы, дешетли теэссуратлар! О анавы услупсыз кишини бирден котерип, сувгъа бир топ киби аткъанда, мен къоркъкъаным ёкъ... лякин мени онынъ озю сескендирди. Сонъра исе череси бир тамам денъишип, ачувлы корюниш алды. Озю ялдап чыкъар деди. Бу сёзлерден вуджудым къалтырады. Демек, мен оны анъламагъан экеним. Сонъра эр кес кулип башлады, озюм де кульгенде, оны ойле аджыдым ки! О утанды, дуйдым, о менден пек утанды. Липейкада, къараилыкъта мен онъа бакъмагъа аракет эткенде, ондан къоркътым. Эльбет,

онынънен шакъалашмакъ олмай, о къорчаламагъа биле. Амма бу ачув, бу дудакъ титремеси, бу зеэрли кулюшлер неге керек? Бельки башкъа тюрлю ола бильмейдир? Кимсеге феналыкъ япмаювнен, муляим олувнен эркек киши джесюр ола бильмез? О якъында манъа: аят пек агъыр деген эди. Мен бу сѣзни Андрей Петровичке айттым, о Д. нынъ фикирине къошулмады. Оларнынъ ангиси акъ? О кунъки сефернинъ башланувны айтмайсынъызмы! Онынъ янында, атта индемей юрсем де, гонъюлим пек хошнут олды... Эр алда о вакъиадан мемнюним. Ойле олмакъ да керек эди.

...Кене раатсызлыкъ... Сагълыгъым уймай.

...Шу кунълерде бу дефтерге бир шей язмадым, чюнки язаджагъым кельмей. Язгъан шейлерим истегеним кибн олып чыкъмайджагъыны дуйдым.. Сонъ, гонъюлимде не бар? Мен онынънен баягъы вакъыт лакъырды эттим, чокъ шейлерни бильдим. О озъ планларыны айтты (керчек, бойнундаки яранынъ неден олгъаныны энди анъладым. Я раббим! Онынъ олюмге укум этильгенини, зар-зорнен къачып къуртулгъаныны, оны яралагъанларыны тюшюнсем... О дженкни эвельден дуяр, мсмнюн олур. Мен Д.ны бир вакъыт бойле кедерли ве гъамлы коръмеген эдим... О... О... не ичюн гъамлы? Бабам шеэрден къайтып келип, эки-мизни берабер коръди, бизге тикленип бакъты. Андрей Петрович де кельди: о пек азгъан, чырайы къачкъан. Шубинге сувукъ бакъкъаным, оны бийсенмегеним ичюн манъа дарылды. Керчек, Польни бйр тамам унуткъаным. Оны коръсем къабаатымны ювмагъа арекет этерим. Шимди онынънен... алемде ич кимсенен ишим ёкъ... Андрей Петрович менимнен пасылдыр окюнчнен лакъырды этти. Бунынъ манасы неде? Этрафым, къальбим не ичюн бойле къаранлыкъ? Этрафымда, юрегимде насылдыр сырлы ал пейда олгъангъа бенъзей, буны ифаделемеге мунасиб сѣз тапмакъ керегим...

...Бутюн гедже юкъламадым, башым агъырта. Хатире язмагъа не керек? О бугунъ чокъ отурмады, тез кетти, мен исе онынънен лакъырды этеджек эдим... О менден къачып юргенге ошай. Э, озюни четке ала!

...Сѣз тапылды, гонъюлим айдынлашты! Я раббим! Манъа шефкъат эт... Мен оны севем!

XVII

Елена шу сонъки дешетли сѣзни дефтерине язгъан куню Инсаров Берсеневнинъ эвинде отурып, Берсенев исе, айрет-

ли алда аякъ устюнде эди. Инсаров Москвагъа кочип кетеджегини онъа шимди бильдирди.

— Быракъынъыз шуны,— деди Берсенеv,— энъ яхшы мевсим энди башланаджакъ. Москвада не япаджакъ-сынъыз? Оппадакътан бу не демек? Ёкъса бир де-бир хабер алдынъызмы?

— Ёкъ, бир тюрлю хабер алгъаным ёкъ,— деди Инсаров,— лякин, занымджа, энди меним мында къалуvым мумкюн дегиль.

— Бу олмайджакъ шей...

— Андрей Петрович,— деди Инсаров,— риджа этем, мени къыйнаманъыз. Сизден айрылмакъ манъа агъыр, лякин башкъа чарем ёкъ.

Берсенеv онъа тикленип бакъты.

— Билем,— деди о ниает,— сизни къандырмакънынъ чареси ёкъ. Къарарынъыз къавийми?

— Пек къавий,— Инсаров шойле деп джевап берди, чыкып кетти.

Берсенеv эв ичинде доланды, шляпасыны элине алып, Стаховларнынъ эвине кетти.

— Манъа бир де бир хабер кетирдинъизми,— деди Елена, эвде тек экиси къалгъан арада.

— Эльбет, сиз буны къайдан бильдинъиз?

— Бунынъ эмиети ёкъ. Айтынъыз, не олды?

Берсенеv онъа Инсаровнынъ кочип кетяйткъаныны айтты.

Еленанынъ череси агъарды.

— Не ичюн экен?— деди Елена зорнен.

— Озюнъизге белли ки,— деди Берсенеv,— Дмитрий Никанорович озюнинъ ишлери акъкъында биревге эсап бермеге чокъ севмей. Лякин, меним фикиримдже... Отуруп лакъырды этейик, Елена Николаевна, сиз кейфсиз корюнесинъиз... Онынъ умулсиэден кетяйткъанынынъ себеби неде экенини мен анълагъан кибим.

— Себеби недеп ибарет, не экен?— деди Елена, сувукъ эллеринен Берсенеvнинъ эллерини къавий сыкъар экен, буны озю де дуймады.

— Мына корьдинъизми,— деп башлады Берсенеv, чересинде махзун тебессюм иле,— сизге буны насыл анълатсам экен? Сёэни бу сененинъ бааринден, Инсаровнен пек якъындан танышкъан вакъыттан башлайым. Онынънен бир союмызнынъ эвинде расткелишкен эдик, союмызнынъ пек дюльбер бир къызы бар эди. Мен Инсаров о къызы бегенген олса керек, деп тюшюндим, бу фикиримни онъа айттым. О кульди, манъа: янълыштынъыз, къальбимде бойле

шей ёкъ, лякин ойле бир шей олгъан киби олса, андан деръал кетер эдим, чюнки шахсий ис-дуйгъуларыма берилип, озь ишиме ве озь вазифеме хиянетлик япмагъа акъкъым ёкъ, деди.— Булар онынъ озю айткъан сёзлер. «Мен булгъарым, манъа рус кызынынъ севгиси керекмей», деген эди о...

— Сонъ... не, энди сизинъ айткъанынъызгъа коре...— Елена яваштан шойле деди де, дарбеден озюни алып къачкъан адам киби башыны терс бурды, лякин о Берсеневнинъ къолларыны аля даа тутуп тура эди.

— Занымджа,— деди Берсенев, сесини алчалтып,— занымджа, о вакъытта янълыш олып чыкъкъан фикирим энди догъру олып чыкъкъангъа бенъзей.

— Яни... сизинъдже... мени азапламанъыз!— деди бирден Елена.

— Менимдже,— деди Берсенев онынъ сёзюни деръал агъызындан алып,— Инсаров энди рус кызыны севди, озь сёзюни ерине кетирмек ичюн кетмек истей.

Елена онынъ элини даа зияде сыкъты ве утангъанындан чересинде ве бойнунда пейда олгъан кызыллыкъны гизлемек ичюн башыны даа зияде эгди.

— Андрей Петрович, сиз фериште киби темиз къальпли адамсынъыз,— деди Елена.— Айтынъыз, о сагълыкълашмагъа келирми экен?

— Занымджа, мытлакъа кельсе керек, чюнки сагълыкълашмадан кетип оламаз.

— Онъа айтынъыз, айтынъыз ки...

Лякин бичаре кыз озюни тутуп оламады: козьлерни яшкъа толды, эвден чапып чыкъып кетти.

Берсенев яваш-яваш эвине къайткъанда: «О Инсаровны мына насыл севе экен,— деп тюшюнди.— Мен бу къадар олур деп тюшюнмеген эдим; бу къадар север деп тюшюнмеген эдим. Сиз темиз къальпли адамсынъыз,— деп девам этти о...— Еленагъа бу сёзлерни насыл дуйгъу ве ниетнен айткъанымны ким билсин? Ёкъ, темиз къальппен айтмадым, темиз къальптен дегиль. Ханджер акъикъатен де ярагъа санчылып тургъаныны бильмек ичюн айткъан эдим... Олар бири-бирини севелер, оларгъа мен ярдым эттим, бундан хошнут олмакъ керек... Шубин мени: «Илимнен Русие халкы арасындаки оладжакъ вастаджы» деп айтты, анълашылгъанына коре манълайыма вастаджылыкъ язылгъан, гъалиба. Я барып да янълышкъан олсам? Ёкъ, янълышмадым...»

Андрей Петровичке пек элем этти, онынъ къафасына Раумер де кирмеди.

Экинджи куню саат экилерде Инсаров Стаховларнынъ эвинде кельди. Пакъыл киби Анна Васильевнанынъ эвинде мусафир бар эди. Бу мусафир мындаки баш руханийнинъ къадыны, пек дюльбер ве урьметли къадын олса да, онда якъында кичкене бир хошнутсызлыкъ олып кечкен, яни кунешнинъ энъ къыздыргъан вакъытында мешур бир генералнынъ аиле азалары сыкъ къатнагъан ёл четиндеки гольде ювунгъаны нчюн, полиция тарафындан тенбиеленген. Инсаровнынъ аякъ сеслерини эшиткенинен юзюнде къанъ къалмагъан Елена башта эвде мусафир олгъанына севиинди, лякин меннен айрыджа лакъырды этмеден, сагълыкълаша биле, деген фикир гонъюлинден кечкешнен, онынъ юреги чапаланды. Инсаров къолайсызланыр, Еленадан козьлерини алып къачар эди. Я барып та шимди сагълыкълашып кетсе?—деп тюшюнди Елена. Инсаров Анна Васильевнагъа бакъып бир шей айтаджакъта, Елена аман еринден туруп, оны бир четке, пенджере янына, чагъырды. Папазнынъ къарысы айретленип, айланып бакъмакъ истеди, лякин бели корсетнен пек сыкътырылып багълангъаны нчюн, о къыбырдагъанда гъыджырдагъанындан еринден къозгъалмады.

— Мангъа бакъынъыз, мында не нчюн кельгенинъизни билем,— деди Елена ашыкъкъан алда,— Андрей Петрович мангъа ниетинъизни айтты, лякин сизден ялварып сорайым, бизлернен бугунъ сагълыкълашманъыз, ярын эртедже — саат он бирлерде келинъиз. Сизге айтаджакъ эки агъыз сёзюм бар.

Инсаров сускъан алда башыны эгди.

— Чокъ вакъытынъызны алмайым... Сёз бересинъизми? Инсаров оны динъледи, бир шей айтмады.

— Леночка, бу якъкъа келинъиз,— деди Анна Васильевна.— Бакъса, бу кесе не къадар дюльберчик.

— Озюм тиктим,— деди папазнынъ къарысы.

Елена пенджере янындан кетти, оларгъа догъру юрди.

Инсаров Стаховларнынъ эвинде черик сааттен де аз булунды. Елена оны козь къыйыгъындан козетип турды. О бир ерде раатсызлангъан алда демки киби къайда бакъмасыны бильмей турды, сонъра бир кереден умултсизден, къачып кеткен киби бирден гъайып олды.

Еленагъа бу кунъ пек яваш кечкен киби олып корюнди; гедже исе ондан да бетер узакъ олып дуолды. Елена де кроватында аякъларыны къучакълап, башыны тизлери устюне къойып, отурыр, де пенджере янына барып, сиджакъ мангъайыны сувукъ джамгъа токъундырып эп бир сой тюшюнджелер алдында чекишир эди. Юреги урмаймы,

къатып къалдымы, ёкъса кокюс къафеси ичинден гъайып олдымы, къыскасы, Елена юрегининъ ургъаныны дуймай, амма баш дамарлары солкъылдай, башындан атеш чыкъкъан киби ола, дудакълары къуруп къалгъанлар. «О келир... о анамнен сагълыкълашкъаны ёкъ... о алдатмаз!.. Андрей Петровичинъ айткъанлары догърумы экен? Бош лафтыр... О келирим демеди... Ондан омюрлик айырылдыммы?..» Бу фикирлер онынъ башындан кетмеди... эльбет, кетмеди: бу фикирлер чыккып кетмедилер, къайтып да кельмедилер, олар къызынынъ вуджудында чокъ вакъыткъадже туман киби далгъаланып турдылар. «О мени севе!» деген фикир онынъ бутюн вуджудыны бирден атешлен дирди, о къаранлыкъ геджеде козюни юммай баккып турды: кимсеге корюнемген тылсымлы тебессюм онынъ дудакъларыны азачыкъ ачты... лякин о башыны къаккытты, эки элининъ пармакъларыны бири-бирине чатыштырып башыны тутты, бу вакъыт демки туман — хаял даа да къоюлашкъан киби олды. О тангъа яккын союнып ерине ятты, лякин юкълап оламады. Кунешнинъ нльк шавлесин онынъ одасына сокъулды... «Эй, эгер о мени севсе!» деп бирден хытап этти де озюне тюшюп тургъан шавледен утанмай къучагъыны кенъ ачты...

О турды, кийинди, ашагъы тюшти. Эвде даа кимсе уянмагъан эди. О багъчагъа кирди; багъчанынъ ичи сакки, ешилъ ве пек темиз эди, къушлар бир кедерсиз йырламакталар, къокъулу гуллер оларны динълеп башларыны эггенлер, буларны корьген къызынынъ юрегини бирден къоркъу басты. «Ах! Эгер бу керчек олса, бир отчыкъ биле меним къадар бахтлы оламаз эди,— деп тюшюнди о.— Керчекми экен?» О озюнинъ одасына къайтып кельди, бир шейлер этип вакъытны кечирмек ичюн антерини денъиштирмеге тутынды. Лякин не олса къолундан тайып тюше берди. Чай ичмеге чагъыргъанда о аля даа кузьгю огюнде яры чыплакъ алында отура эди. О ашагъы тюшти; анасы къызынынъ чырайы къачкъаныны дуйды. «Бугунъ пек дюльберсинъ»— деп ташлады, сонъра онъа диккъатнен баккыты; «Бу антер санъа пек ярашкъан, биревге яхшы корюнемек истесенъ, эр вакъыт оны кий»,— деди. Елена индемеден кошечикке сыккылып отурды. Саат докъузда чанъ къаккыты, он бирге къадар даа эки саат бар. Елена башта китап окъумагъа, сонъра тикмеге тутунды, буны да быраккыты, элине кене китап алды, сонъра къалдырымны юз кере айланып чыкмагъа къарар берди, юз кере айланып чыккыты; сонъра Анна Васильевнанынъ карталарны айырып бири-бири устюне тизгенини баягъы сейир этти...

саатке бакъты, даа он биле олмагъан. Мусафирханеге Шубин кирди. Елена онынънен лакъырды этмеге тырышты, ондан афу сорады, лякин не нчюн афу сорагъаныны озю де анъламады... О, эр бир сѣзни зар-зорнен айтмаса да, бу сѣзлер онынъ озюнде насылдыр айрет къозгъар эди. Шубин онъа эгильди.— Елена онынъ бакъышында мыскъыллав беклеген эди, лякин бунынъ ерине, онынъ чересинде махзунлыкъ ве мерхаметлик аляметлерини коръди... Къыз онъа бакъып йылмайды. Шубин де индемей кулюмсиреди, яваштан чыкып кетти. О Шубинни токътатаджакъ олды, лякин бу арада оны насыл этип чагъырмакъны бильмеди. Ниает, саат он бир экенини бильдириджи чанъ къакъты. Елена беклеп башлады, бекледи, бекледи, этрафкъа къулакъ асты. О бир шей япып оламай; атта тюшюнип биле оламады. Онынъ юреги чапаланып, сыкъ-сыкъ урып башлады. Худжур ал! Вакъыт гуя чапып кетейткъан киби, Еленанынъ тасавурында черик саат кечти, ярым саат кечти, кене бир къач дакъкъа даа кечти, о бирден абдырады: саат он эки дегиль, бир олгъаныны бильдирип чанъ къакъты. «О кельмейджек, сагълыкълашмадан кетти...» Бу фикир онынъ мийинне къаннен берабер келип урулды. Невфеси тутулып, агълап йибереджегини дуйду... Озюнинъ одасына чапты, анда кирип, эллеринен юзюни къапатты, озюни тѣшегине атты.

О ярым саат къыбырдамай ятты; козьяшлары пармаклары арасындан ястыкъкъа акъып тюше эди. О бирден еринден атылып турды, отурды. Онда худжур бир ал олды: череси денъишип, козьяшлары озь-озюнден къурды, йылтырады, къашлары тююмленди, дудакълары сыкъылды. Кене ярым саат кечти. Елена таныш сес эшитильмезми экен, деп сонъки кере динъленди, сонъра еринден турды, шляпасыны, къолчакъларыны кийди, мантильясыны омузларына ташлап, яваштан эвден чыкъты, къатий адым атаракъ, Берсеневнинъ эвине догъру кетти.

XVIII

Елена башыны аскъан алда эп огге бакъып кетмекте. О бир шейден къоркъмай, бир шей тюшюнмей эди; ялынъыз Инсаровнен бир кере даа корюшмек истей. О, коктеки къара булут кунешни къапаткъаныны, рюзгар тереклернинъ уджуны эгип, увулдагъаныны антерининъ этеклерини тарткъалагъаныны, бирден тоз бораны котерилип, ёлны къаплап алгъаныны дуймай кетмекте эди. Ири ягъмур

тамчылары тюшюп башлады, Елена буны да дуймады, лякин ягъмур эп артты, шыбалап ягъып башлады, яшын-яшнап, кок гюдюрдеди. Елена токътап, этрафына бакъты... Онынъ бахтына, кок гюдюрдеп башлагъанда токътатгъан ерининъ якъынында бозукъ къуюнынъ устюнде харабеге чевирильген бир кичкене ибадетхане бар эди. Елена шу ибадетханеге чапып барып, алчачыкъ сачакътынъ астына кирди. Ягъмур эп зыкъарлады, кокни булут къаплады. Елена шыбалап ягъмакъта олгъан ягъмур тамчыларына умятсиз, нефес алмадан бакъып турды. Инсаровнен корюшмек огърундаки сонъки умят де ёкъ олды. Ибадетханеге тиленджи къартый келип кирди, чуллу урбаларыны къакъкъан сонъ, теменна этти: «Ягъмурдан къачып отура-сынъмы, ана къызым» деди ве ах-вахлап къую янындаки сетке барып отурды. Елена элнинъ джебине сокъты: къартый буны дуйды, онынъ бурюшкен, сараргъан, лякин бир вакъытлардаки дюльберлигининъ изи кетмеген череси джанланды. «Алла бахтынъны берсин, балам» деди. Елена джебинден кисесини тапып оламады, къартый исе энди элнинъ узаткъан эди...

— Парам ёкъ, къартанайчыгъым, мына буны алынъыз барем, бир де бир шейге ярар,— деди Елена.

О къартыйге явлугъыны узатты.

— Эй, дюльбер къызым, сенинъ явлучыгъынъны мен не япайым?— деди тиленджи къартый,— торуным акъайгъа чыкъкъанда багъышлайыммы экен? Алла эйилигине къайтарсын.

Кене кок гюдюрдеди.

— Я раббим, озюнь къорчала,— деди тиленджи къартый, учъ кере чокъунды ве бираздан сонъ,— сени бир кере коръген эдим, гъалиба. Алла ёлуна садакъа бермеген эдинъми?

Елена къартыйге дикъкъатнен бакъып оны таныды.

— Эбет, къартанайчыгъым,— джевап берди Елена.— Менден не ичюн бойле гъамлысынъ, деп сорагъан эдинъиз.

— Ойле, козюм, ойле. Сени кене шу гъамлы корюнишинъден таныдым. Сен шимди де тыпкъы ойле яныкълысынъ. Мына явлучыгъынъ да сылакъ, козяшынънен ювгъансынъ. Эй, сиз яшларнынъ эписинде бир хасталыкъ бар, сонъу олмагъан гъам-кедер.

— О да насыл гъам-кедер, къартанайчыгъым?

— Насыл олур эди? Эй, яхшы къызым, меним киби къартыйден гизлемесенъ де олур. Не ичюн бу къадар гъамлы юргенинъни билем: сен оксюзлер ичюн янмайсынъ. Бир

вакытларда мен де яш эдим, гузель кызым, бу азапны: мен де чеккен эдим. Эбет, якъан эйликлеринъ ичюн мен де санъа бир акъыл танышайым, санъа яхшы бир йигит расткельген, о енгиль табиятлы сойларындан дегиль, оны къавий тут; омюринънинъ сонъунадже онынънен берабер ол. Олгъанына коре ойле олмакъ керек; эгер олмаса, манълайынъа не язылгъан олса оны корерсинъ — алланынъ истегени олур. Эбет. Не ичюн манъа тааджипленип бакъасынъ? Мен о тылсымлы къартийим. Бу явлугъынънен берабер сенинъ къасеветинъни-кедеринъни де алып кетейимми? Алып кетейим, весселям! Ягъмур да сийреклешти. Сен токътап тур, мен кетейим. Мен ягъмурдан биринджи кере сыланмадым. Акъылынъда олсун, гузель кызым, гъам кельди ве кетти, бир даа къайтып кельмез. Я раббим, озюнъ къорчала!

Тиленджи къартий еринден турып, ибадетханеден чыкты, озъ ёлуна кетти. Елена айрет ичинде онынъ артындан бакъып къалды. О бирден «Бунъа не демек мумкюн?»— деп фысылдады.

Ягъмур эи уфакълашып, сийреклешти, кунеш де ялкъ этип, бутюн дюльберлигинен корюнди. Елена талдадан чыкып кетмеге азырланды... О ибадетханеден он адым авлакъта бирден Инсаровны корьди. О япынджасына сарынгъап, Елена кельген ёлдан кельмекте; гуя о ашыкып эвине кетмекте.

Елена басамакынынъ чюрюген тахтасына даянды, Инсаровны чагъыраджакъ олды, лякин сеси чыкъмады. Инсаров башыны котермеден, кечип кетеберди...

— Дмитрий Никанорович!— деп кычырды Елена ннает, Инсаров деръал токътап, чевирилип бакъты. Башта о Еленаны танымады, лякин шу аннынъ озюнде онынъ янына кельди.

— Сиз! Сиз не ичюн мында турасынъыз!— деди о хытап этип.

Елена индемеден ибадетханеге къайтты, Инсаров онынъ артындан кельди.

— Сиз не ичюн мындасынъыз?— сорады Инсаров.

Елена кене индемеден онъа кулюмсиреп бакъты. Инсаров козьлерини ерге алды.

— Сиз бизим эвден келесинъизми?— деп сорады Елена ондан.

— Ёкъ... сизден дегиль.

— Ёкъ дейсинъизми?— текрарлады Елена ве зар-зорнен кулюмсиреди.— Озь сёзюнъизни бойле тута экенсинъиз даа? Сизни сабадан берли бекледим.

— Актылынъыздамы, Елена Николаевна, тюневин мен бир тюрлю сѣз бермедим.

Елена кене де азачыкъ кулюмсиреди, элинен юзюни сыйпады. Онынъ череси де, эллери де къансызлангъан.

— Демек бизнен сагълыкълашмадан кетмек истединъиз, ойлеми?

— Эльбет,— деди Инсаров, иддетли богъукъ сеснен.

— Ойлеми? Бу къадар якъын олдугъымыз, бу къадар субетлеримиз, шуларнынъ эписине бакъмадан э... Демек, сизни мында тесадиофен расткетирмеген олсам (Еленанынъ сеси котерильди, о бир тыныш токъталды)... бизимнен сагълыкълашмай, меннен сонъки кере къол тутышып сагълыкълашмай кетеджек экенсинъиз даа, сонъундан пешман этмез эдинъизми?

Инсаров кенаргъа бакъты.

— Елена Николаевна, бойле тюшюнменъиз. Бойле де озюмни къоймагъа ер тапмайым. Инанынъыз ки, бойле къараргъа кельмек меним ичюн къолай олмады. Сиз буны бильсенъиз эди...

Елена къоркъунен онынъ сѣзюни больди.

— Не ичюн кеткенинъизни бильмек истемейим...— деди о.— Аньлашылгъанына коре сизге ойле япмакъ керектир. Аньлагъаныма коре, бизге бирп-биримизден айрылмакъ лязим. Бир себеби олмаса, достларынъызнынъ джаныны агъыртмаз эдинъиз. Лякин достлар бойле айырылалармы? Я, бизлер достмыз да, ёкъса ойле дегильми?

— Ёкъ, ойле дегиль,— деди Инсаров.

— Не ичюн?— деди Елена. Онынъ череси азачыкъ къызарды.

...

— Дост олмагъанымыз ичюн де кетем. Айтмагъа истемеген, айтылмайджакъ шейни айтмагъа меджбур этменъиз.

— Сиз эвеллери менимле ачыкъ лакъырды этер эдинъиз,— деди Елена кинаенен.— Актылынъыздамы?

— О вакъытта ачыкъ лакъырды эте биле эдим, о вакъытта гизлейджек сырым ёкъ эди; энди исе...

— Энди не олды?— деп сорады Елена.

— Энди... Энди мен мындан кетмеге меджбурым, сагълыкънен къалынъыз.

Бу вакъытта Инсаров Еленагъа бакъкъан олса, озю не къадар чырайыны сытса, Еленанынъ череси о къадар ачыла яткъаныны корер эди; лякин о козюни ерден алмады.

— Сагълыкънен барынъыз, айса, Дмитрий Никанорович,— деди Елена,— мадам ки, расткелишкен экенмиз, ич олмадым элинъизни беринъиз.

Инсаров элини узатты, лякин бирден чекип алды.

— Ёкъ, элимини де берамайым,— деди ве кене четке бакъты.

— Берамайым дейсинъизми?

— Эльбет, берамайым, сагълыкънен къалынъыз.

О ибадетханенинъ къапысына догъру юрди.

— Кене бир аз токътанъыз,— деди Елена.— Сиз менден къоркъкъангъа бенъзейсинъиз. Мен сизге бакъкъанда джесюрдже корюнем,— деди, бирден бутюн вуджуды титреп кетти.— Истейсинъизми, мен сизге бир шей айтайым... Мени не себептен мында расткетиргенинъизни билесинъизми? Билесинъизми, мен къайда кете эдим?

Инсаров айретнен Еленагъа бакъты.

— Мен сизге кете эдим.

— Манъа?

Елена бетини къапатты.

— Мени, сизни севем, деп айтмагъа меджбур этеджек эдинъиз, мына... мен айттым,— деди о яваштан фысылдап.

— Елена!— деп къычырды Инсаров.

О Инсаровнынъ элини тутты, онъа бакъты, озюни онынъ къучагъына атты.

Инсаров оны къавий къучакълады, сусты. Еленагъа, онынъ севем деменге аджет ёкъ эди. Онынъ шу бир хытабындан, бу адамнынъ шу бир дакъкъа ичинде бир тамам денъишип кеткенинден, къыз ишанчнен баш къойгъан кокрекнинъ де котерилип, де тюшюп турувындан, пармакъларынен сачыны сыйпавундан Елена озюнинъ севильтгенини деръал анълагъан эди. Инсаров индемей эди, Еленагъа да сёз къатмагъа аджет къалмагъан эди... «О севе... даа не керек?» Хошнутлыкъ сукюнети, мураткъа етюв раатлыгъы ве сакиклик, атта олюмге биле мана ве гузеллик багъышлай бильген бу аджайип къуванчлы сукюнет Еленаны озюнинъ тылсымлы багърына чекип алды. О мурадына етти, энди онъа бир шей керекмей. Онынъ дудакълары: «Ах, агъам, достум, къыйметлим!» деп фысылдадылар, кокюс къафесинде татлы-татлы урмакъта олгъан, ирип кететкъан бу юрек кимнинъ юреги олгъаныны анълап оламай, онынъ юрегини озюнинъ юрегинден айырып оламай эди.

Инсаров исе тургъан еринден къыбырдамай, къучагъына озюни ташлап, бутюн аятыны багъышлагъан яш къызы кокюсине къавийдже басты, юреги устюнде шу къыймети олмагъан азиз баш тургъаныны ис этмекте; къайнап тургъан севги дуйгъусы, миннетдарлыкъ дуйгъусы иле урмакъта олгъан юрек, онынъ челик киби къавий къальбини йымшатты, козьлерине омюринде бу вакъыткъадже олмагъан козь яшлары алкъаландылар...

Амма Елена агъламады, факъат текрар-текрар: «Ах, достум! Ах, агъам!»— дер эди.

— Демек, мен къайда олсам, сен де анда бараджакъ-сынъ?— деди о черик саат кечкен сонъ Еленагъа, оны эп къучагъында охшаркен.

— Эр ерге, дюньянынъ о бир кошесине де барырым. Сен къайда кетсенъ, мен де анда олурым.

— Бу сёзни тюшюнип айтасынъмы, бизим никяхымызгъа ана-бабаларнынъ бир вакъыт разы олмайджакъларыны билесинъми?

— Тюшюнип айтам; оларнынъ разы олмайджагъыны да билем.

— Мен фукъаре адамым, буны да билесинъми?

— Билем.

— Мен рус дегилим, Русиеде яшамакъ манъа насип олмайджакъ, сен ватанынъдан, сой-сопларынъдан олгъан алякъаны узмеге меджбур оладжакъсынъ, буны да билесинъми?

— Билем, билем.

— Мен аятымны гъает агъыр, мушкюль ишке багъышладым, мен... биз ялынъыз хавфкъа дегиль, мухтаджлыкъкъа, хорлукъкъа да расткельмемиз мумкюн, буны да билесинъми?

— Билем, эписини билем... Мен сени севем.

— Бутюн урф-адетлеринъни унутмакъ, бельки эджнебий адамлар арасында янъгъыз яшамакъ, итимал, чалышмакъ да керек олур. ...

Елена онынъ дудакъларыны пармакъларынен къапатты.

— Мен сени севем, азизим.

Инсаров онынъ назик, дюльбер эллерини къайнакъ дудакъларынен опе башлады. Елена онынъ дудакъларындан къолуны алмай, Инсаров де онынъ къолуны, де пармакъларыны токътамадан опкенини балаларджа севинчен, зевкънен, сейир этип турар эди...

Елена бирден утанып, юзюни онынъ коксюне къойды.

Инсаров онынъ башыны котерди, козьлерине дикъкъатнен бакъты.

— Мерхаба, меним адамларгъа, аллагъа белли олгъан къарым!

XIX

Бир сааттен сонъ Елена, бир элине шляпасыны, бир элине мантильясыны туткъан алда мусафирханесине яваш келип кирди. Онынъ сачлары азачыкъ дагъылгъан, янакъ-

лары дуюлар-дуюлмаз алда бенек-бенек олып кыызаргъан, дудакъларында тебессюм, севинчке толгъан яры кысыкъ козьлери де кулип тура эди. О ёрулгъаны себебинден зорнен адым ата, лякин бу ёргъунлыкъ онъа раатлыкъ багъышлай, эльбет, онъа шимди эр шей гузель олып корюне. Шимди онъа эр шей азиз ве аджайип дуюла. Пенджере янында Увар Иванович отура эди. Елена келип, элини онынъ омузына къойды, азачыкъ созулды, бир кереден кулюп йиберди.

Тааджиplenген Увар Иванович:

— Не ичюн кулесинъ?— деп сорады.

Елена не дейджегини бильмеди. Увар Ивановични опымек истеди.

— Юзюкъоюн тюшюп...— деди кыыз ахыр-сонъу.

Амма Увар Иванович кирпич ойнатмай айретленгени алда Еленадан козьлерини алмай бакъып турды. Елена мантильясынен шляпасыны онынъ устюне быракъты.

— Къыйметли, Увар Иванович, мени юкъу баса, пек ёрулдым,— деди, кене кульди, озюни онынъ янындаки креслогъа ташлады.

— Хм,— деди Увар Иванович ве пармакъларыны ойнатты.— Омы, эльбет...

Елена этрафына бакъты ве: «Тез кунъде эписини ташлап кетеджегим... аджеба: гонъюлимде не къоркъу, не шубе, не языкъсынув бар... Ялынъыз анамны аджыйым!» Онынъ козю огюнде кене о ибадетхане пейда олды, кене онынъ сеси чынъылдап эшитильди, омузлары устюнде онынъ эллерини ис этти. Еленанынъ юреги севинчен дукюльдеди, къальби бахт дуйгъуларынен толу эди. Тиленджи къартини хатырлады. «Тыпкъы онынъ айткъаны киби, о меним кедеримни алып кетти»— деп тюшюнди Елена. «Ах, не къадар бахтлым! Не къадар тез, мешакъатсыз бахтлы олдым!» Шимди о озюне азачыкъ сербестлик берсе, къуванчлы козьяшлары акъаджакъ. О куле-куле козь яшларыны токътата. Насыл вазиятте ятса да, озюни енгиль ич этер, раатланыр эди. Онъа кимдир айненни айткъан киби эди. Онынъ бутюн арекетлери яваш ве муляим; ондаки джошкъунлыкъ, ашыкъчанлыкъ къайда къалды? Зоя кельди: Елена, бундан да дюльбер черени корьмедим, деп тюшюнди; Анна Васильевна кирди: Еленанынъ беденине бир шей санчылгъан киби олды, лякин о мерхаметли анасыны йымшакълыкънен къучакълады, онынъ манълайыны, бир-эки чаларып башлагъан сачларыны опыти. Сонъра Елена озь одасына кирип кетти: онда эр шей кыызгъа кулип бакъмакъта. Озь кроватина — бундан учь саат эвельси

агъыр, элемли дакъкъаларыны кечирген кроватина хош-нутлыкънен, мемнуликнен отурды! «О мени севгенини о вакъыт дуйгъан эдим,— деп фысылдады Елена,— эльбет, эвель де биле эдим... Ёкъ! Ёкъ! Бойле демек гунях олур». Сен меним къарымсынъ...» деп Инсаровнынъ сёзюни хатыр-лады Елена ве элинен бетини къапатты, башыны тизлери устюне къойды.

Акъшам устю Елена тюшюнджеге далды. Инсаровнен якъында корюшип оламайджагъыны хатырлагъаны киби, оны махзунлыкъ сарды. Инсаров кене де Берсенеvнинъ эвинде къаладжакъ олса, эльбетте, шубе догъар эди, шу себептен Еленанен Инсаров шойле къараргъа кельдилер: Инсаров Москвагъа кочип кетеджек ве кузьге къадар Ел-наларнынъ эвине эки кере келеджек; Елена да онъа мек-тюп язып турмагъа, эгер имкяны олса, Кунцево якъынынъ-даки бир де бир ерде онынънен корюшмеге сёз берди. Еле-на чай ичмек ичюн мусафирханеге кирди, мында эвдеки-лернинъ эписи ве Шубин бар эди. Елена киргенинен, Шу-бин онъа тикленип бакъты; Елена Шубиннен достане, эвелькиси киби лакъырды этмек истеди, лякин онынъ сакъытлыгъындан чекинди. Елена, эки афтадан берли онынъ меннен алып береджеги ёкъ, бу нафиле олмаса керек, деп тюшюнди. Бираздан сонъ Берсенеv кирип кель-ди, Анна Васильевнагъа Инсаровнынъ селямыны айтты ве келип онынънен сагълыкълашмадан ондан афу сорагъа-ныны бильдирди. Инсаровнынъ ады кунъ девамында Еле-нанынъ узурында биринджи кере анъылды, о кызаргъа-ныны дуйды; айны заманда, бойле бир яхшы танышнынъ умют этмеден кеткенине теэссюф бильдирмек керек экени-ни анълады: лякин айнеджилик япмагъа озюни меджбур этип оламады, индемей отурды. Анна Васильевна исе пек яныкъланды. Елена Берсенеvге якъынджа отурмагъа тыры-шты; эр алда Берсенеv онынъ сырларындан бираз хабер-дар олса да, Елена ондан хавфсырамады, мыскъылнен, дикъкъатнен Еленагъа бакъып тургъан Шубинден къуртул-макъ ичюн Берсенеvнинъ талдасында гизленип отурды. Берсенеv де бутюн акъшам тааджиplenген алда отурды: о, Еленаны пек кедерли корерим деп тюшюнген эди. Елен-анынъ бахтына, Берсенеvнен Шубиннинъ арасында санъат хусусында лакъырды башланды; Елена бир четке чекильди, оларнынъ сесини юкъусырап динълеп отурды. Азачыкъ вакъыт кечкен сонъ, олар дегиль, эвдеки эр шей: стол устюндеки самовар да, Увар Ивановичнинъ къыскъа коль-меги де, Зоянынъ тыныкъ тырнакълары да, буюк князь Константин Павловичнинъ дивардаки боянен ишленген

портрети де, эписи Еленагъа тюшюндеки киби, туман ичинде корюнип башлады, эписи онынъ назарындан узакъ-лашты, тютюн ичине комюлип кетти, джоюлды. Елена буларнынъ эписи ичюн аджынды. «Олар не ичюн яшай-лар?»— деп тюшюнди.

— Лепочка, юкъунъ кельдими?— деп сорады анасы.

Елена анасынынъ сёзлерини эшитмедн.

— Буны яры акъикъат деп тюшюнесинъми?— Шубин-нинъ бу къатий сёзлери бирден Еленанынъ къулакъларына кирди.— Къулакъ салып динъле,— деди о девам этип,— билип иш япа деп бунъа айталар. Кинае деген шей адамда махзунлыкъ къозгъай,— бу христианджа дегиль, ерсиз кинае исе инсангъа итибар кетирмей, бу акъылсызлыкъ-тыр, эм бу шей инсанда нефрет догъура, чыдамсызлыкъ пейда эте. Меселя, Елена Николаевна бир де биримизни севе десем, бу анги кинаеге кире? Сонъ?

— Эй, Поль дженаплары,— деди Елена,— юрегимдеки теляшларны сизге ачар эдим, лякин вакъыты дегиль. Пек ёргъуным.

— Я не ичюн оданъа кирип ятмайсынъ?— деди Анна Васильевна. Онынъ озю акъшамлары эр вакъыт юкъусырап отура ве шу себептен данма башкъаларны юкъламагъа давет эте эди.— Меннен сагълыкълаш, бар, алла къорча-ласын. Андрей Петрович багъышлар.

Елена анасыны опыти, эр кеске теменна этти, чыкъты. Шубин оны къапыгъадже озгърды.

Шубин босагъада Еленагъа:

— Елена Николаевна, сиз Поль дженапларыны ашала-макътасынъыз,— деди яваштан,— сиз оны аджымайсынъыз, устюнден басып кечесинъыз, амма Поль дженаплары си-зинъ аякъларынъызгъа да, аякъларынъыздаки аякъкъап-ларынъызнынъ окчелерине де итаат эте.

Елена омузларыны къысты, истер-истемез эль узатты, Инсаров опыкен элини дегиль, о бирини. Одасына киргени-нен тез-тез союнып, ерине ятты, юкълап къалды. О ойле тынч ве раат юкълады ки... Атта балалар биле бойле юкъ-лап оламайлар: энди хасталыкътан тюзельген, бешиги янында анасы, козьлерини ондан алмай нефес алувыны динълеп, отургъан бала бойле юкълай биле.

XX

Берсенева Анна Васильевнанын сагълыкълашкъанынен Шубин онъа:—Юр, санъа косътереджек шейим бар,— деди. Берсенева онынъ эвине кирди. О сылакъ чулларгъа са-

рып, эвнинъ бутюн кошелерине сыранен тизип къоюлгъан этюдларны, кичик-кичик эйкельчиклерни, бюстларны корип, шашып къалды.

— Корем ки, ишке яхшы сарылгъансынъыз,— деди о Шубинге.

— Бир де бир шей япмакъ керек даа,— деп джевап берди о.— Бир тарафы уймагъан сонъ, экинджисини бакъмакъ керек. Мен корсикалылар киби, темиз санъатнен дегиль, чокъча интикъам алувнен огърашам. Tréma, Bisanzia¹.

— Айткъанларынъны анъламадым,— деди Берсенев.

— Сабыр этинъиз. Летафетли ве мерхаметли достум, меним мына бу биринджи ракъамлы интикъамама бакъынъыз.

Шубин эйкеллерден бирининъ устюни ачты, Берсеневнинъ козю огюнде Инсаровкъа пек бенъзеген, чеберликнен, истидатнен япылгъан бюст пейда олды. Шубин онынъ чересиндеки чизгилерни бутюн инджеликлеринен косътермеге наиль олгъан: андаки темизликни, алидженаплыкъны, джесюрлик аляметлерини — эпсини берген.

Берсенев гъает зевкъланды.

— Амма да якъансынъ!— деди о хошнут олып.— Хайырлайым. Сергиге къойсанъ биле оладжакъ! Бойле яхшы эсерни ахтиман алмакъ ичюн ясадым, демекнинъ себеби неде?

— Себеби шунда ки, эфендим, сизинъ мени хайырлагъан, бу эсерни Елена Николаевнагъа догъгъан кунюнде багъышлайджагъым. Сиз буны насыл манада айткъанымны анълайдырсынъыз, эльбет?! Бизлер кёр дегильмиз, этрафымызда нелер олгъаныны коремиз, амма бизлер эдепли ве мераметли адамлармыз, бу себептен де эдеп даиресинден ахтиман алувда да чыкъмаймыз.

Шубин экинджи бир эйкельнинъ устюни ачкъанда, сёзюни девам этти:

— Энди бунъа дикъкъат этинъиз, энъ янъы бедниёт мухлиси олгъан рессам эр анги алчакъ шейге биле улыкъ багъышлай биле, оларны мерджан данелери этип косътере биле,— бу онынъ акъкъы; биз бу экинджи ракъамлы мерджан данелерини мейдангъа кетирип, энди тек эдеп даиресинде дегиль, бельки догърудан-догъру еп сапaille² иле ахтиман алдыкъ.

Шубин эйкельнинъ устюндеки орьтюни чабикликнен алып ташлады, Берсеневнинъ козьлери огюнде кене Инса-

¹ Къалтыра, Византия (итальянджа).

² Хурназлыкъ (франсызджа).

ровнынъ дантанджа усулда ясалгъан эйкели пейда олды. Бундан да залым ве кескин шакъа тюшюнип тапмакъ мумкюн олмаса керек. Булгъар йигити арт аякъларыны котерип, бойнузынен тюртмеге азырлангъан къочкъар шекилинде косътерильген. «Индже лифли къочкъар»нынъ бетинде тонкъа къабарув, джошкъунлыкъ, инатлыкъ, чолпалыкъ, сынъырланувлыкъ аляметлери ачыкъ-айдын корюнип тура ве бу эйкель Инсаровгъа ойле бенъзей ки, буны корьген Берсенев озюни шакъылдап кулювден тутып оламады.

— Сонъ, насыл? Аджайипми?— деди Шубин.— Къараманны таныдынъмы? Буны да сергиге йибермекки теклиф этесинъми? Буны, достум, озюм догъгъан кунъде озюме багъышлайджагъым... Дженап алийлерн, энди мусааде этинъиз, азачыкъ чаяланайым.

Шубин табанларыны бири-бирине уруп, учъ кере счырады.

Берсенев ортюни ерден алып, эйкельнинъ устюни къапатты.

— Вай, бакъса бу бол юрекли адамгъа,— деди Шубин,— айт бакъайым, тарихта энъ бол юрекли адам ким?! Бунынъ эмиети ёкъ, меним ичюн эпси бир! Энди,— деди Шубин баягъы гъамлы бир корюниште, амма тантананен учюнджи, баягъы балабан эйкельнинъ устюни ачаркен,— энди ойле бир шейни кореджексинъ ки, о санъа юваш ве келеджекки коре бильген достунънынъ не къадар акъыллы ве сакът дуйгъулы экенини исбат этер.

Шубин ортюни алып ташлады. Берсеневнинъ козю огюнде бири-бирине япышып чыкъкъан киби тургъан эки баш пейда олды. О буларнынъ не экенини бирден анълап оламады, дикъкъатнен бакъкъан сонъ, бири Аннушканынъ, экинджиси Шубиннинъ башы олгъаныны анълады. Асылында, олар суретке дегиль де, карикатурагъа бенъзей эдилер. Аннушка тар манълайлы, сюзюк козьлю, бурнунынъ уджу котерилип тургъан, толуджа мучели дюльбер къыз оларакъ косътерильген. Онынъ къалын дудакълары чекинмеден ырджайып турмакъта: чересинде къытмырлыкъ, гъамсызлыкъ, джесаретлик ве темизлик аляметлери бар. Шубин озюни дудакълары асылгъан, тек-тюк къалгъан сачлары тёкюлейим деп тургъан, нурсыз козьлери юмукъ, бурны олюнинъ бурны киби тикленип тургъан, ёргъун ве арыкъ жуир¹ этип ясагъан.

Берсенев чырайыны экшитип терс чевирильди.

— Эгизлер насыл, я къардаш?— деди Шубин.— Булар-

¹ Жуир (*франсызджа*)— омюрде ялынъыз кейф-сефа къыдырып, шенъ ве гъамсыз яшамагъа севген адам.

нынъ астына 'язмакъ ичюн яхшыджа сѣзлер тапып оламаз-сынъмы? Эвельки эки суретнинъ астына языладжакъ сѣзлерни озюм таптым, азыр. Бюстнынъ астына: «Озь ватаныны кѣуртарув ниетинен юрген кѣараман», деген сѣзлер оладжакъ. Эйкельчикнинъ астына: «Мукъайт олунъыз!» деп язаджагъым. Бунынъ астына исе: «Рессам Павел Яковлевич Шубиннинъ истикъбали» деп язсам не дерсинъ... Яхшымы?

— Етер, айды,— деди Берсенева итираз бильдирип.— Шунъа да вакъыт ёкъ этип отурасынъ...— О бир кереден келишикли сѣз тапып оламады.

— Бу бешарет шейге дейсинъ, э? Ёкъ, кѣардаш, багъышла, сергиге баргъангъа коре, мына бойле шейлерни алып бармакъ керек.

— Керчектен де бешарет шейлер,— деп текрарлады Берсенева. Бу насыл акъылсызлыкъ? Пакъыл киби, бойле бешаретликлер бизим санъаткярларымызда гъает чокъ, сен булардан узакъсынъ. Сен, тек озюнге ифтира эткенсинъ.

— Ойле деп тюшюнесинъми?— деди Шубин кедерли сеснен.— Барып да бойле шейлер менде эвель ёкъ олуп, энди пейдаланса бунъа... бунынъ ичюн бир дюльбер кѣабаатлы. Билесинъми,— деди Шубин, кѣашларыны бир фаджиа олгъан киби сыкъып,— мен ичкиликнинъ де не экенини билем.

— Ялан!

— Валлаи, не экенини билем,— деди Шубин, агъызыны балабан ачып кульди, череси ачылды. Олмайджакъ шей экен, кѣардаш, богъазымдан кечмей, ичкен сонъ башынъ кѣабакъ киби ола. Улу Мѣскванынъ биринджи ичкиджиси, башкѣаларнынъ айткѣанларына коре, улу Россиянынъ биринджи ичкиджиси Харлампий Луцихин манъа сенден адам олмаз, деди. Онынъ айткѣанына, коре, мен шишенинъ тилини бильмей экеним.

Берсенева эйкеллерни урып сындырмагъа азырлангъанда, Шубин оны токътатты.

— Быракъ, кѣардаш, сындырма, бу шейлер дерс ичюн керек оладжакъ. Кѣоруйыджы хызметини коръмеге ярар. Берсенева кульди.

— Эгер ойле олса, кѣоруйыджыгъа шефкѣат этерим. Яшасын эбедий, саф санъат!— деди Берсенева.

— Яшасын!— деди Шубин де онъа кѣошулып,— санъат олгъан ерде яхшы шейлер даа яхшыджа олып корюне, ярамай шейлер де кечип кете берир.

Эки дост бири-бирининъ эллерини кѣатты сыкъып сагълыкълашты.

Елена уянгъанынен юрегини къуванчлы къоркъу басты. О озюнден-озю: «Керчектен де ойлемн, ойлеми?» деп сорады, севингенннен юреги токътап къалгъан киби олды. Хатыралар бастырып келип башлады... о шу хатыралар ичине комюлип кетти. Сонъундан бу хош бахытлыкъ, къуванч оны теселлендирди. Лякин саба олгъан сонъ бираз раатсызланып башлады, ондан сонъки кунълерде исе онда сагъынув ве тарсыкъув аллары пейда олды. Догъру, энди озю истеген шейини озю биле, лякин оны бу тынчландырып оламай. Олып-кечкен унутылмаз корюшув оны адетке чевирильген эски турмуш ёлундан омюрлик чыкътарып йиберди: о энди бу ёлдан чыкъып кетти, ондан баягъы узакъта, лякин этрафта бутюн шейлер эвельде олгъаны киби девам эте, эр шей озъ небетинен кете, гуя ич бир шей депъишмеген, эвельки аят Еленанынъ иштирани ве ярдымына таянгъаны алда эвельдеки киби девам этмекте. Елена Инсаровкъа мектюп язмагъа тырышты, лякин язып оламады, кягъыт устюне тюшкен сёзлер я джансыз, я да суный олып чыкъар эди. О хатыра дефтерини битирди, сонъки сатырынъ тюбюне буюк сызыкъ сызды: о дефтер бир кечмиш олды, Елена исе шимди бутюн фикирн-хаялынен, бутюн вуджудынен келеджекке ынтылыр эди. Онъа пек кучъ олды. Ич бир шейден хаберн олмагъан анасынен берабер отурмакъ, онынъ сёзлерини динълемек, онъа джевап къайтармакъ, онынънен лакъырды этмек — буларнынъ онъа бир джинает олып корюнир, даа юзюни къызараджакъ киби бир иш япмагъан олса да, гъазапланыр эди; онынъ юрегинде сонъу не олса да, олгъан шейини гизлемеден, шимди айтайым, деген кучлю истек бир кере къозгъалды. «Не ичюн Дмитрий мени о вакъытта, о ибадетханеден озю истеген ерге алып кетмеди? О мени, эр кеске белли олгъан къадынымсынъ, деди де, ёкъса? Мен не ичюн мындам?» — деп тюшюне эди Елена. Бир кереден о эр кестен, атта энди эр вакъыттакинден даа зияде тааджиленип, даима пармакъларыны ойнатып юрген Увар Иванович де ятсырап башлады. Этрафындаки барлыкъ энди онъа гузель, азиз олып корюнмей эди, атта энди тюшке де бенъземей эди; бу барлыкъ гуя арекетсиз, джансыз агъыр юк кокрегини дешет киби эзер эди: о Еленагъа гуя юзлер, онъа азапланыр ве атта онъа дикъкъат да этмез эди... Эр алда озюмизнинъкисинъ де, дер эди онъа бу барлыкъ. Атта онынъ озю асрагъан бичаре махлюкълар, азаплангъан къушлар ве айванлар биле Еленагъа ишанмадан, ачувлы

бакъар эдилер,— бельки ойле дегильдир, лякин эр алда Еленагъа о ойле корюнир эди. О озь тюшонджелеринден озю утанды. «Эр алда бу озь эвим, озь анлем, озь ватаным да...» деп тюшонди о.—«Ёкъ, бу ер энди сенинъ ватанынъ дегиль, сенинъ айленъ дегиль» деди онъа башкъа бир сес. Оны дешет сарды, о озюнинъ джесаретсизлигине ачувланды. Зорлукълар даа башланмай, о исе шимдиден сачмалап башлады... Я о сёз берген эди де?...»

О озюни эльге алып оламады. Бу арада экинджи афта да кечип кетти... Елена бираз тынчланды ве озюнинъ бу янъы вазнетине алышып башлады. Инсаровгъа эки кичкене мектюп язып, почтагъа озю алып барып теслим этти: о магърур олгъаны ве утангъаны ичюн бу хызметни эв хадимесине яптырмады. О Инсаровны дёрт козьнен беклеп башлады... Амма куньлернинъ биринде сабадан онынъ ерине Николай Артемьевич кельди.

XXII

Истифагъа чыкъкъан гвардия поручиги Стаховны эвинде даа ич кимсе о куньдеки киби чырайы сытылгъан, киббар ве къабаргъан бир вазнетте корьмеген эди. О мусafirханеге пальтосынен шляпасыны чыкъармадан, буюк-буюк салмакълы адымларнен, аякъкъапларнынъ окчелерини такъылдатып кирди, кузьгюге якъын келип, джиддий алда башыны саллап, дудакъларыны тишледи, баягъы вакъыткъадже озюни сейир этти. Анна Васильевна оны тыш эеджаннен, лякин ичинде къуванып къаршылап алды (о Николай Артемьевични ич бир вакъыт башкъа бир корюниште къаршылап алалмай эди); о атта шляпасыны да башындан чыкъармады, къарысынен селямлашмады, мешин къолчакъ инчиндеки элини опымек ичюн. Еленагъа узатты. Анна Васильевна ондан насыл тедавийленгенини сорапшырып башлады, амма къоджасы джевап къайтармады; Увар Иванович кирди ве Стаховгъа бакъты: «Э!» деди. Николай Артемьевич онда «Аслында Стаховларнынъ къаны бар» деп бильсе де, Увар Ивановичтен озюни юкъары тутып, сувукъ муамеледе булуныр эди. Малюм ки, рус дворянлары несилине менсюп кишилернинъ аман-аман эписи несиль хусусиетлери тек оларнынъ озьлерине аит олгъанына пек ишаналар: бизлер, озюмизинки «подсаласкин»нинъкине бенъзер бурунлары ве «перепреев»нинъки киби энселери акъкъындаки лакъырдыларны чокъ керелер эшиткендирмиз. Зоя кирип Николай Артемьевичнинъ къар-

шысына кечип отурды. Николай Артемьевич явашчыкътан оксюрп алды, креслогъа отуруп, къаве сорады ве сонъра башындан шляпасыны чыкъарды. Онъа къаве кетирип бердилер; о къавени ичти, эр кеске бирер-бирер бакъып чыкъкъан сонъ, тишлери арасындан лакъырды этип: «Sortez, si'l vous, Plait»¹ деди ве къарысына мураджаат этип: «Et vous madame, restez, je vous prie»² деп къошты.

Анна Васильевнадан гъайры эр кес чыкъып кетти. Эеджандан онынъ башы ярыладжакъ киби олды. Николай Артемьевичнинъ бу тантаналы къабулы оны пек айретте къалдырды. Анна Васильевна къоджасынынъ насылдыр февкъульаде бир шей айтаджагъыны бекледи. Къапы къапалгъанынен, къоджасындан:

— Не олды?— деп сорады.

Николай Артемьевич Анна Васильевнагъа первасыз назар ташлады.

— Февкъульаде бир шей ёкъ; не ичюн хорлангъан адам киби аман черенъизни денъиштирдинъиз, бу насыл адет?— деди о, ич итияджы олмаса да эр бир лафны айткъанда дудакъларыны бюрди.— Бугунъ эвимизге янъы мусафир келеджек, сизге шуны билъдирмек истеген эдим.

— Ким экен о?

— Егор Андреевич Курнатовский. Сиз оны танымайсынъыз, сенатнынъ баш кятиби.

— О бугунъ уйлелик емекни бизде ашайджакъмы?

— Эльбет.

— Манъа бу лафны айтмакъ ичюн эр кесни чыкъарып йибердинъизми?

— Николай Артемьевич Анна Васильевнагъа бу кересинде истехзанен бакъты.

— Сиз бунъа тааджипленесинъизми? Шимдилик тааджипленменъиз.

О сусты. Анна Васильевна да бир анъ тынып къалды.

— Мен истер эдим ки...— деди о.

— Билем, сиз даима мени ахлякъсыз адам деп юресинъиз,— деди оппадакътан Николай Артемьевич.

— Мен э?!— деди Анна Васильевна тааджипленип.

— Итимал сиз акълыдырсынъыз. Озь вазиятинъизни озюнъиз биледирсинъиз, буны инкяр этип оламазсынъыз, мен сизинъ акълы итиразынъызгъа («чал атлар» меселесини хатырлады Анна Васильевна) себепчи олгъанымны этираф этем...

¹ Риджа этем, чыкъынъыз (франсызджа).

² Сиз, ханым, риджа этем, къалынъыз (франсызджа):

— Мен сизни ич де кѡбаатламайым, Николай Артѣмьевич.

— C'est possible¹. Эр алда мен озюмни акѡламакъ истейим. Мени заманнынъ озю акѡламакъта. Амма сизни шунѡ инандырмакъны озюмнинъ боюн-борджум деп саям ки, мен озъ вазифемни билем ве манѡ ишанылып авале олунгѡап... манѡ ишанылып берильген анлеге... яхшылыкъ япмакъ элимден келе...

«Бу сѣзлернинъ манасы не экен?» деп тюшюнди Анна Васильевна. (Бу куньлерде инглиз клубынынъ раатлыкъ одасында зияфетлерде руслар кѡыскѡадап нуткъ айтамайлар муназаре олгѡанындан Анна Васильевнанынъ хабери ѳкъ эди. Олардан бири: «Бизде ким гузель нуткъ сѣйлей биле? Бир де бир адамнынъ адыны айтсанѡыз!» деп хытап этти. «Мына, меселя, Стахов» деп джевап берди экинджииси ве Николай Артѣмьевични косътерди. Николай Артѣмьевич мында эди, о севингенинден кѡычырып йибереязды.)

— Меселя,— деди сѣзюни девам этип Николай Артѣмьевич:— меним кѡызым Еленаны алайыкъ. Айтмакъ истейим ки, сизинѡдже, Еленанынъ инает, аят ѳлуна кѡатты адым атмакъ вакъты... яни онынъ кѡоджагѡа чыкѡаджакъ вакътыты кельмедими экен? Бутюн бу фельсефий фикирлер— эписи яхшы, лякин булар— малюм бир вакъыткѡадже яхшы шейлер. Онынъ бош тюшюнджелерни терк этип, чешит артистлер, мектеплилер, насылдыр бала-чагѡа арасындан чыкъып, акъикъий инсанларгѡа кѡошулмакъ вакъыты кельди.

— Сизинъ сѣзлеринѡизни насыл анѡламакъ мумкюн?— деп сорады Анна Васильевна.

— Анѡламакъ истесенѡыз дикъкъатнен динѡленѡыз,— деди дудакъларыны салындырып.— Чокъ чайнап отурмай, сизге догърусыны айта кѡояйым, мен о йигитнен, яни дженап Курнатовскийнен якъында таныш олдым, оны корьген сонъ сиз мени адам сайламагѡа бильмеюв ве ярыюрту мулязаа этювде кѡбаатламазсынѡыз. (Николай Артѣмьевич лакъырды этер экен, озюнинъ дюльбер нуткъындан озю зевкъланыр эди.) Алий бильгили, озю укъукъшнас, пек эдепли, отуз учъ яшында, баш кятиб коллегиясынынъ меслеатчысы, бойнунда Станислав ордени де бар. Мен менсепке авес эткен *reges de comédie*² джумлесинден олмагѡаныма озюнѡыз акълы суретте кѡыймет кесерсинѡыз, деп ишанам, я озюнѡыз, Елена Николаевна-

¹ Итимал (франсызджа).

² Комедиядаки бабалар (франсызджа).

гъа озь ишнин бильген, мусбет адамларны бегенем, деген эдинъиз; Егор Андреевич бу саада кыймети олмагъан адам. экинджи ден, меним кызымнын алидженаплыкъ япмагъа севген адети бар; бильмиш олунъыз ки, Егор Андреевич озь къазанчынен яхшы яшамакъ имкянына, анълайсынъызмы, яшамакъ имкянына малик олгъаны киби, бабасы онъа таин эткен ве эр сене алып тургъан парасыны алмайып агъаларына багъышлайджагъына сёз берген.

— Онынъ бабасы ким экен?— деп сорады Анна Васильевна.

— Бабасымы? Бабасы алий несилли, юксек ахлякълы, un vrai Stoichen¹, истифагъа чыкъкъан майор граф Б... ларнынъ бутюн мал-мульклерини идаре этип тургъан бир адам.

— Вай!— деди Анна Васильевна.

— Вай! дегенинъиз де не?— деди Николай Артемьевич.— Сиз де хурафатнен зеэрлендинъизми не?

— Мен бир шей айтмадым...— деди Анна Васильевна.

— Ёкъ, сиз «вай!» дединъиз... Эр алда озь фикиримни айтып, сизни хабердар этмекни лязим таптым, тюшюнем ки... инанам ки, дженап Курнатовский abras auverts² иле къабул олуыр. О къайдандыр кельген темельсиз адам дегиль.

— Эльбетте, Ванька ашчыны чагъырып, емеклернинъ чешитини арттырмакъны эмир этмек керек.

— Меним бойле шейлернен ишим олмагъаныны яхшы анълайсынъыз,— деди Николай Артемьевич ве еринден турып шляпасыны кийди, сызгъырып (о кимерде, адам ялынъыз озь дачасында ве озь эвинде сызгъыра биле, деп эшиткен эди), кезинмек ичюн багъчагъа чыкъты. Шубин озь эвининъ пенджересинден онъа бакъып, индемеден тилини косътерди.

Саат дёртке он дакъкъа къалгъанда Стаховларнынъ дачасынынъ къапысы янына карета келип токътады. Каретадан сыджакъкъанлы, саде ве дюльбер кийинген яш йигит тюшип, озю хусусында эв саибине хабер этмелерине эмир этти. Бу йигит Егор Андреевич Курнатовский эди.

Шундан сонъ, Елена экинджи куню Инсаровгъа мектюп язды.

«Азизим Дмитрий, мени куевнен хайырла. О тюневин бизим эвимизде мусафир эди; анълашылгъанына коре бабам онынънен англиз клубында танышып, эвге теклиф

¹ Омюр агъырлыкъларына даяныкълы адам (франсызджа).

² Къучакъ ачып (франсызджа).

эткен. Тюневин о бизим эвге куев оларакъ кельгени ёкъ, эльбетте, лякин бабам озюнинъ истегини анама айткъан, къыйметли анам онынъ ким олгъаныны яваштан къулагъыма фысылдап айтты. Онынъ ады Егор Андреевич Курнатовский экен. Сенатта баш кятиб хызметинде эмиш. Башта санъа онынъ тыш корюнишини тасвирлейим. О юксек бойлу дегиль, сенден алчакъча, къыяфети гузель, сиджакъкъанлы, сачлары къыска, зилифлери узун. Козьлери кичкене (тыпкъы сенинъ козьлеринъе бенъзей), къаверенкли, бакъышы кескин, дудакълары къалын, козьлеринде ве дудакъларында даима ойнап тургъан тебессюмни суний корюне. О озюни саде тута, акъыллы лаф эте, онынъ бутюн юрюши-турушы джыйшыныкълы, о юргенде де, кульгенде де, аш ашагъанда да, бир де-бир иш якъангъа бенъзей. Итимал, шу дакъкъада: «Елена оны дикъкъатнен козьден кечирген экен!» деп тюшюнедирсинъ. Эльбет, санъа тафсилятлы суретте тасвир этмек ичюн бакътым. Догърусыны айтаджакъ олсакъ, озь севимлиме не ичюн бакъмайым! Онда насылдыр демир киби къавийлик... эм анкъавлыкъ, эм юзсюзлик, шунынънен берабер — эяллыкъ бар; о пек эял адам, дейлер. Сен де, азизим, демир киби къавий адамсынъ, лякин сен онъа бенъземейсинъ. Аш вакътында о меним янымда отурды; Шубин бизим къаршымызда эди. Эвеля субет насылдыр алышвериш-тиджарет ишлери хусусында олды: о бу ишлернинъ къолайыны биле, атта буюк бир фабриканы къолгъа алмакъ ичюн озь хызметини де ташлап кетмеге аз къалгъан дейлер. Баре алгъайды! Сонъ Шубин театр хусусында сейледі: дженап Курнатовский чокъ гизлеп отурмады, санъатта бир шей анъламагъаныны догърудан-догъру айтты. Бу вакъыт акъылыма сен кельдинъ... Лякин мен: ёкъ, Дмитрийнен экимиз санъатны башкъа тюрлю анъламаймыз деген фикирге кельдим. О гуя, мен санъатны анъламайым, онынъ кереги де ёкъ, амма абадан бир девлетте бунъа ёл къоюла, дейджек олды. О Петербургъа ве *comme il faut*¹ баягъы первасыз бакъа: о атта бир кере озюни пролетар да деди. Биз, къара ишчилермиз, деди о. Эгер бу сёзлерни Дмитрий айткъан олса, мен оны севмез эдим, яхшы, бу киши айтсын, макътансын!— деп тюшюндим. О менимле пек незакетли муамеледе булунды, лякин онынъ муамелеси, занымджа, озюнден кичик вазифедеки хадимлернен олгъан башлыкънынъ муамелесине бенъзей эди. Эгер о бир адамны макътайджакъ олса, о адамнынъ омюрде озь къа-

¹ Алий китапларгъа (франсызджа).

идеси бар, дей,—эм бу сѣзни пек севе. О озюне ишангъан, эмериксевер, озь-озюни феда этмеге къадыр, (корьгенингъиз киби мен ачыкъ айтам) яни озь менфаатындан вазгечкен адам, лякин о гъает залым олса керек. Онынъ элине тюшмек, белягъа огърамакъ демектир! Софра башында сѣз къабар алмакъ акъкъында кетти.

— Мен билем ки,—деди о,—чокъ алларда къабар алыджы къабаатлы дегиль, онынъ башкъа чареси ёкъ. Лякин эльге тюшсе, оны джезаламакъ керек.

— Къабаатсыз адамны э!—деп айкъырдым мен.

— Эльбет, принцип муджиби.

— Насыл принцип?—деп сорады Шубин.

Курнатовский шашмаладымы ёкъса тааджиплендими, эр алда:

— Буны анълатып отурмакъ керекмей,—деди.

Оны севип-сайгъан бабам, йигитнинъ айткъанларыны тасдыкълап: эльбет, керекмей, деди; мен бу субетнинъ тез биткенине чокъ языкъсындым. Акъшам Берсенев келип, Курнатовскийнен пек къатты мунакъша япты. Мерхаметли Андрей Петровичимизнинъ бойле эеджанлангъаныны бир вакъыт корьмеген эдим. Дженап Курнатовский илим, университет ве бу кибицернинъ файдасыны ич де инкяр этмедиле... лякин ойле исе де, Андрей Петровичининъ не ичюн ачувлангъаныны анълады. Курнатовский буларнынъ эписини беден тербиесине бенъзер бир шей деп анълай. Аштан сонъ Шубин меним яныма келип шойле деди: «Мына бу ве о (Шубин сенинъ адынъны ич айтып оламай)—эр экиси де беджерикли адам, лякин экисининъ арасындаки фаркъны бакъынъыз: о акъыкый, джанлы, акъыкый идеал; бу бириси исе атта озь узериндеки борджны—вазифени не этмек дегиль, бельки ялынъыз хызметке аит эяллыкънен чалышкъанлыкъ-ишкырлик бар». Шубин акъыллы йигит, шунынъ ичюн онынъ манасы сѣзлерини хатырлайым. Эльбет, Курнатовскийнен сенинъ аранъда насыл якъынлыкъ олсун?.. Сен ишанасынъ, о исе бир шейге ишанмай, чюнки ипсан ялынъыз озюне ишанмакъ мумкюн дегиль.

Курнатовский пек кеч къайтты, лякин анам о мени пек бегенгенини, бабам исе бундан зияде хошнут олгъаныны айтты... О меним акъкъымда сѣз юрсеткенде, онынъ да омюрде озь къайдеси бар, демедими экен? Мен анама, чокъ языкъ, меним къоджам бар, демеме аз къалды. Бабам не ичюн сени бегенмей экен? Анамдан бир чарелер этип разылыкъ алып эдим, амма...

Эй-й, азизим! Сагъынгъан къальбиме азачыкъ теселли бермек ичюн о дженапны санъа шу къадар тафсилатлы

тасвирледим. Мен сенсиз яшап оламан, данма козюмнинъ огюнде турасынъ, сесинъ эшитилип тургъан киби... Сени баклейим, лякин сен не къадар истесен де, эвимизде бек-лемейим — эгер эвимизге кельсенъ, биз пек агъыр ве къолайсыз вазиятте къалырмыз! — билесинъми, къайда беклейим, эвельки мектюбимде язгъан ерде. О тереклер арасында... Эй-й, азизим! Сени ойле севем ки!...»

XXIII

Курнатовский бир къач дефа келип кеткен сонъ, арадан учъ афта кечти, Анна Васильевна Москвагъа, Пречистенки янындаки буюк агъач эвге, таямалары юксек, эр бир пенджеренинъ тёпесине беяз лира орынеги ве гульчембер-лер ясалгъан, кичкене чардакълы, ярашыкълы багъчалы, чокъ терекли буюк азбар, онынъ ортасында къуюсы ве къую янында копек ювасы олгъан азбаргъа кочип кельди. Елена бу алдан пек зияде къуванды. Анна Васильевна дачадан ич бир вакъыт бойле эрте кочип кельмеген эди; бу сене кузьде, биринджи сувукъ башлагъанынен Анна Васильевнанынъ кемер хасталыгъы къозгъады, Николай Артемьевич де тедавийленювни битирген сонъ къадыныны сагъынды: Августина Христиановна Ревельдеки огей къыз къардашына мусафирликке кеткен эди; Москвагъа насыл-дыр бир эджнебий айле кочип келип, гузель беден арекет-лери *des poses plastiques* оюныны косътерди; бу акъта «Московские Ведомости» газетасында язылгъан макътав Анна Васильевнаны пек меракъландырды. Қыскъасы, бундан сонъ дачада яшамакъ къолайсыз ве атта, Николай Артемьевичнинъ табиринен айтаджакъ олсакъ, эвельден козьде туткъан ишине келишмей эди. Сонъки эки афта Еленагъа пек чокъ вакъыт олып корюнди: Курнатовский базар кунълери эки кере кельди; башкъа кунълери онынъ иши чокъ эди. О махсус Елена ичюн кельсе де, чокъча Зоянен лакъырды этип кетти. Курнатовскийни Зоя пек бегенди. Зоя онынъ эсмери ве джесюр корюнген юзюне дикъкъатнен бакъа, озюне пек инангъан ве киббарлыкънен айткъан сёзлерини динълер экен, ичинден «*Das ist ein Mann*»¹ деп тюшюнир эди. Зоянынъ фикириндже, ич ким-сенинъ сеси онынъки киби татлы дегиль, «мен наиль ол-дым» я да «мен гъает хошнутым» деген сёзлерни кимсе онынъ киби келиштирип ве гузель айтып оламай. Инсаров

¹ Акъыкъий йигит будыр! (немседже).

Стаховларнынъ эвине кельмеди, лякин Елена оны Москва озени янындаки кичик орманлыкъта, озю таин эткен ерде гизлиден бир керечик корьди. Олар бири-биринен ялынъыз бир къач агъыз сёз сёйлешмеге етиштирдилер. Шубин Москвагъа Анна Васильевнанен берабер кочип кельди: Бересенев олардан бир къач кунъ сонъ келип чыкъты.

Инсаров озь эвинде отура, достлары почта вастасынен йибермеге къоркъып, махсус адам вастасынен Булгъарстандан йиберген мектюплерни учюнджи кере окъумакъта. Бу мектюплер оны пек теляшландырды. Шаркътаки вакъналар чабик инкишаф этип бармакъта; рус ордусы тарафындан князлыкъларнынъ эльге кечириле билюви эр кесни эеджанландыра; дешет эп артып бармакъта, башламасы пек якъынлашкъан дженкнинъ рюзгяры эсип башлагъан эди. Чеврени атеш басып келир, онынъ анги тарафкъа кечеджегини, къайда токътайджагъыны кимсе бильмей эди; эски давалар, сонъки уюютлер уянды. Инсаровнынъ юреги сыкъ-сыкъ ура, онынъ уюютлери де омюрге кечирилип башлагъан эди. «Лякин даа эрте дегильми экен? Нафиле дегильми экен? Биз даа кереги киби азыр дегильмиз. Не олса оладжакъ! Ёлгъа чыкъмакъ керек, веселям!» деп юмрукъларыны сыкъкъан алда тюшюнди Инсаров.

Къапынынъ артында енгиль аякъ давушлары эшитилди, шу арада къапы ачылып, ичери Елена кирди.

Инсаровнынъ бутюн вуджуды титреп кетти, озюни Еленагъа тараф атты, онынъ къаршысында тиз чёкти, белинден къучакълап, башыны онъа янтайтты.

— Мени беклемеген эдинъми?— деди Елена сыкъ-сыкъ нефес алып. (О басамакълардан чапып чыкъкъан эди)— Азизим, азизим!— Елена эки элинен онынъ башыны къучакълап, чевреге козь ташлады...— Сен мында яшай экенсинъ де! Эвинъни къолайлыкънен таптым. Шорбаджынънынъ кызы алып кельди. Кочип кельгенимизге учь кунъ олды... Санъа мектюп язаджакъ олдым, сонъ эйиси озюм барайым, деген фикирге кельдим. Черик саатке кельдим. Тур, къапыны къапат.

Инсаров еринден турып, къапыны деръал къапатты, къайтып келип, Еленанынъ эллерини тутты. О лакъырды этип оламай, къувангъанындан сёйлеп оламай эди. Елена тебессюмнен онынъ козьлерине бакъты... Олар ойле бахтлы эдилер ки... Елена утанды.

— Сабыр эт, шляпаны чыкъарайым,— деди о незакетнен эллерини Инсаровдан айырып.

О шляпасынынъ шеритини чезип, башындан чыкъарды, мантильясыны омузларындан тюшюрип, сачларыны тюзет-

ти, кичкене эски дивангъа отурды. Инсаров тургъан еринде къатып къалды, тылсымлангъан киби козьлерини ондан алмай эди.

— Отурса,— деди Елена, онъа бакъмадан ве янындан ер косьтерди.

Инсаров дивангъа дегиль, полгъа, Еленанынъ аякълары янына ерлешти.

— Ма, къолчакъларымны чыкъар,— деди Елена къалтыравукъ сеснен. Онынъ юрегинде къоркъу пейда олды.

Инсаров эвеля къолчакъларнынъ тюймелерини чезди, сонъ бир къолчакъны чыкъарды, бем-беяз, назик пармакъларыны озъ дудакъларына басты.

Елена сескенди, элини онынъ дудакъларындан экинджи эли ярдымынен айырып алмакъ истеди. Инсаров онынъ бу элини де опип башлады. Елена эллерини тартып алды, Инсаров башыны котерди. Елена онынъ чересине бакъты, эгильди. Оларнынъ дудакълары бири-бирине япышты.

Бир дакъкъа кечти... Елена бирден онынъ къучагындан чыктып, еринден турды, яваштан: «Ёкъ, ёкъ» деди ве аман язы столу янына барды.

— Мен бу эвнинъ саибесим, сенинъ менден гизлеген ич бир шейинъ олмамакъ керек,— деди озюни первасыз тутмагъа тырышып, Инсаровгъа аркъасыны чевирди.

— Не къадар чокъ къагъыт! Булар насыл мектюплер?

Инсаров къашларыны сыкъты.

— Бу мектюплерми?— деди о ве еринден турды.— Окъуп бакъа билесинъ.

Елена мектюплерни элине алып, о якъ-бу якъыны бакъты.

— Не къадар чокъ шей, не къадар уфакъ язылгъан, окъумагъа исе вакъытым, чарем ёкъ, шимди кетмек керек... Буларны аллагъа теслим этем! Булар меним ракъибемден дегильми?.. Булар русча язылмагъанлар,— деди о индже къагъытларны низамгъа чекер экен.

Инсаров онынъ янына келип, белинден тутты. Елена шу анда онъа чевирильди, къуванчлы тебессюмнен бакъты, онынъ омузына даянды:

— Бу мектюплер Булгъарстандан кельди, Елена; достларым яздылар, олар мени чагъыралар.

— Энди анда кетедженъми?

— Эльбет... бу кунълерде. Шимди айны вакъыты, сынъырдан кечмекнинъ чареси бар.

Елена бирден эки элинен онынъ бойнундан къучакълады.

— Мени де алып кетеджексинъ, э?

Инсаров оны багърына басты.

— Ах, меним севимлим, эй, меним къараман ярем, бу сёзлерини насыл айттынъ! Мен - эвсиз, янъгъыз адам сени артыма такъып алып кетсем гунах олмазмы, бу фикир-сизлик дегильми? Озю де къайда?...

Елена эллеринен онынъ агъызыны къапатты.

— Сус... Эгер ойле десенъ, джаным агъырыр, эвинъе бир даа аякъ басмам. Арамызда эр шей аль олды, бутюн лакъырдылар битти дегильми? Мен сенинъ къарынъ дегильми? Қъарысы къоджасындан айрылырмы?

— Қъадынлар дженккё бармайлар,— деди Инсаров гъамлы кулюмсиреп.

— Эльбет, къалмакъ эллеринден кельген къадынлар къалалар. Я, мен сенсиз къалып олурыммы?

— Елена, мелегим!.. Озюнъ тюшюнип бакъ, итимал, мен эки афтадан сонъ Москвадан... кетерим. Мен энди университет лекцияларыны да, ишлеримни битирмекни де тюшюнип отурамайым.

— Не олгъан экен? Манъа тезден кетмек керек дейджек оласынъмы?— деди Елена, онынъ сёзюни болип.— Истейсинъми, мен мына шимди шу анъде, шу дакъкъада эвинъде къалырым, омюрлик сеннен берабер олурым, эвимизге къайтып кетмем. Истейсинъми? Шимди экимиз ёлгъа чыкъайыкъ, истейсинъми?

Инсаров оны багърына даа зняде къавий басты.

— Яхшы, бир де бир фена иш япсам, алла джезамны берсин! Шу бугунъден башлап биз эбедий къошулдықъ!— деп хытап этти Инсаров.

— Мен къалайыммы?— деп сорады Елена.

— Ёкъ, меним пак севимлим; ёкъ, джанчыгъым, сен бугунъ эвинъизге къайтып бар, лякин азыр олып тур. Бу ишни бир кереден япмакъ мумкюн дегиль; эр шейни кереги киби тюшюнип-ташынмакъ керек. Бу иште пара, паспорт керек оладжакъ...

— Менде пара бар,— деди Елена, онынъ сёзюни болип,— менде сексен кумюш бар.

— Бу етерлик дегиль. Лякин аз олса да, бир кунюмизге ярар,— деди Инсаров.

— Мен пара тапарым, борчкъа аларым, анамдан сора-рым... Ёкъ, ондан сорамам... Саатимни сатсам да олур... Купелерим, эки билезлигим... дюльбер фырлантыларым бар.

— Иш парада дегиль, Елена; сенинъ паспортынъны не япармыз?

— Догъру, я бунынъ ичюн не япмалы? Паспорт мыт-лакъа керекми?

— Эльбетте, керек.

Елена кулюмсиреди.

— Акъылыма бир шей тюшти! Хатырымда, яш бала эдим... Эвимизден бир хадиме къачып кеткен эди. Оны тутып, къабаатыны багъышлагъан эдилер. О бизим эвимизде чокъ вакъыткъадже яшады... Эвимиздекилер оны, къачакъ Татьяна, деп макътай эдилер. О вакъытта мен, итимал, Таня киби къачакъ олурым, деп ич де тюшюнмеген эдим.

— Елена, быракъ, утанмайсынъмы?

— Сонъ, не олгъан? Эльбетте, паспортнен кетильсе яхшы олур. Чареси тапылмаса...

— Сабыр эт,— деди Инсаров.— Буларнынъ эписининъ чаресини тапармыз. Мен бу хусуста тюшюнип бакъарым. Экимиз бир шейлер чарелермиз. Пара менде де бар.

Елена онынъ манълайына тюшюп тургъан сачларыны тюзетти.

— Ах, Дмитрий, экимизнинъ ёлда джанымыз ич де сыкъылмаз!

— Ойле, амма,— деди Инсаров,— лякин баргъан ернимизде...

— Не олгъан экен?— деди Елена онынъ сёзюни болип.— Берабер ольмек бахыт дегильми? Ёкъ! Ольмек керекмей! Даа яшмыз, яшамакъ... керек! Сен къач яшындасынъ? Йигирми алтыдамы?

— Эльбет, йигирми алтыда.

— Мен йигирмиге кирдим... Даа чокъ шей огде. Демек, сен менден къачып кетеджек эдинъ! Санъа рус къызынынъ севгиси керек дегиль эди, булгъар йигити! Энди корермиз, менден насыл къуртулыр экенсинъ! Эгер о куню мен санъа бармагъан олсам, алымыз не олур эди!

— Елена, озюмни четке тартмагъа не меджбур эткенини билесинъми?

— Билем: севдинъ, озъ севгинъден къоркътынъ. Я, сени де севе биледжеклери акъкъында тюшюнмединъми?

— Елена, емин этем, дуймагъан эдим.

Елена оны чабикликнен ве умют этмеден опыти.

— Мына шунынъ ичюн де мен сени севем. Энди, сагълыкънен къал.

— Кене бир аз даа отурмагъа чаренъ ёкъмы?— деп сорады Инсаров.

— Ёкъ, азизим. Манъа эвден янгъгъыз чыкъып кетмек къолай беллейсинъми? Черик саат энди чокътан кечип

кетти.— О мантильясынен шляпасыны кийди.— Ярын акъ-шам бизим эвге кель. Ёкъ, ярын дегиль, о бир кунъ бар. Бельки бираз къолайсыз, джансыкътысы олур, башкъа чаре ёкъ: эр алда корюширмиз. Сагълыкънен къал. Мени озгъар.— Инсаров оны сонъки кере багърына басты.— Вай, зынджырчыгъымны къопардынъ. Вай, меним къаба арекетлим! Айды, яхшы, бир шей дегиль. Яхшы олды. Мен Кузнецкий мосткъа барып, зынджырны тюзеттирмеге беририм. Эвде сораштырсалар, Кузнецкий мосткъа баргъан эдим, дерим,— Елена къапынынъ алкъасыны тутты.— Керчек, санъа айтмагъа унуткъаным: дженап Курнатовский, итимал, бу кунълерде меним элимни сорар. Амма мен онъа... мына бойле джевап берерим:— О сол элининъ баш пармагъыны бурну уджуна тиреп, башкъа пармакъларыны ойнатты.— Сагълыкънен къал, сагъ-селямет ол. Энди ёлны огрендим... Сен де ыкяны олса къачырма...

Елена къапыны аралыкълатты, динъленди. Инсаровгъа чевирильди, башыны къакъытты, сагълыкълашты, яваштан эвден чыкъты.

Инсаров ачыкъ къапы янында бир дакъкъа турып, этрафкъа денъельди. Ашагъыдаки къапы такъ этип ортюльди. О дивангъа келип отурды, эллеринен бетини къапатты: о бир вакъыт бойле вазнетте къалмагъан эди. «Мен бойле севгиге насыл наиль олдым? Тюшюмде дегильми экен?»— деп тюшюнди.

Амма онынъ фукъаре, къаранлыкъ эвинде Еленадан къалгъан гузель мис къокъусы кызынынъ келип кеткенини хатырлатыр эди. Яш къальбинден чыкъкъан шенъ сеслер, енгиль адымларнынъ назик давушы, буюк севги, дюльбер беденнинъ бутюн темизлиги бу оданынъ авасына синъип, Инсаровнен берабер къалгъан киби эди.

XXIV

Инсаров даа да яхшыджа хаберлер кельмесини беклеркен, сеферге азырлыкъ корип башлады. Бу пек кучъ иш эди. Эльбетте, онынъ бир озюне кетмеге бир тюрлю мания ёкъ: паспорт талап этип алса кяфи, лякин Еленаны насыл этип алып кетер? Онъа къануний ёлнен паспорт тапмакънынъ чареси ёкъ. Гизлиден ыкях окъутып, сонъ онынъ ана-бабасына барса, насыл олур экен... «Бойле япылса, олар бизим кетмемизге разы олурлар,— деп тюшюнди Инсаров. Я барып да разы олмасалар? Биз насыл ёлнен олса

да кетермиз. Я олар барып да шикяет этселер... эгер... ёкъ, бир де бир чаре этип, паспорт тапмакъ керек».

Инсаров гизли ишлер саасында буюк теджрибе санби, чалтаякъ танышы, истифагъа чыкъкъан я да истифагъа чыкъарылгъан къарт бир прокурорнен (эльбетте, ич кимсенинъ адыны анъмадан) акъыл танышмакъ истеди. Бу урьметли адамнынъ эви баягъы узакъта эди: Инсаров арыкъ ат екильген бир файтонгъа минип, онынъ эвине бир саат дегенде, зорнен барып чыкъты, пакъыл киби, оны эвинде тапамады; къайтайткъанда къасыргъалы ягъмургъа огърады, пек ушюди. Эртеси куню сабадан башынынъ пек агъыргъанына бакъмадан, Инсаров истифадаки прокурорнынъ эвине кене барды. Истифадаки прокурор узун бойлу мелекнинъ сурети оюп япылгъан тютюн къутусы ичиндеки тютюнни къокълап, ийлекар козьлеринен (козьлери де тютюн тюзюнде эди) мусафирге айнеджиликнен бакъты, онынъ сёзлерини динъледи, сонъра малюматларны ачыкъча беян этмекни талап этти; Инсаровнынъ эр шейни ачыкъ айтмакъ истемегенини анълагъан сонъ (акъикъатен де, Инсаров онынъ эвине истер-истемез кельген эди), «акъча» азырлап турынъыз, демекнен кифаеленди ве ачыкъ тургъан тютюн къутусындаки тютюнни къокълап, башкъа вакъыт, яни «озюнъизде ишанч догъгъан, инамсызлыкъ дуйгъусы ёкъ олгъан сонъ», келинъиз, деген сёзлерни айтты (о «о» арифини созып сёйлер эди). «Паспорт алмакъ исе,— деди о, озь-озюне айткъан киби,— адамнынъ элинден кельген иш; меселя, сиз ёлда кетесинъиз: сизни ким таный, сиз Марья Бредихинасынъызмы ёкъса Каролина Фогельмейерсинъизми?».

Инсаровда кучлю нефрет дуйгъусы къозгъалды, лякин о прокуроргъа тешекюр бильдирип, якъын кунълерде бир даа кельмеге сёз берип кетти.

Инсаров шу куню акъшам Стаховларнынъ эвине барды. Анна Васильевна оны самиметликнен къаршылап алды, бизни бир тамам унуттынъыз, деп сёйленген киби олды, ве Инсаровнынъ череси агъаргъаныны корип, сагълыгъыны сорады; Николай Артемьевич хош кельди биле айтмады, тюшонджеге далгъан алда бакъты; Шубин онынънен сувукъ селямлашты; амма Елена оны шашырды. Чюнки о Инсаровны сабырсызлыкънен беклей эди. О Инсаровнынъ кельмесине азырлыкъ коререк, ибадетханеде онынънен биринджи кере корюшкен куню кийген антерини кийди; лякин Инсаровнен озюни сыкъмадан селямлашты эм о ойле незакетли, гъамсыз ве шенъ эди ки, онъа бакъкъан адам, бу къызнынъ такъдири бу адамгъа багълы, деп ич

де тюшюнмез эди, бахытлы севгининъ тылсымлы дуйгъулары онынъ чересини айдынлатып, бутюн арекетлерине енгиллик ве гузеллик берип тургъанына инанмаз эди. О Зоянынъ ерине отурып чай тѣкер экен, эр кеске тийдирип, сѣйлемекте эди; Шубин онынъ бутюн арекетлерини козетип тураджагъыны, Инсаров бунъа первасыз оламай-джагъыны билип кунъ эвельден азырлыкъ корьген эди. О янъылмады: Шубин Еленадан козьлерини алмады, лякин Инсаров бир шей демеден, башыны асып отурды. Елена нсе о къадар шенъ эди ки, атта Инсаровны ачувландыраджакъ да олды.

— Насыл? Ишлериниъиз юрюшеми?— деп сорады бирден Елена ондан.

Инсаров шашмалады.

— Насыл ишлер?— деди о.

— Энди акъылынъыздан да чыкътымы?— деп джевап берди Елена онъа бакъкъан алда кулип: бу бахытлы тебесюмнинъ манасыны ялынъыз Инсаров анълады.— Русларичюн тертип этеяткъан булгъарджа хрестоматиянъыз не олды?

— Quelle bourde¹,— деп мыдырданды Николай Артемьевич. Зоя фортепьяно башына отурды. Елена омузыны билинир-билинимез азачыкъ кысты да, Инсаровгъа ишмарлен къапыны косътерди, бунынънен, оны озгъармакъ истегенини билъдирди. Сонъ пармагъынен столны эки кере чертип, Инсаровгъа бакъты. Инсаров онынъ эки кунъден сонъ корюширмиз, демек истегенини анълады, Инсаров онынъ не дегенини анълагъаныны корьген сонъ Еленанынъ чересинде тебесюм пейда олды. Инсаров еринден туруп, сагълыкълашып башлады: о озюни алсыз ис этмекте эди. Курнатовский кирип кельди. Николай Артемьевич еринден сычрап турды, сагъ элини башындан юкъары котерип, оны яваштан баш кятибнинъ авучына къойды. Инсаров озъ ракъибине назар ташламакъ ичюн кене бир къач дакъкъа токътады. Елена башыны азачыкъ кыбырдатты. Шорбаджы Инсаровнен Курнатовскийни таныштырмакъны истемеди, Инсаров сонъки кере Еленагъа бакъып алды; чыкъып кетти. Шубин тюшюне-тюшюне озю анъламагъан меселе — укъукъшнаслыкъ акъкъында Курнатовскийнен кызгъын субет ачты.

Инсаров бутюн гедже юкълап оламады, саба озюни пек алсыз ис этти, бунъа бакъмадан къагъытларны тертипке чекти ве мектюп язмага тутунды, лякин башы пек агъыр-

¹ Не къадар феналыкъ (франсызджа).

лашып, агъырып башлады. Уйле маалинде сыджагъы котирильди: агъызына бир шей алмады. Акъшамгъа вазнетидеаа зияде агъырлашты; аякълары, эллери, башы пек агъырды. Инсаров даа тюневин Елена отургъан дивангъа ятты; «къабаат озюмде, шу ийлекяр къартнынъ эвине бармагъан олсам, бу хасталыкъкъа огърамаз эдим» деп тюшюнди о ве юкъламагъа тырышты... Лякин дерт оны бир тамам басты. Дамарлары шишкен киби олды, башында чешит хаяллар къушлар киби доландылар. О эсини джойды. Бир тамам эзилген алында чалкъа ятып къалды, бирден башы уджунда кимдир шакъылдап кульген киби, фысылдагъан киби кельди; о зорнен козьлерини ачты, янып битетякъан чыракънынъ нуры онъа сунгю киби санчылды... Бу насыл шей? О къарт прокурор къалын йипектен тикильген халат кийип, индже йипек къушакънен белнини багълагъан, онынъ къаршысында отура... онынъ тишсиз агъызындан: «Каролина Фогельмейер» деген сёзлер чыкъты. Инсаров онъа бакъты, къарт кенишлеп, шишип кетти, о адам дегиль, терек эмиш... Инсаровгъа тим-тик далларгъа тырмашып, чыкъмакъ керек. О сычрап, далны тутайым дегенде сыптырылды, сюйрю ташлар устюне юзюкююм йыкъылды. Каролина Фогельмейер исе, тыпкъы чиберекчи къадын киби чонъкъайып отурды: «Пирожкилер, пирожкилер, сыджакъ пирожкилер» деп кычырды, ондан азачыкъ о якъта къан акъмакъта, кылычлар ялтырайлар... Елена! Буларнынъ эписи бир кереден шу кызарып тургъан сынырсыз тертипсизликлер ичинде ёкъ олып кетти.

XXV

— Насылдыр адам, ким биле оны, чиленгирге бенъзей, сизни сорап кельди,— деди экинджи куню акъшам Берсенеуге, шорбаджысына джиддий муамеледе булунгъан ве эр шейге шубенен бакъкъан хызметкяры:— Сизни коръмек истей.

— Чагъыр,— деди Берсенеу.

«Чиленгир» кирди. Берсенеу Инсаров яшагъан эвнинъ шорбаджысы олгъан тикиджини таныды.

— Не олды?— деп сорады Берсенеу.

— Узурынъызгъа кельген эдим,— деди тикиджи, яваштан кевде агъырлыгъыны де бир, де дигер аягъына алып ве учъ пармагъынен якъасыны туткъан сагъ элини силькип-силькип.— Бизим эвимиздеки адам, анълагъаныма коре, пек агъыр хаста.

— Инсаровмы?

— Эльбет, о, бизим эвимиздеки адам. Анълагъаныма коре, тюневин саба юре эди, акъшам ялынъыз сув сорады, къарым онъа сув берди, бутюн гедже сандыракълап чыкъты, бизге дивар артындан эшитилип турды: бугунь сабадан берли сеси чыкъмай, къыбырдамай эссиз ята, сыджагъы ойле юксек ки, алла косътермесин! Я барып да ольсе, огюни алмакъ керек, деп тюшюндим, полiske хабер этсемми экен, деп тюшюндим. Я, онынъ ич кимсеси ёкъ да; къадыным манъа: «Бу кишини дачагъа алып кеткен адамнынъ эвине барып айт: итимал, о санъа бир де бир ёл косътерир я да озю келир»,— деди. Шу себептен узурьнъызгъа кельген эдим, бизим чаремиз ёкъ, яни...

Берсенеv фуражкасыны деръал элине алды, тикиджиге бир дане бир кумюшликни узатты, шу анъ онынънен берабер Инсаровнынъ эвине кетти.

Берсенеv къапыдан киргенинен Инсаров диванда урбаларынен, эссиз яткъаныны коръди. Онынъ череси пек денъишкен эди. Берсенеv деръал эв саибелерине оны союндырып, ерине яттырмакъны эмир этти, озю экимге чапты. Эким кельди. Сулюк къоймакъны эмир этти, илядж язды, арам къаныны алмакъ керек экенини айтты.

— Онынъ хасталыгъы хавфлымы?— деп сорады Берсенеv.

— Эльбет, пек хавфлы,— деп джевап берди эким.— Акъ джигерлери пек сувукълангъан; дерт шимди озъ укюмини косътермекте. Кечче хабер эткенсинъыз, эр алда илим имкян берген бутюн чарелерни корермиз.

Экимнинъ озю де яш олып, илимге инаныр эди.

Берсенеv онынъ янында ятып къалды. Эвининъ шорбаджылары олгъаныны айткъан адам олса, айтылгъан бутюн ишлерини япмагъа азыр адамлар экен, фельдшер де кельди. Медицина эзнетлери башланды.

Саба Инсаровнынъ башына бир къач дакъкъа эси кельди. Берсенеvни таныды, ондан: «Мен гъалиба хастам» деп сорады, агъыр хасталарда олгъан зайыф ве эзик бир вазнетте этрафкъа бакъты, кене эсини джойды. Берсенеv эвине барып, урбаларыны денъиштирди, базы бир китапларны алып, Инсаровнынъ эвине къайтып кельди. О ич олмагъанда Инсаровнынъ эвинде бир къач кунъ къалмагъа къарар берди. О Инсаров яткъан кроватнынъ огюне перде чекти, озю диван янына ерлешти. Кунъ джансыкъысы олып ве яваш кечти. Берсенеv ашкъа барып кельди. Акъшам олды. О абажурлы чыракъны якъып, китап окъумагъа тутунды. Чевре сукюнетлик ичинде индже дивар артында

эв саиблерининъ де яваш-яваш фысылдагъанлары, де эснев, де агъыр нефес алув эшитиле... олардан бири акъсырды, оны яваштан тазирледилер; перде артындан исе агъыр ве сыкъ-сыкъ нефес алувлар, къыскъа-къыскъа ингильтилер эшитиле... Берсеневнинъ башына худжур фикирлер кельди. О, аяты къыл устюнде тургъан адамнынъ, Елена севген адамнынъ эвинде отура... Бир акъшамны хатырлады; Шубин онынъ артындан келип, Берсенев, Елена сени сева!— деген эди. Я энди... «Энди не япайым?— деп сорады о озь-озюнден.— Онынъ агъыр хаста экенини Еленагъа бильдирсемми экен? Ёкъса сабыр этмек керекми? Бу хабер мен бир вакъытларда Еленагъа айткъан сёзлерден де агъырдыр: бакъ сен такъдир мени оларнынъ янына учунджи шахс этип къоймакъта». Берсенев хабер этмектен коре беклемек къарарына кельди. Қозълери стол устюнде уюлип яткъан къагъытларгъа тюшти... «Озь ниетлерини омурге кечирип олурмы экен?— деп тюшюнди Берсенев.— Я барып да, буларнынъ эписи къалып кетсе!» Берсенев учурым башында тургъан йигитке аджынды ве онынъ аятыны сакълап къалмакъ ичюн курешмеге сёз берди...

Гедже агъыр кечти. Хаста чокъ сандыракълады: Берсенев озь диванындан бир къач кере туруп, пармакълары уджунда юрип хастанынъ башы уджуна кельди ве онынъ сандыракълавларыны кедернен динъледи. Инсаров бир кере пек ачыкъ сеснен: «Ёкъ, истемейим; ич де истемейим, сен бойле япмамакъ керексинъ...» деди. Берсенев бир кереден сескенип, Инсаровгъа бакъты; онынъ дертли ве джансыз чересинде бир тюрлю чизги ёкъ, эллери дермансыз бир алдалар. «Ёкъ, мен истемейим» деп текрарлады о кене яваштан.

Саба эким кене кельди, башыны къакъытты, башкъа иляджлар язып берди.

— Кризиснинъ битмесине даа баягъы бар,— деди о шляпасыны кийгенде.

— Кризистен сонъ не оладжакъ?— деп сорады Берсенев.

— Кризистен сонъмы? Эки чешит нетидже олмасы мумкюн:— auf Saesag, auf nihil¹.

Эким кетти. Берсенев сокъакъта бир къач кере о якъ-бу якъкъа юрди: онъа темиз ава керек эди. О къайтып келип китап окъумагъа тутунды. О Раумерни окъуп битирди ве энди Гротны окъумагъа башлагъан эди.

Бирден къапы гъырчылдады, эв саибнинъ, эр вакъыт-

¹ Я Цезарь, я да бир шей дегиль (латиндже).

та олгъаны киби, шимди де буюк шал багълагъан кызы башыны сокъуп бакъты.

— Анавы кунъ манъа ярым капик берген кызы кельди,— деди о яваштан...

Шорбаджынынъ кызы деръал гъайып олып кетти, чокъкъа бармай Елена кирди.

Берсенов йылан тишлеген адам киби сычрап турды: лякин Елена тургъан еринден кыбырдамады, кычырып да йибермеди... гуя о бир анъде эр шейни анълады. Онынъ чырайы агъарды: перде янына кельди, яваштан ачып, анда бакъты, къолуны-къолуна яваштан урду, тургъан еринде къатып къалды. Кене бир дакъкъа бойле кечсе, о озюни Инсаровнынъ устюне ташлар 'эди, лякин Берсенов оны тутып къалды.

— Не япасынъыз? Оны эляк этменъиз мумкюн!— деди Берсенов къалтыравукъ сеснен яваштан.

Елена салланды. Берсенов оны тутып, дивангъа кетирип отуртты.

Елена онъа бакъты, оны баштан-аякъ козетти ве сонъра козьлерини ерге алды.

— О ольмектеми?— деп ойле сувукъкъанлыкънен ве первасызлыкънен сорады ки, Берсеновни дешет басты.

— Алла ичюн, Елена Николаевна,— деди о,— не ичюн бойле дейсинъиз? О хаста, хасталыгъы бираз агъыр... Лякин биз оны къуртарырмыз; сизни ишандырып айтам ки, къуртарырмыз.

— О эссиз ятамы?— деп сорады Елена тыпкы демки вазиетте.

— Эльбет, о шимди эссиз... бу хасталыкънынъ ильки кунълеринде даима шойле ола, лякин сизни ишандырам ки, бу ич де хавфлы дегиль, ич де. Сув ичинъиз.

Елена онынъ козьлерине бакъты, Берсенов, кызы онынъ сёзлерини эшитмегенини анълады.

— Эгер о ольсе,— деди Елена кене ойле сеснен,— мен де олерим.

Бу вакъыт Инсаров яваштан ынъранды; Елена къалтырап башлады, о башыны къавий тутты, шляпасынынъ шертини чезип башлады.

— Не япасынъыз?— деп сорады Берсенов.

Елена джевап бермеди.

— Не япасынъыз?— деп текрарлады о.

— Мен мында къаладжагъым.

— Не ичюн... чокъ вакъыткъаджакъмы?

— Бильмейим, итимал, бутюн кунъ, бутюн гедже, итимал омюрлик мында къалырым... бильмейим.

— Елена Николаевна, алла ичюн, озюнгизни тутынъыз. Мен сизни мында келирсингиз деп, ич де тюшюммеген эдим; энди эр алда... сиз мында бир къач дакъкъагъа кельгендирсингиз, деп тюшюнем. Бильмиш олунъыз, эвдекилер сизни къыдырып келирлер...

— Сонъ, не олгъан экен?

— Сизни къыдырырлар... Тапарлар.

— Сонъ, не олгъан экен?

— Елена Николаевна! Коресингиз де вазиятини... ошимди сизни къорчалап оламайджакъ.

Елена тюшюнджеге далгъан адам киби, башыны ашагъы алды, явлугъынынъ уджуны дудакъларына алып барды, бирден юреги толыкъты, багъырып агъламакъ истеди... о озюни дивангъа быракъты, агълавыны эшиттирмемеге аракет этти, лякин онынъ бутюн вуджуды шимдичик эльге тюшкен къуш киби къа котерилип, къа энип титремакте эди.

— Елена Николаевна... алла ичюн...— деп текрарлады Берсенов.

Бирден Инсаровнынъ:

— Э! Не дединъ?— деген сесн эшитилди.

Елена башыны котерди, Берсенов тургъан еринде къатып къалды... Бир аныден сонъ къыз Инсаровнынъ тѣшеги янына кельди. Хастанынъ чырайы эвельдеки киби ап-акъ, козьлери юмукъ эди.

— О сандыракълаймы?— деп сорады Елена яваштан.

— Сандыракълай, гъалиба,— деп джевап берди Берсенов,— лякин бу о къадар хавфлы дегиль; бойле хасталар даима сандыракълайлар, хусусан...

— Не вакъыттан берли ята?— деп сорады Елена онынъ сѣзюни болип.

— Бугунъ учюнджи кунъ; мен тюневинден берли мындам. Мангъа инанынъыз, Елена Николаевна. Янындам чекильмем; оны аякъкъа турсатмакъ ичюн бутюн чарелерни корерим. Эгер зарурет догъса, экимлернинъ кенъешини де чагъырым.

— О мен олмагъанда олер,— деди Елена пармакъларыны сыкъып къысырдаткъан алда.

— Онынъ вазиятини эр кунъ сизге бильдирип турмакъ ичюн сѣз берем, эгер акъикъатен де хавф пейда олса...

— Кунъдюзми, геджеми, не вакъыт олса да, деръал адам ёлларым, деп емин этингиз; догърудан-догъру озюме мектюп ёлланъыз... Мангъа энди эпси бир. Эшитесингизми? Шу айткъанларымны япмагъа сѣз бересингизми?

— Алла бирдир, сѣз берем.

— Емин этингиз.

— Ёмин этем.

Елена бирден онынъ элини алып сыкъты. Берсенеv элини тартып алып етиштирамады, Елена онъа дудакъларыны басты.

— Елена Николаевна, сиз не япасынъыз?— деди о.

— Ёкъ... ёкъ... керекмей...— деди Инсаров анъламакънынъ чареси олмагъан бир сеснен, сонъ агъыр кокиос кечирди.

Елена перде янына кельди, явлугъынынъ уджуны тишлеп, баягъы вакъыт хастадан козь алмадан, бакъып турды. Онынъ козьашлары янакъларындан тыгъырып башладылар.

— Елена Николаевна,— деди Берсенеv,— эси келип, сизни танымасы мумкион, сонъу яхшы олур беллейсинъизми? Шимди мен де тамам экимни беклемектем...

Елена дивандан шляпасыны алып кийди, токътады. Козьлерни этрафкъа гъамлы бакътылар О нслернидир хатырлагъан киби олды...

— Ёкъ, мен кетип оламайым,— деди о ннает.

Берсенеv онынъ элини сыкъты.

— Озюнъизни эльге алынъыз, тынчланынъыз,— деди Берсенеv.— Инсаровны манъа ишанып кетинъиз. Мен бу-гуль акъшам сизинъ эвге кирип кечерим.

Елена онъа бакъып:

— Эй, меним мераметли, достум!— деп агълап йиберди, тез-тез чыкъып кетти.

Берсенеv къапыгъа даянып къалды. Онынъ юрегини кедерли, аджджы, айны вакъытта, насылдыр худжур шадлыкъ дуйгъусы сыкъты. «Меним мераметли, достум!» деп тюшонди, омузларыны кысты.

Инсаровнынъ:

— Мында ким бар?— деген сесн эшитильди.

Берсенеv онынъ янына барды.

— Мен, Дмитрий Никанорович. Не истейсинъиз? Вази-етинъиз насыл?

— Бир озюнъизсинъизми?— деп сорады хаста.

— Эльбет, бир озюмим.

— О къайда?

— Қим?— деди Берсенеv къоркъу ичинде.

Инсаров сусты.

— Севги чечеги,— деп фысылдады Инсаров, онынъ козьлерни кене юмулды.

Инсаров секиз кунъ девамында олюм тѣшегинде ятты. Эким яш олгъаны ичюн, меракъланып бу агъыр хастаны сыкъ-сыкъ келип бакъты. Шубин Инсаровнынъ агъыр яткъаныны эшитип, келип бакъты: онынъ ватандашлары — булгъарлар да келип турдылар; Берсенов буларнынъ арасында анаву худжур корюнген эки кишини — дачагъа умят этмеден келип, оны айrette къалдыргъан кишилерни деръал таныды; эписи джан-юректен къайгъырдылар, базылары хастанынъ янында небетнен турмакны теклиф эттилер, лякин Берсенов Еленагъа берген сѣзюни унутмады, бунъа разы олмады. Берсенов Еленаны эр кунъ барып коре ве оңа гизлиден, базада бир-эки агъыз сѣзнен, базада исе кичик бир мектюпнен — хастанынъ вазиятини бильдире эди. Елена оны сабырсызлыкънен беклей, айткъанларыны дикъкъатнен динълей эди. Озю Инсаровгъа бармагъа истей эди; лякин Берсенов онынъ кельмемесини сорап, риджа этер эди, чюнки Инсаров эвде пек аз вакъытларда ялынъыз къала тургъан. Оны корип къайткъан куню Елена алсызланды, деръал эвге кирип, къапыны къапатты; ашкъа чагъырдылар, анда баргъанда череси ойле денъишкен эди ки, Анна Васильевна оны корип бир тамам шашмалады, къызыны деръал тѣшекке яткъызмакъ истеди. Лякин Елена озюни эльге алды. «О ольсе, мен де олерим» дер эди Елена. Бу фикир Еленагъа умят багъышлагъан киби олды, озюни первасыз тутмакъ ичюн онъа кучъ берди. Акъикъатен де оны артыкъ кимсе раатсызламады: Анна Васильевна кемерининъ агъырысынен чекише эди; Шубин бутюн кучъ-къуветинен чалышыр эди; Зоя севдалыкъкъа къапылды, Вертерни окъумагъа тутунды, Николай Артемьевич «мектеп талебесининъ» сыкъ-сыкъ келип турувында пек разы дегиль эди, Курнатовский кунъ эвельден къарарлаштырылгъан ишнинъ эдасы пек яваш юрюшкенинден тарсыкъа; баш кятип амельде ич бир шейни анъламадан тааджиленир, фурсат беклер эди; Елена атта Берсеновге сагъ ол демеди, базада ойле хызметлер ола ки, онынъ ичюн миннетдарлыкъ бильдирмеге биле чекинесинъ. Ялынъыз бир дефа, Берсеновнен дѣртюнджи кере корюшкенде (Инсаров шу куню геджени пек агъыр кечиргени ичюн онынъ экими, экимлернинъ меслеат кенъешини кечирмекни тевсие этти), ялынъыз шу кересинде Елена онынъ еминини хатырлатты. «Яхшы, ойле исе корюнъиз,— деди Берсенов Еленагъа. Елена еринден турып, кийинип, чыкъмагъа азырлангъанда: «Ёкъ,— деди Берсенов кене,— ярын-

гъадже беклейик». Акъшамгъа якъын Инсаровнынъ вазнети баягъы енгиллешти.

Бу азап секиз кунъ девам этти. Елена тынч корюнсе де, богъазындан аш кечмедн, геджелери юкълап оламады. Онынъ бутюн бедени эзилген киби агъырыр эди; башына дерсинъ къуру, сыджакъ тютюн толгъан. Хызметкяр къадын Елена хусусында «Бизим къыз чыракъ киби ирип кетмекте» деди.

Инает, докъузынджы куню денъишме олды. Елена мусафирханеде, озю не япкъаныны дуймадан, Анна Васильевнанынъ янында отурып, «Московские Ведомости»ни окъур эди; Берсенов кирди. Елена онъа бакъты, (эр кересиндеки киби шимди де деръал онъа къоркъу ве сакътлыкънен эджанлы назарлар быракъты!) ве хош хабернен кельгенини деръал анълады. Берсенов кулюмсиреди, башыны азачыкъ къакъытты. Елена еринден турып оны къаршылап алды.

— Озюне кельди, сагъ къалды, бир афтадан сонъ бир тамам тюзеледжек,— деди Берсенов яваштан.

Елена гуя озюни дарбеден къорчалагъан киби онъа элини узатты, лякин бир шей айтмады, ялынъыз дудакълары къалтырады, череси азачыкъ къызарды. Берсенов Анна Васильевнанен лакъырды этип отурды. Елена озь одасына кирип, тиз чёкти, ибадет этти... Оннынъ козьлеринден севинч козьяшлары акъты... о бирден озюнде къатты ёргъунлыкъ ис этти ве башыны ястыкъкъа къоюп: «Гъарип Андрей Петрович!» деп фысылдады ве шу анъ кирпичинен чересиндеки козьяшлары къатмадан, юкълап къалды. О баягъы вакъыттан берли не юкълагъан ве не де агълагъан эди.

XXVII

Берсеновнынъ сёзлерининъ базысы догъру чыкъты: хавфлы кунълер артта къалды, лякин Инсаров пек зайыф эди, эким онынъ бутюн мучелери пек къатты зарарлангъаныны айтты. Бунъа бакъмадан, хаста тёшектен турып, эв ичинде юргеге башлады; Берсенов озюнинъ эвине кочип кетти; лякин о даа кереги киби тюзельмеген достуна эр кунъ келир ве, эвельдеки киби, Еленаны онынъ сагълыгъынен хабердар этип турар эди. Инсаров Еленагъа мектюп язмагъа джесарет этамай ялынъыз Берсеновнен лакъырды эткенде, сёз арасы Еленаны сорай эди. Берсенов нсе, озюни бир шей билмеген адам киби, Стаховларнынъ эвине барып

тургъаныны айтыр, Елена башта пек къасеветленген олса да, энди озюни баягъы эльге алгъаныны анълатмагъа тырышыр эди. Елена да Инсаровгъа мектюп язмады; онынъ башында башкъа тюшюндже бар эди.

Бир куню Берсенева келип, эким Инсаровгъа къыймалы аш ашамагъа рухсет эткенини ве итимал, о тез арада сокъакъкъа биле чыкъмагъа мумкюн олгъаныны ачыкъ черенен айткъанда Елена башыны асып, тюшюнджеге далды...

— Сизге не айтмакъ истегенимни тапынъыз,— деди Берсенева.

Берсенева шашмалады: о Еленанынъ не демек истегенини анълады:

— Бельки,— деди о четке бакъып,— манъа, оны коръмек истегенинъизни айтаджакъ оладырсынъыз.

Елена къызарды ве эшитилир-эшитильмез давушнен:

— Эльбет,— деди.

— Сонъ, не олгъан. Бу ишни япмакъ къолай,— деди о. «Ах» бакъ сен, гонъюлимде не къадар феналыкъ бар!»— деп тюшюнди о.

— Сиз айтмакъ истейсинъиз ки, мен оны эвеллери де...— деди Елена.— Лякин мен къоркъам... Я сиз, о пек аз вакъытларда янъгъыз къала,— деген эдинъиз де.

— Бу о къадар кучъ шей дегиль,— деди Берсенева, эн онъа бакъмадан.— Эльбетте, мен онъа эвельден хабер этип оламам: яхшысы сиз манъа мектюп язып беринъиз. Яхшы таныш бир адамгъа мектюп язып, онынъ эхвалыны сорамагъызгъа ким кедер этер? Бу эдепсизликке кирмей. Бараджакъ вакъытынъызны онъа бильдиринъиз... яни не вакъыт бараджагъынъызны онъа азынъыз.

— Утанам,— деди Елена яваштан.

— Мектюп азынъыз, мен алып барып берерим.

— Керекмей, сизден риджа этер эдим ки... манъа джанынъыз агъырмасын, Андрей Петрович... ярын онъа барманъыз.

Берсенева дудагъыны тишледи.

— А! Эльбет, анъладым, пек яхшы,— деди о кене экиучъ агъыз сёз айтты, деръал эвине кетти.

«Пек яхшы, пек яхшы,— деп тюшюнди эвине кеткенде.— Меним ичюн бу янъылыкъ дегиль, яхшы, пек яхшы. Биревнинъ ювасына баш сокъмакъ не керек? Мен пешман этмем, виджданым эмир эткен шейни яптым. Энди озълери!.. Бадам манъа: «Сеннен биз, ашнам, оюн-кульгю, кейф-сефа кишилери дегильмиз, акъ суеклер де дегильмиз, такъдир ве табнат бизни чокъ назлы этип яратмагъан, биз

атта азап чекиджилер де дегильмиз — биз эмекдарлармыз, эмекдарлар, vessелям. Мешин оглюгинъни багъла, эмекдар, къаранлыкъ ишханедеки тезьянынъ башына кеч! Кунеш озъ шавлесини бизге дегиль, башкъаларгъа сепсин! Бизим къаранлыкъ аятымызнынъ озъ ифтихары, озъ сефасы бар!»— деп нафиле айтмагъан эди.

Экинджи куню саба Инсаров шеэр почтасындан бир кичкене мектюпчик алды. «Мени бекле,— деп язгъан эди Елена,— ве ич кимсени оданъа къойма. А. П. кельмейджек».

XXVIII

Инсаров Еленанынъ мектюбининъ окъугъан сонъ, деръал эвини джыйыштырмагъа тутунды, эв санбесине илядж ишшелерини чыкъарып ташламасыны риджа этти, халатыны чыкъарып, костюм кийди. Такъатсызлыкъ ве къуванчтан башы айланып, юреги дюкюльдеп башлады. Аякълары къалтырады; дивангъа отурып, саатине бакъты. «Он экиге он беш дакъкъа къалгъан,— деди о озю-озюне:— О он экиден эвель келип олмаз; шу черик саат ичинде башкъа бир де-бир шей акъкъында тюшюнмек керек, ёкъ исе даянып оламам. О саат он экисиз эи бир келип олмаз...»

Къапы ачылды, йымшакъ йипек антер кийген, чырайы агъаргъан, лякин тазе гуль киби ачкъан, козьлеринде севинч парылдап тургъан Елена кирди ве енгильден кулип, озюни Инсаровнынъ къучагъына атты.

— Сагъ-селяметсинъми, джанчыгъым,— деди о, Инсаровны къучакълап, башыны сыйпады. Инсаров отургъан еринде къатып къалды, бу якъынлыкъ, бу бирлешюв ве къуванчтан онынъ нефеси тутулды, юреги чапаланды.

Елена йигитни къучакълап отурды, онъа тебессюмли, ишанчлы-шефкъатлы, муляим назарлар быракъты, тек шефкъатлы-севимли къадын-къызларнынъ козьлеринде бойле нур джилъвелене биле...

Еленанынъ чересинде бирден махзунлыкъ пейда олды.

— Пек азгъансынъ, гъарипчигим Дмитрий,— деди о, Инсаровнынъ чересини сыйпады,— сакъалынъ оськен!

— Сен де азгъансынъ, меним гъарипчигим Елена,— деди Инсаров, дудакъларыны Еленанынъ пармакъларына басты.

Елена къуванып, къувурчыкъ сачларыны къакъытты.

— Бу бир шей дегиль. Биз кене гузеллеширмиз! Экинмиз ибадетханеде расткелишкен кунъдеки киби дешетли

кок гудюрдеди, гудюрдеди лякин, кечип кетти. Энди биз сагъ-селямет яшармыз!

Инсаров онъа тек тебессюмнен джевап берди.

— Эй, Дмитрий, насыл кунълер, насыл агъыр кунълер! Озь севгисинден айырылгъан адамлар насыл яшай экенлер?! Андрей Петрович айтаджакъ сёзлерни мен эр вакъыт эвельден билип тура эдим: меним аятым да сенинъ аятынънен берабер де о якълы-де бу якълы олып турды. Мерхаба энди, джаным Дмитрий!

Инсаров не демесини бильмей, Еленанынъ аякъларына баш къоймакъ истеди.

— Мен кене шуны анъладым ки,— деди Елена сёзюни девам этип ве Инсаровнынъ сачларыны арткъа сыйпап (бу вакъыт ичинде, бош отургъанда чокъ шейлер акъкъында тюшюнип бакътым),— адам пек бахытсыз олгъанда озь этрафындаки бутюн шейлерни гъает худжур дикъкъатнен козете экен! Акъикъатен де, мен базы вакъытларда чибинге де назар ташлар эдим, амма озюмнинъ юрегим бузлап къалгъан киби, дешетке толып турар эди! Энди о кунълер кечип кетти, бир тамам кечип кетти; ойле дегильми? Огюмизде шавлели, къуванчлы кунълер, шаймы?

— Сен меним келеджегимсинъ, сен меним истикъбалимсинъ,— деди Инсаров.

— Я сен! Акъылынъдамы, мен сенинъ эвинъе кельгенде, ёкъ, сонъки кере дегиль... ёкъ, сонъки кере дегиль,— деп текрарлады Елена титреген алда,— о вакъыт сеннен лакъырды эткенде не ичюндир, озюм де дуймадан олюмни тильге алгъан эдим; о вакъыт эджель бизге такъылгъаныны мен акълыма биле кетирмеген эдим. Энди сен тюзельдинъ де, джаным?

— Мен тюзельдим, бир тамам сагъламым, демек мумкюн.

— Сен тюзельдинъ, сагъ къалдынъ. Ах, мен не къадар бахытлым!

Олар бир ан сустылар.

— Елена?— деди Инсаров.

— Не айтасынъ, джанчыгъым?

— Айтса, бу хасталыкъ бизим башымызгъа бир джеза оларакъ кельди, деген шей акъылынъа кельмедими?

Елена онъа джиддий бакъты.

— Башымдан ойле фикир кечти, Дмитрий. Лякин мен: не ичюн джезаланмакъ кереким, насыл феноалыкъ яптым, кимни, ынджыттым, насыл къабаат яптым? Итимал, меним виджданым башкъаларнынъкине бенъземейдир, лякин виджданым сукют сакъламагъа бильди; бельки сенинъ

огюнъде гунахяр олгъандырым?— мен санъа кедер этдирим, сени ёлдан къалдырадырым.

— Сен мени ёлдан къалдырмайсынъ, Елена, экимиз берабер кетеджекмиз.

— Ойле, Дмитрий, экимиз берабер кетеджекмиз, мен санъа такъылып кетебереджем... Бу меним борджум. Мен сени севем... башкъа бир тюрюлю бордж бильмейим!

— Ах, Елена! Эр бир сёзюнъ мени узульмез зынджырен багъламакъта,— деди Инсаров.

— Не ичюн зынджыр деген шейни тильге аласынъ?— деди Елена, онынъ сёзюни болип.— Сеннен биз сербест адамлармыз эльбет,— деди о девам этип, ерге бакъты ве бир элинен эп онынъ сачларыны сыйпады,— сонъки вакъытларда мен башымдан пек чокъ шей кечирдим, эвельде буларнынъ не экенини бильмей эдим! Эгер бирев манъа, яхшы тербиеленген къыз эр чешит себеплер уйдуруп, бир озю эвден чыкъып кете, эм къайда? Яш йигитнинъ эвине бара, деп айткъан олса, мен пек гъадаплангъан олур эдим! Эм тыпкъы ойле олды, мен исе зерре къадар гъадапланмадым. Алла ичюн, гъадапланмадым,— деди де, чевирилип Инсаровгъа бакъты.

Инсаров шу къадар севги ве къуванчнен бакъты ки, Елена къолуны яваштан тюшюрп, онынъ козьлерини къапатты.

— Дмитрий,— деди Елена кене сёз башлап.— Сен бильмейсинъ, сени мында, мына бу дешетли тёшек ичинде корьдим... Олюм панджасында эссиз яткъанынъны корьдим...

— Олмайджакъ шей?

— Эльбет.

О сусты.

— Берсенева де мында эдими?

Елена башыны къакъытты.

Инсаров онъа теменна этти.

— Ах, Елена!— деди Инсаров яваштан,— сенинъ черенъе бакъмагъа джесарет этамайым.

— Не ичюн? Андрей Петрович пек яхшы адам. Мен ондан утанмадым. Я не ичюн утанаджагъым? Мен сенинъким, деп, бутюн алемге бар сесимнен къычырып айтмагъа азырым... Андрей Петровичке исе, озь агъама ишангъан киби ишанам.

— Мени о олюмден къуртарды!— деди Инсаров хытап этип.— О пек алидженап, мераметли адам!

— Догъру... ондан пек хошнут олгъанымны билесинъ—

ми? Эгер буларнынъ эписини айтмагъа имкяным олса... догъру, о пек алидженап адам.

Инсаров Еленанынъ козьлерине бакъты.

— О сени севе, догъру дегильми?

Елена козьлерини ерге алды.

— О мени севе эди,— деди Елена яваштан.

Инсаров Еленанынъ элини къавий сыкъты.

— Ах, сиз руслар! Сизлер алтын адамларсынъыз!— деди.— О мени бакъты, геджелери юкъламай баш уджумда отурып чыкъты... Сен, сен де, мелегим... не юзлемек, не шубеленмек... мына буларнынъ эписи меним ичюнми, тек меним ичюнми, э...

— Эписи сенинъ ичюн, азизим, чюнки сени севелер. Эй, Дмитрий! Бу не къадар аджайип шей э! Мен буны санъа айткъан эдим, гъалиба, яхшы, кене бир даа айтайым, эшитип къуванырсынъ. Мен сени биринджи кере корьгенде...

— Не ичюн козьлеринъ яшланды?— деди Инсаров, онынъ сёзюни болип.

— Вай, козьлерим яшлангъанмы?— йигит пошусынен онынъ козьлерини сюртти.— Эй, акъылсызым! Адамлар къувангъанда да агъламалары мумкюн экеннин аля даа бильмей. Догърусыны айткъанда, сени биринджи кере корьгенде озюмде бир тюрю денъишме ис этмедим. Шубинни ич бир вакъыт севмесем де, биринджи кере корьгенде оны мен баягъы бегенген эдим, амма Андрей Петровичке кельгенде— эй сени! Ойле бир анъ олды ки, меним къальбимдеки адам, бу дегильми, деп тюшонджеге далдым. Сен исенъ, айтыладжакъ киби бир шей; лякин... сонъундан... кет-кете... меним юрегимни эки элинънен туттынъ!— демек истеди Елена.

— Имдат эт...— деди Инсаров ве еринден котерильди, лякин кене дивангъа отурды.

— Санъа не олды?— деп сорады Елена мераметлиликнен.

— Ич бир шей... аля даа такъатым ёкъ... мен шимди бойле бахытны котерип оламадым.

— Раат отур, къыбырдаманъыз, озюнъизни тутынъыз,— деди Елена онъа пармагъыны саллады.— Халатынъызны не ичюн чыкъардынъыз? Сизге къопайчоралыкъ япмагъа даа вакъыт бар! Қыбырдамай отурынъыз, мен сизге масаллар айтайым. Тынч эшитип отурынъыз. О хасталыкътан сонъ сизге чокъ лаф этмек олмай.

Елена онъа Шубин хусусында, Курнатовский акъкъында айтты, сонъ эки афта девамында нелер япкъаныны сёй-

ледн, газета хаберлерине бакъкъанда мытлакъа дженк оладжагъыны, демек о бир тамам тюзельген сонъ, бир дакъкъаны биле нафле кечирмей, бир чаресини тапып ёлгъа чыкъмакъ керек экенини бирер-бирер айтты... Елена бу сёзлерни онынънен ян-янаша, онынъ омузына даянып тургъан алда айтты...

Инсаров Еленанынъ сёзлерини динълеркен, череси къагъарыр, къа кызарыр эди.. о Еленаны бир къач кере токътатаджакъ олды, сонъра башы бир кереден котерильди.

— Елена,— деди о насылдыр худжур ве къаба сеснен,— мени быракъ, кет.

— Не ичюн?— деди Елена тааджипленип,— кейфсизлендинъми ёкъса?— деди о аджеле суретте.

— Ёкъ... яхшы... эр алда кет.

— Анълап оламайым. Мени къувасынъызмы? Сен не япасынъ?— деди Елена бирден. Инсаров дивандан эгильди, дудакъларыны онынъ аякъларына басты.— Бу не демек, Дмитрий... Дмитрий...

Инсаров башыны котерди.

— Мени янъгъыз къалдыр, кет! Елена, корьдинъ де, мен хаста олып ятып къалгъанда эсимни джоймадым, олюм тёшегинде яткъанымны анъладым: атта сыджагъым котерилип, сандыракълап яткъанда биле эджель келеяткъаныны дуйдым, билип яттым, аятнен, сеннен, бутюн аламнен сагълыкълаштым, умюдим кесильди... Шундан сонъ бир кереден гъайрыдан догъув, мына бу ярыкълыкъ, янымда сени... сени... корюв, сенинъ сесинъни, нефесинъни... эшитюв... бу бахытны котерип оламайджагъым! Сени джангонъюльден севем, сен де озюнъни менимки деп тюшюнесинъ, мен исе ич бирине джевап берип оламайджагъым... кет!

— Дмитрий..— деди Елена фысылдап ве башыны онынъ коксюне кёйды. Елена онынъ фикирини энди анълады.

— Елена,— деди Инсаров девам этип,— мен сени севем, сен буны билесинъ, сенинъ ичюн джанымны фида этмеге азырым... Мен даа такъатсызым, озюмни эльге алып оламагъанда, бутюн къаным къайнагъанда кельдинъ. Сен менимкисинъ дейсинъ... сен мени севесинъ.

— Дмитрий,— деп текрарлады Елена, онынъ бутюн вуджуды къалтырады, о Инсаровнынъ къучагъына кирди.

— Елена, манъа шефкъат эт, кет, мен олюрим — мен бу джошкъунлыкъны котерип оламам... бутюн вуджудым санъа ынтылмакъта... тюшюнип бакъ, олюм бизни айыра-

язды... энди исе сен мындасынъ, меним къучагъымдасынъ... Елена...

Елена къалтырап башлады.

— Мени алса, я...— деп фасылдады о эшитилир-эшитильмез бир сеснен.

XXIX

..

Николай Артёмьевич чырайыны сытып, ишханесинде о якътан-бу якъкъа юрмекте. Шубин пенджере янында, аякъларыны бири-бири устуне къоюп, тынч сигар ичмекте.

— О кошедең бу кошеге юребермесенъиз,— деди Шубин сигарынынъ кулини къакътып.— Бир шей айтырсынъыз, деп беклеп, сизге бакъа берип бойным агъырды. Ондан сонъ сизинъ юрювинъизде насылдыр кергинлик ве инсанны кульдюриджи ошурымлыкъ бар.

— Сизге шакъа этмек керек,— деди Николай Артёмьевич.— Сиз меним вазиятимни анъламакъ истемейсинъиз; меним о къадынъга алышкъанымны, ниает, онъа севда экенимни, о олмаса, озюмни къоймагъа ер тапмагъанымны бильмек истемейсинъиз. Тезден октябрь киреджек, кыш къапыны къакъмакъта... О Ревельде не япаджакъ?

— Итимал, озюне... чорап оредир; эльбет, сизге дегиль, озюне чорап оредир.

— Кулебер, куль; амма мен сизге бир шейни айтайым, бойле къадынны омюримде коръмедим. Онда олгъан темизлик, алидженаплыкъ.

— О вексельни талап эттими?— деп сорады Шубин.

— О яманлыкъсыз,— деди Николай Артёмьевич сесини котерип:— Пек аджайип къадын. Манъа, алемде башкъа миллнон-миллион къадынлар бар, дейлер; мен ана шу миллионларны манъа косътеринъ, эльбет, манъа шу миллионларны косътеринъ дейим, мен *ces femmes — gu'on me les montre!*¹ дейим. Мектюп язмагъанына пек раатсызланам!

— Сиз тыпкъы Пифагор киби лафкъа пек чеберсинъиз,— деди Шубин,— амма мен сизге бир меслеат берейим?

— Сонъ?

— Августина Христиановна кельгенде... лафымны анълайсынъызмы?

— Анълайым: сонъ?

¹ Манъа шу къадынларны косътерсинлер бакъайым (франсызджа).

— Оны корьгенде... фикиримнинъ мерамына дикъкъат этесинъизми?

— Эльбет, эльбет.

— Оны яхшы этип котекленъиз, ойле япып бакъынъыз. Николай Артёмьевич ачувланып, терс чёвирильдн.

— Бундан бир де-бир акъыллыджа фикир чыкъар деп тюшюнген эдим. Ондан не чыкъаджакъ!.. Табиатсыз артист.

— Табиатсыз эмиш... Айткъанларына коре сизинъ къыйметлинъиз дженап Курнатовский, табиатлы адамынъыз тюневин сизинъ юз кумюшинъизни ютуп алгъан, дейлер. Бунъа эдепсизлик дейлер, догърумы?

— Не олгъан экен! Биз ойле оюн ойнадыкъ. Эльбетте, занымджа... ёкъ, бу эвде онынъ къадрине етмейлер...

— О: «Манъа шу да етер! О меним къайнатам оладжакъмы, ёкъмы, алла биле, къабар алмагъан адамгъа юз кумюш буюк пара»,— деп тюшюнген,— деди Шубин онынъ агъызындан сёзюни алып.

— Қъайната дейсинъизми? Мен насыл къайнатам? Vous devez, mon cher! Эльбетте, башкъа эр анги къыз бойле йигитке акъайгъа чыкъмагъа джанюрегинен разы олур эди. Озюнъиз тюшюнип бакъынъыз, атик, акъыллы адам, озюнинъ ёлуны биле, эки губернанынъ ишини эда эткен...

— ...Губерна губернаторыны алдатып кеткен экен...— деди Шубин.

— Итимал. Бельки ойле япмакъ керек олгъандыр. Ишини бильген адам экен.

— Карта ойнамагъа да чебер,— деди Шубин кене.

— Догъру, карта ойнамагъа да чебер. Амма Елена Николаевна... оны анълап олурмы, экен? Онынъ гонълюнде не олгъаныны бильмекни бойнуна алгъан адам бармы экен? Эгер ойле адам олса, оны коръмек истер эдим! О, бир бакъсанъ пек хошнут, бир бакъсанъ махзун, бир кереден ойле азып кете ки, чересине бакъылмай, сонъ бир кереден толуша, череси ачыла; буларнынъ эписи бир себепсиз ола...

Бир фильджан къаве, къаймакъ ве пексимет къоюлгъан синини котерип, чиркин эв хызметчиси кирди.

— Баба куевни бегенди,— деди сёзюни девам этип ве элиндекки пексиметни силькиди, Николай Артёмьевич,— лякин къызынъ бир шейнен алып береджеги ёкъ! Бабанынъ истегини динълемек, онъа риаат этмек эвеллери,

¹ Сиз сандыракълайсынъыз, азизим (франсызджа).

баба-деделеримизнинъ девиринде яхшы эди, энди биз бу адетлернинъ эписини унуттыкъ. Noes avons change tout ca. Шимди къыз истеген кишисинен лакъырды эте, истеген китабыны окъуй, тыпкъы Париждеки киби, хызметкъарсыз, бир озю Москвада кезине; буларнынъ эписине ёл бериле. Якъында: Елена Николаевна къайда?—деп сорадым. Чыкъып кетти, дедилер. Къайда? Белли дегиль. Бу насыл омюр?

— Фильджанынъызны алынъыз, хызметкъарны беклетменъиз,— деди Шубин. Сиз озюнъиз devant les domestiques¹—лаф этмек керекмей дейсиз,—деп сёзюне иляве этти о кене.

Хызметкъар Шубинге чырайыны сытып бакъты. Николай Аремьевич исе фильджанны алып, чайына къаймакъ къойды, он данеге якъын пекстиметни авучына толдуруп алды.

— Меним айтмакъ истеген шейим шу кп,— деди о, хызметкъар чыкъып кеткен арада,—бу эвде мени адам ерине саймайлар. Бутюн иш мына шунда. Бизим заманымызда адамларгъа оларнынъ тыш корюнишине бакъып кыймет кеселер: базы бир адам серсем олса да, къабарып, озюни буюк тутып юре — оны урьмет этелер; башкъа бири, итимал, истидатлыдыр, итимал о буюк файда кетирир... лякин алчакъгонъюлли...

— Сиз девлет адамысынъыз, ойлеми Николенька?— деп сорады Шубин индже давушнен.

— Чокъ къабарма!— деп джекирди Николай Артемьевич,— Сиз ким олгъанынъызны унутасынъыз! Бу эвде мени, мытлакъа адам ерине саймагъанларынынъ исбатыдыр бу!

— Анна Васильевна сиз бичарени сыкъыштыра!— деди Шубин бойнуны созып,—эй, Николай Артёмьевич, сизнен бизим ишимиз къартоп! Эйси, сиз Анна Васильевнагъа бир де-бир бахшыш азырланъыз. Якъында онынъ догъгъан куню, сизинъ азачыкъ дикъкъатынъызны биле пек къадирилегенини озюнъиз яхшы билесинъиз.

— Эльбет, эльбет,— деди шашмалап Николай Артёмьевич,—хатырлаткъанынъыз ичюн сизден хошнутым. Эльбетте, бахшыш азырларым, эльбетте. Менде бир шей бар: боюнджакъ.. мен оны якъында Розенштраухдан сатып алгъан эдим: бильмейим, келишликли олурмы экен?

— Я буны ревелли ханымгъа алгъан эдинъиз де гъалиба?

— Я... мен э... мен тюшюнген эдим ки...

¹ Хызметкъарлар янында (франсызджа).

— Эгер онъа алынгъан олса, эльбетте, ляйыкътыр.
Шубин еринден турды.

— Павел Яковлевич, бугунъ акъшам къайда барсакъ экен?— деп сорады Николай Артёмьевич, онынъ козьлерине муляим бакъып.

— Сиз клубкъа бараджакъсынъыз да?

— Клубдан сонъ, клубдан сонъ...

— Ёкъ, Николай Артёмьевич, манъа ярын чалышмакъ керек, башкъа бир кунъ барырмаз.— Шубин чыкъып кетти.

Николай Артёмьевич къабарып, эвнинъ ичинде о якъ-тан-бу якъкъа юрди, масанынъ чекмеджесинден ичинде боюнджакъ олгъан къутучыкъны алды ве баягъы вакъыткъадже онъа бакъып тургъан сонъ, оны йышмакъ йипек явлукънен сюртти. Сонъ кузьгю янына отурды, башыны къа сагъ, къа сол тарафкъа къыйыштырды, тилини ичериден янагъына тиреди, къутучыкътан козюни алмай, сыкъ къара сачларыны тарап башлады. Артында бирев оксюрди: о чевирильди, къаве кетирген хызметкъарны корьди.

— Не ичюн кельдинъ?— деп сорады ондан.

— Николай Артёмьевич,— деди хызметкъар азачыкъ тантаналы корюниште.— Сиз бизим шорбаджымызсынъыз!

— Билем, сонъ не демек истейсинъ?

— Николай Артёмьевич, манъа ачувланманъыз, афу этинъыз, яш балалыкъ чагъымдан сизинъ къапынъызда хызмет этмектем, демек, сизинъ мусааденъизнен сизге бир хабер айтмакъ кереким...

— Насыл хабер экен о?

Хызметкъар шашмалады.

— Сиз,— деди о,— Елена Николаевнанынъ къайда баргъаныны бильмегенинъиз акъкъында айттынъыз. Онынъ къайда баргъаныны мен билем.

— Ялаи айтасынъ, ахмакъ?

— Не, не япсанъыз япынъыз, лякин мен мындан дёрт кунъ эвельси онынъ бир эвге кирип кеткенини корьдим...

— Қъайда? Не ичюн? Насыл эв?

— Поварский янындаки тар сокъакътаки... эвге кирди. Мындан узакъ дегиль. Мен азбар къаравулындан, мында кимлер яшайлар?— деп де сорадым.

— Кес сесинъни! Насыл джесарет эттинъ... Елена Николаевна мераметли олгъаны ичюн, фукъарелерининъ яшайшынен меракълана, сен исенъ... Джоюл, ахмакъ!

Къоркъкъан хызметкъар къапыгъа догъру чапты.

— Токъта!— деп къычырды Николай Артёмьевич.— Азбар къаравулы санъа не деди?

— И... ич бир шей демеди... сту... студент, деди.

— Сесинъни кес! Бильмиш ол, эгер тюшюнъде биле бу акъта бир де-бир адамгъа агъыз ачсанъ...

— Багъышланъыз.

— Кес! Эгер биринден бир сѣзчик эшитсем... эгер бир де-бир адам эшиткенини анъласам... къачмагъа ер тюбинден биле ёл тапмассынъ! Эшиттинъми? Деф ол!

Хызметкяр чыкъып кетти.

«Я раббим! Бу не демек олсун!— деп тюшюнди Николай Артѣмьевич бир озю къалгъан сонъ.— Бу ахмакъ, манъа не сѣйледи? А? Эр алда о эвиниъ насыл эв олгъаныны, анда ким яшагъаныны бильмек керек... Озюм барырым. Иш къайда барып чыкъкъан!» Un loguais Quelle humiliation¹.

Николай Артѣмьевич, un loguais деп юксек сеснен тек-рарлады, мерджан боюнджакъны маса ичиндеки къутугъа къоюп, Анна Васильевнанынъ одасына тараф кетти. О кельгенде Анна Васильевна ченгесини багълагъан алда, озь еринде ята эди. Онынъ азаплы корюниши Николай Артѣмьевични ачувландырды, Николай Артѣмьевич мыз-мыз-лана берип оны агълатты.

XXX

Шаркъта дешетли вакъналар кенишлеп башлады: Туркие Русиеге дженк илян этти; князлыкъларны темизлев муддети кечип кетти! Синоп къыргъыны оладжакъ кунъ якъынлашты. Инсаров алгъан сонъки мектюплер оны деръал ватанына къайтмагъа давет этер эдилер. О аля даа бир тамам тюзельмеген эди: оксюре, озюни алсыз-такъатсыз ис эте, сыджагъы ола; лякин эвинде ич де отурмай, юреги джошкъун; о энди хасталыгъы хусусында тюшюнмей. О Москвада долана, чешит шахсларнен гизлиден корюше, бутюн гедже мектюп яза, бутюн кунъ эвде олмай эди; о эв саибине тез кунълерде кетеджегим, деп олгъан мебеллерини кунъ эвельден онъа такъдим этти. Елена да ёл азырлыгъыны корип башлады. Ягъмурлы акъшамларнынъ биринде о озь одасында нагъыш наъышлап, рузгярнынъ увултысыны махзунлыкънен динълемекте эди. Еленанынъ эв хызметчиси кирип онъа, бабанъыз ананъызнынъ ятакъ одасында, сизни анда чагъыралар, деди... Хызметкяр къадын Еленанынъ артындан фысылдап: «Ананъыз агълай, бабанъыз зияде ачувлы»,— деди.

Елена омузыны къысты, Анна Васильевнанынъ ятакъ одасына кирди. Николай Артѣмьевичнинъ акъ гонъюлли

¹ Хызметкяр э! Не къадар буюк акъарет (франсызджа).

къадыны ачылып-къапатылгъан креслода вуджудыны азачыкъ котерген алда, мис сепилъген пошусыны къокъ-лап ята эди. Николай Артёмьевичнинъ урбаларынынъ садефлери иликленген, нишастанен къаттырылгъан якъалы комзолыны кийген, бойнуна узун, къалын галстук такъкъан, бир парламент нуткъчысы киби гъает джиддий корюниште оджакъ янында тик турмакъта эди. О нуткъчыгъа аит бир арекетнен къызына отурмагъа ер косътерди, къызы онынъ арекетлерини анъламадан, бабасына суаль назарынен бакъты, къарт озюни буюк адам киби туткъан алда башыны къыбырдатмай: «Отурманъызны риджа этем» — деди (Николай Артёмьевич къадынына данма сиз, деп мураджаат эте эди, амма къызына тек февкъульаде алларда сиз, дер эди).

Елена отурды.

Анна Васильевна агъламсырап, бурнуны сюртти. Николай Артёмьевич сагъ элнини быджагъынынъ илигине сокъты.

— Сизни, Елена Николаевна, — деди о баягъы сукюнетен сонъ, — сизнен сёйлешмек ичюн, даа да догърусыны айткъанда, сизден анълатув талап этмек ичюн чагъырдым. Мен сизинъ япкъан ишлеринъизни бегенмейим... ёкъ, бойле демек олмай, бу пек йымшакъ айтылгъан сёз; сизнинъ арекетлеринъиз мени ынджытмакъта, акъаретлей — мени ве анагъызны... шу ерде озюнгиз корьген анагъызны ынджыта.

Николай Артёмьевич къыраатнен сёйледиди. Елена сускъан алда башта онъа, сонъра Анна Васильевнагъа бакъты, чырайы агъарды.

— Ойле заманлар бар эди ки, — деди Николай Артёмьевич сёзюни девам этип, — ана-бабалар инат балаларыны баш эгмеге меджбур эткенде, къызлар ана-бабаларына тикленип бакъмаз эдилер. Теэссюф ки, о заманлар кечип кетти; догърусыны айткъанда чокъ кишилер ойле деп тюшюнелер; лякин эмин олунъыз ки, бунъа ёл бермеген... ёл бермеген... къанунлар аля бар... къыскъасы, бойле къанунлар даа бар. Бу сёзге дикъкъат этменъизни риджа этем, яни къанунлар бар!

— Бабачыгъым... — деди Елена.

— Сёзюмни больмеменъизни риджа этем. Кечмишке фикрен бир назар ташлайыкъ. Биз Анна Васильевнанен экимиз озъ борджумызны эда эттик. Биз Анна Васильевнанен экимиз сизинъ тербиенъиз ичюн ич бир шейни, масрафны да, заметни де аджымадыкъ. Сиз бу заметлерден ве масрафлардан не къадар файда алып олдунъыз — бу

башкѣ меселе: лякин мен... яни Анна Васильевна сен эки-миз, сиз, ич олмагъанда, ахлякъ къаиделерини, яни биз бирден-бир кызымыз олмыш сизге огреткен шу... *gue nous vous avons inculgués* — ни, эльбет, биз сизге огреткен яхлякны кыйбетлерсинъиз, деп тюшюнмеге акълы эдик. Биз шу мукъаддес шейге бир тюрлю янѣ «гъаелер» тесир косьтерип оламаз, деп тюшюнмеге акълы эдик. Сонъ, акъибети не олды? Сизинъ джынсынъызгъа, сизинъ яшынъызгъа аит олгъан утанмазлыкъ хусусында айтып отурмайым... лякин сиз башынъызны бу къадар джояр-сынъыз деп, ким тюшюнген...

— Бабачыгъым,— деди Елена,— не айтмакъ истегенинъизни анълайым.

— Ёкъ, айтмакъ истеген лафымны сен бильмейсинъ!— деди Николай Артёмьевич, парламентче улулыгъыны, нуткынынъ теренлигини, сесиндеки кыратны да бирден денъиштирди:— Ёкъ, бильмейсинъ, башсыз кыыз!

— Алла ичюн, *Nicolas vous me faites mourir*¹,— деди Анна Васильевна яныкълы сеснен.

— Манѣ бу *gue je vous fais mourir*² деген сёзлерни айтманъыз, Анна Васильевна! Шимди ойле сёзлерни эшитирсинъиз ки, оларны тюшюнъизде биле корьмегендирсинъиз! Сизге шуны айтайым ки, бундан да агъырджа сёзлерни эшитмеге азырланынъыз!

Анна Васильевнанынъ аякъ-къоллары джансызланды, шашмалады.

— Ёкъ,— деди Николай Артёмьевич ве Еленагъа бакъып сёзюни девам этти,— не айтмакъ истегенимни бильмейсинъиз!

— Сизинъ огюнъизде гунахкярым...— деди Елена.

— Э! Озь къабаатынъны таныдынъ, э?

— Башта ачыкъ айтмагъаным ичюн,— деди Елена сёзюни девам этип,— сизинъ огюнъизде къабаатлым...

— Сени,— деди Николай Артёмьевич, онынъ сёзюни болип, бир сёзнен ёкъ этип йибере биледжегимни анълайсынъмы?

Елена башыны котерип, бабасына бакъты.

— Эльбет, дюльбер, кыыз, бир сёзнен ольдюрим... Не ичюн ойле бакъасынъ! (О эллерини коксю устюнде бири-бирине хачлады) Поварский янында... тар' сокъакътаки бир эвни билесинъизми?— деп сорамагъа мусааде этинъиз. Сиз анда бардынъызмы? (о ерни тепти) Айнеджилик япма,

¹ Сиз мени ольдюресинъиз (*франсызджа*).

² Мен сизни не ичюн ольдюре экеним (*франсызджа*).

догъру джевап бер, видждансыз! Сиз о эвге, озюнгъизиниң... янына киргенинъизни адамлар, адамлар малайлар, des vils lagueas корьгенлер дюльбер къыз.

Еленаның бутюн вуджуды титреди, козьлери тегерекленди!

— Айнеджилик япмакънынъ аджети ёкъ,— деди Елена,— догъру, мен о эвге бардым.

— Пек яхшы! Эшитесинъизми, Анна Васильевна, эшитесинъизми? Бельки о эвде ким яшагъаныны да биледирсинъиз?

— Эльбет, билем: анда меним къоджам яшай.

Николай Артёмьевич къатып къалды.

— Сенинъ...

— Меним къоджам,— деп текрарлады Елена.— Мен Дмитрий Николаевич Инсаровгъа къоджагъа чыкътым.

— Сен?.. Къоджагъа чыкътынъ?— деди зорнен Анна Васильевна.

— Эльбет, аначыгъым... Мени афу этинъиз. Эки афта эвельси биз гизли суретте никях окъуттыкъ.

Анна Васильевна озюни креслогъа ташлады; Николай Артёмьевич эки адым арткъа чекильди.

— Къоджагъа чыкътынъ! Анавы чуллогъа, черногорялыгъа э! Къарабаджакъкъа э! Юксек мертебели дворян Николай Стаховнынъ кызы шу быралкъыгъа, несильсиз бир быралкъыгъа къоджагъа чыккъан! Ана-бабанынъ разылыгъыны алмадан э? Сен мени бир шей айтмаз деп тюшюнесинъми? Мени керек ерлерге шикъет этмез беллейсинъми? Мен бунъа ёл бермем... сен... сен... Сени монастырьге, оны исе каторгагъа, махбуслер ротасына ёллатырым! Анна Васильевна, оны мирасдан махрум этеджегинъизни шимди айтмагъа рухсет этинъиз!

— Николай Артёмьевич, алла ичюн,— деп ынъранды Анна Васильевна.

— Бу масхаралыкъ не вакъыт, насыл этип олды? Никъанъызыны ким къылды? Къайда; насыл этип? Я раббим! Энди танышлар не дерлер! Алий мертебели адамлар не дейджеклер? Сен, утанмаз, айнеджи къыз, ойле фёна ишлер япкъан сонъ да, ана-бабанынынъ эвинде яшамагъа насыл джесарет эттинъ. Алладан... онынъ гъазабындан къоркъмадынъмы?

— Бабачыгъым,— деди Елена (онынъ бутюн вуджуды къалтырай, лякин сеси къатий эди):— Сиз мени насыл джезагъа огъратсанъыз, озюнгъиз билесинъиз, лякин нафи-

¹ Джиренч адамлар (франсызджа).

ле ерде видждансызлыкъта ве айнеджиликте къабаатла-
макътасынъыз. Мен... сизинъ джанынъызны агъыртмакъ
истемедим, лякин бугунъ саба буны сизге айтаджакъ эдим,
чюнки бир афтадан сонъ мен къоджамнен берабер мындап
кетеджегим.

— Кетеджексинъиз? Къайда?

— Онынъ ватанына, Булгъарстангъа...

— Турклергеми!— деди Анна Васильевна хытап этип ве
эсини джойды.

Елена анасына атылды.

— Деф ол!— деп багъырды Николай Артёмьевич ве
къызынынъ элинден тутты. Деф ол, масхара!

Лякин бу вакъыт ятакъ одасынынъ къапысы ачылды,
чырайында къан къалмагъан, козьлерни янып тургъан би-
рев корюнди: бу Шубин эди.

Николай Артёмьевич!— деп къычырды о бар сесинен.—
Августина Христиановна кельди, сизни чагъыра!

Николай Артёмьевич ачувнен артына чевирилип, Шу-
бинге юмругъыны косътерди ве кене бир дакъкъа бакъып
турды, ачувнен эвден чыкъып кетти.

Елена анасынынъ аякълары астына йыкылып, онынъ
тизлерише сарылды.

Увар Иванович озъ еринде ята эди. Буюк дёгме тикиль-
тен якъасыз кольмеги онынъ къалын бойнуны сарып,
бурюшюклер асыл эткен, къадынларнынъ кокюслери киби
котерилип тургъан тёшини къаплап тура, тёшининъ ачыкъ
еринде агъачтан ясалгъан хачнен дуасы козьге чарпа эди.
Индже ёргъан онынъ келишиксиз къаба беденини къапа-
тып турмакъта. Геджелик скемле устюнде тургъан бир
мешребе квас янында чыракъ улькюн янмакъта. Увар
Ивановичнинъ аякъ тарафында, ёргъан устюнде Шубин
кедерли отурмакъта.

— Ойле,— деди Шубин тюшюнджеге далгъан алда,—
о къоджагъа чыкъты, энди кетмеге азырланмакъта. Сизинъ
торунынъыз окюрип, багъырып фигъан къопармакъта, ким-
се эшитмесин деп, ятакъ одасына кирип, къапыны ичинден
къапаткъан, лякин онынъ сесини хызметкярлар дегиль,
арабаджылар да яхшы эшитти! О шимди де ачувына чыдап
оламай, башыны къайда ураджагъыны бильмей юре, мен-
нен де давалашты, къутургъан аюв киби озюни къоймагъа
ер тапмай, къызыны къаргъап юре; амма элинден бир шей
кельмей. Анна Васильевна озюни бильмей ята; лякин о
къызынынъ къоджагъа чыкъкъанындан зияде, онынъ
кетеджегине янмакъта.

Увар Иванович пармакъларыны ойнатып:

— Ана да,— деди,— амма киевни...

— Торунънъыз,— деди Шубин девам этип,— митрополитке де, генералгубернаторгъа да, министрге де, шикъет этерим, деп къоркъутмакъта, лякин Елена эпси бир чыкъаджакъ, бунынъ файдасы ёкъ. Озь кызыны гъайып этмекни ким истер! Не къадар хоразланса да бир кунъ пысмагъа меджбур олур.

— Акъкъы ёкъ,— деди Увар Иванович ве мешребедекни квасны бир тамам ичти.

— Ойле, ойле. Москвагъа дагъыладжакъ фена сёзлернинъ, ошеклернинъ арды-сонъу олмаз! Елена бу фена сёзлерден, ошеклерден къоркъмай... акъикъатен де, о булардан юксекте тура. О кетеджек — амма къайда? Бу акъта тюшюнмек биле дешетли! Узакъ ве къаранлыкъ бир ерге кетеджек! Анда онынъ алы-чулу не оладжакъ? Мен онъа бакъам, гедже, боранда, отуз дереджелли сувукъта токътаверинден кетейткъан кишиге бенъзей. О ватаныны, аилесини быракъып кетеджек; мен онынъ вазнетини анълайым. О мында кимлерни къалдырып кете? Кимлерни коръди? Курнатовскийлерни, Берсеневерни коръди, мени де коръди; даа булар адамларымызнынъ гуллерни. Мында яныкъланмагъа не бар? Шусы уймай ки, айткъанларына коре, онынъ къоджасы,— ким бильсин оны, бу сёзни айтмагъа биле тилим бармай,— анавы Инсаров оксюргенде къан тюкюре эмиш; бу яхшы шей дегиль. Якъында мен оны коръдим, череси ойле эди ки, шимди ондан Брут япмакъ мумкюн... Увар Иванович, Брутынъ ким олгъаныны билесизми?

— Ким оладжакъ? Адам иште.

— Пек догъру. «О адам эди». Дюльбер черели, амма хастаджан, пек хастаджан адам эди.

— Дженклешмек ичюн... эпси бир,— деди Увар Иванович.

— Дженклешмек ичюн эпси бир, пек догъру айтасынъыз: сиз бугунъ пек догъру сёзлерни айтасынъыз; амма яшамакъ ичюн эпси бир дегиль даа. Елена онынънен яшамакъ истей.

— Яшлыкъ,— деди Увар Иванович.

— Эльбет, яшлыкъ, гузеллик, джесюрлик. Олюм, аят, куреш, енъилув, енъюв, севги, азатлыкъ, ватан... Яхшы, гъает яхшы. Кешке, эр кеснинъ манълайына шулар язылса! Бу, богъазынаджа батакъкъа батып, эр шейге первасызлыкънен бакъып, меним ичюн эпси бир, акъикъатен де, манъа эпси бир деп отургъан адамларнынъ иши дегиль.

О ерлерде сазынъ тели кергин тартылгъан, я бутюн джигъа эшиттирип чал, я да къопарып кет!

Шубиннинъ башы коксюне энди.

— Эльбет,— деп девам этти о баягъыдан сонъ:— Инсаров онъа ляйыкъ. Я, бу насыл фикирсизлик. Ич кимсе онъа ляйыкъ дегиль. Инсаров... Инсаров... бу сунъий ювашлыкънынъ не кереги бар? Биз насыл къабаат япкъан олсакъ шимдигедже о да ойле къабаатлар япкъандыр, о азамат, озюни къорчалай биле, дейик. Биз олмайджакъ адамлармызмы? Айтайыкъ, мен олмайджакъ адамыммы, Увар Иванович? Алла мени бир де-бир шейден къыткъанмы? Бир тюрлю къабилиет, бир тюрлю истидат бермегенми? Ким бильсин, итимал, вакъыты келип, Павел Шубиннинъ ады мешур олып кетер? Мына масанъызнынъ устюнде сары капик ята. Ким бильсин бир вакъытлар келип, итимал, юз йыллардан сонъ, миннетдар несиллер Павел Шубин шерефине эйкель тиклеген вакъытларында шу ез капик онынъ эйкелине ишлетилер?

Увар Иванович ченгесини къолуна тиреп, къызышып кеткен рессамгъа бакъып къалды.

— Бош хаял,— деди о ниае, эп пармакъларыны ойнатып:— Сёз башкъалар акъкъында, сен исенъ... сен озъ хусусынъда...

— Ах, рус ерининъ буюк фельсефеджиси!— деди Шубин хытап этип.— Эр бир сёзюнъиз алтын, манъа дегиль, сизге эйкель япмакъ керек, бу ишни мен эда этерим. Мына бойле яткъанда, чере корюнишинъиз бойле олгъанда, бунда тембеллик чокъмы, ёкъса кучъми?— мына бойле корюниште эйкелинъизни япарым. Акъикый юзге урувнен меним урьмет-нефисимни бир эттинъиз! Эльбет, эльбет! Озъ акъкъынъызда лакъырды этменъизге, макътанманъызгъа аджет ёкъ. Къайда бакъсанъ, бизде даа яхшы адамлар ёкъ. Эпси — я уфакъ-тюфеклер, кемириджилер, гамлетчиклер, кийиклер я да ер астындаки сим-сия къараплыкъ, джеалет, я да бош лафнен баш айландыргъан ве бош арабаны алып къачкъан къалпазанлар! Кене ойле адамлар да ола ки: олар масхаралар киби мызмышланып, озълерини огренгенлер, озълерининъ эр бир ислерине къулакъ салып динълеп бакъалар ве озълери-озълерине: мына мен фелян шейни ис этмектем, мына мен фелян шейни тюшюнмектем, деп къыямет къопаралар. Мына файдалы, амеллий иш! Ёкъ, бизим арамызда келишикли адамлар олса эди, шу къыз, шу мераметли юрек бизим арамыздан кетмез, озюни балыкъ киби сувгъа атмаз эди! Бу не демек олсун, Увар Иванович? Бизим девиримиз не вакъыт келеджек?

Бизде акъыкый адамлар не вакъыт пейда оладжакълар?
— Сабыр эт, пейда олур,— деп джевап берди Увар Иванович.

— Пейда олур? Темель! Таянч! Сен пейда олур, дединъ э? Буны яхшы билинъиз ки, мен сёзюнъизни язып къояд-жагъым. Чыракъны не ичюн сёндиресинъиз?

— Юкъум кельди, геджелер хайыр.

XXXI

Шубин догъру айтты, Еленанынъ тою акъкъындаки бекленильмеген хабер Анна Васильевнаны ольдюреязды. О тешекке тюшти. Николай Артёмьевич Анна Васильевна-дан къызыны янына кетирмемекни талап этти; о озюни эвнинъ толу укъукълы шорбаджысы, аиледе айткъан со-зю-сёз олгъаныны косътермек имкъяниети пейда олгъанын-дан гъает мемнун эди: «Мен сизге даа ким экенимни косъ-терирум, ашыкъманъыз, о адамларгъа тыныш бильмей къычыра, джекире, ве сыкъ-сыкъ: сиз меним ким олгъа-нымны анъларсынъыз!»— дей эди. Къоджасы эвде олгъан-да Анна Васильевна Еленаны коръмей ве тек янында отур-гъан Зоянен эглене эди; Зоя онъа джан-юректен хызмет этер, амма озю ичинде: «Diesen Insaroff vorsiehen pун-двенн¹» деп тюшюнир эди. Лякин Николай Артемьевич кеткенинен (о эвден тез-тез чыкъып кете, чюнки Августина Христиановна керчектен де къайтып кельген эди), Елена анасынынъ янына келир, анасы исе козьлеринден яш акъы-тып, онъа сускъан алда бакъып турар эди. Бу ал Елена-нынъ юрегине эр анги ачыкъ айтылгъан сёзден зияде тесир этер эди, бу вакъытларда Елена озъ япкъан ишине пешман этмесе де, гонълюнде пешмангъа бенъзер насылдыр шеф-къат дуйгъусы пейда олур эди.

— Аначыгъым,— дер эди Елена, анасынынъ эллерини опип.— Чарем ёкъ? Къабаат менде дегиль, мен оны севем, бундан башкъа чаре тапып оламадым. Такъдир ойле экен! Такъдир мени бабам севмеген ве о мени сизинъ элинъиз-ден алып кетеджек адамнен бирлештирди.

— Ах!— дер эди Анна Васильевна онынъ сёзюни бо-люп,— буны хатырлатма. Къайда кетеджегинъни хатыр-лагъанда юрегим чапаланып башлай.

— Аначыгъым,— дер эди Елена джевап берип,— бунъа

¹ Шу Инсаровны устюн коръмек, я кимден? (немседже).

да шукюр этинъиз, чюнки бундан да бетери олмакъ — меним олюп кетмем мумкюн дер эди.

— Аначыгъым, — эписи бир, сени бир даа кореджегиме козюм етмей. Я сен анда аятынъны бир де бир чалашта (Анна Васильевна Булгъарстанны Сибирь тундрасы киби бир ер деп биле эди) гъайып этерсинъ, я да мен бу асретликни котерамай олип кетерим...

— Бойле деменъиз, аначыгъым, алла кыысмет этсе, биз кене корюшюрмиз. Булгъарстанда да мындаки киби шеэрлер бар.

— Анда шеэр не япсын! Шимди анда дженик кете: шимди анда, занымджа, къайда бакъсанъ топ атадырлар... Не вакыт кетеджексинъиз?

— Тез кунъде... эгер бабам... О шикъет этип, бизни айыраджакъ ола.

Анна Васильевна тёпеге бакъты.

— Ёкъ, Леночка, о шикъет этмез... Озюм олюмге разы олсам да, тоюнъа разы олмаз эдим; амма кечкен ишни къайтармакънынъ чареси ёкъ; мен кызымны масхара этмеге ёл бермем.

Бир къач кунъ бойле вазнетте кечти. Ахыры, Анна Васильевна башына эсини топлап, бир кунъ акъшам ятакъ одасынынъ къапысыны къапатты, къоджасынен янъгъыз отурып лаф этти. Эвнинъ ичине сукюнетлик чёкти. Башта бир тюрюю сес эшитильмеди; сонъундан Николай Артёмевичнинъ сеси чыкъты, дава башланды, шамата котерильди, атта агълавлар эшитильген киби олды... Шубни хызметчи къадындан Зояны алып, кене ярдымгъа азырлангъан эди ки, ятакъ одасындаки шамата яваш-яваш эксильди, сеслер кесильди, эвнинъ ичине кене сукюнетлик чёкти. Тек базы-базыда алсыз опъкелев эшитилип турды, сонъундан о да тынды. Анакътарлар шатырдады, сандыкъ ачылды... Къапы ачылып Николай Артёмевич чыкъты. О расткельген адамгъа дешетли назарлар быракъты, клубкъа кетти; Анна Васильевна Еленаны узурына чагъыртты, оны озюнинъ коксюне басты да, аджджы-аджджы козьяшлары текерек шойле деди:

— Лаф битти, о дава чыкътармайджакъ, энди кетменъ... бизни быракъып кетменъ ичюп ёлунъда бир тюрюю мания ёкъ.

Анасы озюни бираз эльге алгъан сонъ, Елена ондан:

— Дмитрийнинъ келип сизге тешеккюр бильдирмесине мусааде этерсинъизми? — деп сорады.

— Сабыр эт, джанчыгъым, бизни бири-биримизден

айыргъан адамны корьмеге даянып оламам... Кетеджекте корюшюрмиз...

— Кетеджекте...— деп текрарлады Елена кедерли бир алда.

Николай Артёмьевич «дава чыкъармамагъа» разы олды; амма Анна Васильевна, онынъ бу разылыгъы пек паалыгъа мал олгъаныны, къоджасынынъ бутюн борджларыны одемеге сёз бергенини ве шимди пешин бинъ кумюш бергенини къызына айтмады. Эм о Анна Васильевнагъа Инсаровнен корюшмекни истемегенини къатиетликнен айтты ве оны кельмешек, деп акъаретледн, амма клубкъа кельгенинен, бунгъа бир тюрлю итиядж олмаса да, истифагъа чыкъкъан генерал-инженер аркъадашына, Еленанынъ тою акъкъында сёз ачты. «Эшиттинъизми,— деди айнеджиликнен ильтифатсызларджа,— меним къызым окъумыш олгъаны нчюн, насылдыр бир студентке акъайгъа чыкъты». Генерал козлюгининъ устюнден онгъа бир бакъты да: «Хм!» деп ташлады ве ондан: не ойнамакъ истейсинъиз, деп сорады.

XXXII

Кетеджек куню якъынлашты. Ноябрь битти, сонъки муддетлер кечип кетмекте. Инсаров ёл азырлыгъыны чокътан япты, Москвадан тездже чыкъып кетмек арекетинде. Оны эким де ашыкътырып башлады. О Инсаровгъа: «Сизге сыджакъ икълим керек, мында тюзелип оламазсынъыз»,— деди. Еленанынъ да сабыры тюкенди; Инсаровнынъ чырайы эп агъарып, аза башлагъаны оны теляшландырды. О Инсаровнынъ денъишкен чересине бакъар ве дешетленир эди. Еленанынъ вазнети эвде де агъыр эди. Анасы олюнинъ баш уджунда агълагъан киби турмадан агълар, бабасы исе онгъа нефретнен бакъар сувукъ муамеледе булуныр эди: айырылыкънынъ якъынлашкъаны оны да ичтен эзиетлер, лякни о дуйгъусыны, зайыфлыгъыны гизлемекни озь боюн борджы деп, акъаретленген бабанынъ борджу, деп бильди. Анна Васильевна инает, Инсаровнен корюшмек истегини бильдирди. Инсаровны онынъ янына, адамлар бильмеген, эвнинъ арт басамакъларындан алып кирдилер. Инсаров онынъ одасына кирди, Анна Васильевна баягъы вакъыткъадже онынънен лакъырды этип олмады, атта йигитнинъ чересине бакъмагъа биле джесарет этин оламады. Инсаров онынъ янындаки креслогъа отурды, сёйлемесини урьметнен беклеп турды. Елена бу вакъыт

анасынынъ элини тутып отура эди. Ниает, Анна Васильевна козьлерини ерден алды, яваштан: «Алла бирдир, Дмитрий Никанорович...», деп токъталды, тилинде ве дудакъларында кин эм де кинае къатып къалгъан киби олгъан эди.

— Сиз хастасынъыз!— деди о.— Елена, о хаста да!

— Мен хаста эдим, Анна Васильевна,— деп джевап берди Инсаров,— шимди де бир тамам сагълам дегилим; озъ юртумнынъ авасы ве шараитлеринде бир тамам тюзеллип кетерим, беллейим.

— Эльбет... Булгъарстан!— деди Анна Васильевна:— «Я раббим, бу булгъар олеяткъан адамгъа бенъзей, тили курмекленген, козьлери оюкълары ичине баткъанлар, къуру кемик олып къалгъан, устюндеки комзолы башкъа бири-сининъки киби турмакъта, чырайы балавуз кесильген— меним къызым онынъ къарысы, оны сева... бу тюшке бенъзей...»— деп тюшонди. Лякин Анна Васильевна деръал озюни эльге алды.— Дмитрий Никанорович,— деди о,— сиз эльбетте... эльбетте кетмек керексинъиз?

— Мытлакъа, Анна Васильевна.

Анна Васильевна онъа бакъты.

— Ах, Дмитрий Никанорович, меним башыма тюшкен шейлерни алла сизлерге косьтермесин... Онъа мукъайт олурым, северим, деп манъа сёз беринъиз... Мен сагъ олгъанда сиз мухтаджлыкъ корьмезсинъиз.

О юректен толукъты, сёйлеп оламады. О къучагъыны ачты, Инсаровнен Елена озьлерини онынъ багърына аттылар...

Мушкюль айырылыкъ куню де кельди. Елена ана-бабасынен эвлеринде сагълыкълашты, эсас ёлгъа Инсаровларнынъ эвинден чыкъмакъ керек эди. Кетмек вакъыты саат он экиге таин олунгъан эди, Берсенев черик саат эвель кельди. О, Инсаровнынъ ватандашлары да анда олсалар керек, олар да озгъармагъа кельгендирлер, деп тюшонген эди, амма олар кельди ве эвельдже кеттилер; окъуйдыгъа белли олгъан о эки худжур киши де кеткен эди (олар Инсаровнынъ никях тоюнда шаат олгъан эдилер). Тикиджи «джумерт зенгин балалары»ны теменна этип къаршылап алды; о я хошнутсызлыгъындан, я да итимал мебеллер озюне къалгъаны ичюн къуванып быкъкъандже ичкен эди: къарысы оны деръал алып кетти. Эвде бутюн шейлер джыйыштырылгъан: йипнен багълангъан чемодан ерде тура эди Берсенев тюшонджеге далды: онынъ гонълюнден чокъ хатыралар келип-кечти.

Саат чокътан он эки олды, арабаджы атларны кетирди, «яшлар» исе аля даа келип чыкъмадылар. Инает, басамакълардан тез-тез чыкъмакъта олгъан адамларнынъ аякъ тапырдылары эшитилди, Еленаны Инсаровнен Шубин озгъарып кельди. Еленанынъ козьлери къызаргъан, эссиз ятып къалгъан анасыны быракъып кельген, шунынъ ичюн де сагълыкълашмакъ пек агъыр олгъан. Елена Берсеневни бир афтадан берли корьмеген эди. Берсенев сонъки вакъытларда Стаховларнынъ эвине пек сийрек келе эди. Елена оны мында корерим, деп тюшюнмеген эди, корьгеннен: «Кельгеннинъиз ичюн сагъ олунъыз! Гъает хошнутым!» деп къычырып йиберди, онынъ бойнуна сарылды. Инсаров да онынънен къучакълашып селямлашты. Инсанны тарсыкълангъан тынчлыкълары башланды. Бу учъ адам шимди бири-бирине не сейлей биле эди? Бу учъ гонъюльден нелер кечмекте? Шубин бу агъыр тынчлыкъларны бозмакъ керек олгъаныны анылады.

— Учъ дост сонъки кере кене берабермиз!— деди о.— Такъдирге баш эгип, кечмишни яхшылыкъларнен хатырлайыкъ, янъы аятта алла къорчаласын! «Узакъ сеферде алла ёлдаш олсун!..»— деп йырламагъа башлады, амма бирден токътады. О утанды, къолайсызланды. Олю яткъан ерде йырламакъ гунахтыр: бу эвде исе шу дакъкъада, Шубин даа шимдичик хатырлагъан кечмиш, бу эвге топлангъан кишилернинъ кечмиши ольмекте эди. О кечмиш, янъы аяткъа адым атмакъ ичюн ольмекте, бойле деп тасавур этейик... лякин о эр алда ольмекте...

— Сонъ, Елена,— деди Инсаров, къарысына бакъып, бутюн ишлер битти, гъалиба? Эвнинъ акъкъы берилди, шейлер джыйыштырылды. Энди чемоданны алып чыкъмакъ керек. Эй, шорбаджы!

Эвге къадыны ве къызынен шорбаджы кирди. О Инсаровнынъ эмирини динълеген сонъ, енгильден башыны къакъытты, чемоданны омузына алып, ашкъ-аджеле басамакълардан ашагъы эди.

— Энди, рус адети боюнджа, сефер алдындан азачыкъ отурайыкъ,— деди Инсаров.

Эр кес отурды; Берсенев эски дивангъа, Елена онынъ янына чёкти, шорбаджынен къызы босагъа янында эгильдилер. Эр кес сусты; эр кеснинъ чересинде суный тебесюм; не ичюн йылмайгъанларыны озьлери бильмейлер; бири сагълыкълашмакъ ичюн бир де-бир сёз айтмакъ истей; эр бири (эльбетте, эв саибесинен къызы бундан мустесна: олар агъызларыны ачып, бакъып къалдылар) бойле дакъкъаларда акъылнен, дикъкъатлы, самимий

айтылгъан сѣз биле ерсиз, атта суный олып корюне биледжегини эр кес анълай. Биринджи Инсаров турды, чукъунып башлады... «Сагълыкънен къал, эвимиз!» деп хытап этти о.

«Сагълыкълашувлар, опюшювлер — айырылышувнынъ сувукъ опюшювлери башланды, огъурлы ёл тилеклери, айтылып битмеген истеклер беян этильди, мектюп язып турмагъа сѣз берильди, ярым-юрту айтылгъан сонъки сагълыкълашув сѣзлери...

Елена атешли козьяшлары тѣкерек каретагъа минди: Инсаров мукъайтлыкънен онынъ аякъларыны килимнен сарды; Шубин, Берсенов, эвининъ шорбаджысы, онынъ къадыны башына данма бир сой шал багълап юрген къызы, азбар къаравулы, ёлакълы халат кийген, таныш олмагъан, аякъкъапчы — эписи сачакълы босагъа янында тура эдилер: бирден азбаргъа ельбаякъ атлар екильгеси яхшы донатылгъан чана ель киби учуп кельди, андан шинелининъ якъасындаки къарны къакъа-къакъа Николай Артёмьевич сычрап тюшти.

— Аллагъа шукюр, етиштирип кельдим!— деп къычырды о ве каретагъа догъру чапты.— Елена, бизим санъа сонъки ана-бабалыкъ дуамыз,— деди азачыкъ эгилип, быджагъынынъ джебинден, къадифе кисечиктеки кичкене иконаны алып, къызынынъ бойнуна такъты. Елена бирден къычырып агълады, бабасынынъ эллерини опип башлады... айдавджы чананынъ огюнден ярым шише шампан шарабы ве учъ дане къаде алды.

— Бойле!— деди Николай Артёмьевич, лякин онынъ козьяшлары шинелининъ къуундуз якъасына акъып тюшмекте эди,— озгъармакъ керек... ве яхшы омюр тилемек...— О шампан шарабыны къаделерге тѣкюп башлады, эллерини къалтырай, копюк къаденинъ четинден акъып, къар устюне тюшмекте. О къаделерден бирини озю алды, къалгъан эки данесини Еленанен Инсаровгъа узатты. Инсаров Еленанынъ янына отургъан эди.— Сизлерге алла...— деди Николай Артёмьевич, лякин сѣзюни битирамай, шарапны ичти, чанадакилер де ичти.— Энди, сиз дженаплар,— деди о Шубиннен Берсеновге, лякин бу вакъытта каретаджы атларгъа къамчы урды. Николай Артёмьевич каретанынъ янындан чапып кетмекте эди.— Эй, сен, бизге мектюп яз,— деди о къалтыравукъ сеснен. Елена башыны каретадан чыкъарып: «Сагълыкънен къалынъыз, бабачыгъым, Андрей Петрович, Павел Яковлевич, эпинъиз сагълыкънен къалынъыз, сагълыкънен къал, Русие!» деди ве башыны ичери алды. Каретаджы атларны зыкъарлады. Карета къарны

гъыджырдатып, арабакъапыдан чыкъты, сагъ тарафкъа бурулды, козьден гъайып олып кетти.

XXXIII

Апрель айынынъ булутсыз ярыкъ куньлеринден бири. Узанып кеткен Лидо адлы тар денъиз къумлугъындан Венецияны айырып тургъан кенниш корфезде кескин кок-юсю къайыкъ яваш-яваш ялдай, узун куреклерининъ эр бир чекилюви петиджесинде бир тегиз келир эди. Къайыкънынъ алчачыкъ одасында, йымшакъ тери тешекте Еленанен Инсаров отура эдилер.

Москвадан кеткен сонъ Еленанынъ чырайы чокъ денъишмеди, амма козь бакъышы тюшюнджелл ве джиддий, къатий эди. Бедени дюльберлешип, гуль киби ачылгъан эди, йипек киби йымшакъ, сыкъ сачлары бем-беяз манълайына, ачыкъ чересине тюшюп, дюльберлигине-дюльберлик къоша эди. Кулюмспремегенде азачыкъ козьге чарпып тургъан дудакъ чызычыгъы онынъ къальбинде гизли тюшюнджелер олгъаныны дуйдурыр эди. Инсаровнынъ арекетлери кене ойле — денъишмеген, эвельдекиси киби; амма корюниши бир тамам башкъа. О азгъан, къартайгъан, къамбурайып къалгъан, турмадан къыскъа-къыскъа, къуру оксюре, оюгъына батып кеткен козьлери йылтырайлар. Инсаров Руснеден келеяткъанда Венада эки ай хаста ятты ве тек март айынынъ сонъларында къадынынен берабер Венециягъа кельди: Венециядан Зарагъа, андан Сербиягъа, андан да Булгъарстангъа кечмек ниетинде эди; Булгъарстангъа кеткен башкъа ёллар къапавлы эди. Дунайда къызгъын дженк кетмекте, Англиянен Франция Руснеге дженк илян этти, бутюн славян ерлери нефретнен, баш котермеге азырланмакъта эди.

Къайыкъ Лидонынъ ич, ялысына келип токътады. Еленанен Инсаров эки четт, сийрек-сепелек джансыз тереклери тепренип тургъан (мында эр сене терек отурталар, лякин олар эр сене къуруп бителер) тар къумлу ёлдан Лидонынъ денъиз тарафына кеттилер.

Олар ялы бою кеттилер. Адриатика озюнинъ мавымсы далгъаларыны оларнынъ янына чаптырып алып келир, олар копюкленип, этрафкъа сув сачратып кене арткъа къайтыр, къум устюнде уфакъ-тюфек чёплер ве денъиз ёсуиларынынъ тамырларыны къалдырып керн чекилир эдилер.

— Не къадар гонъюльсиз ер!— деди Елена.— Мында

санъа пек сувукълыкъ этер деп къоркъам; лякин мында кельмеге не ичюн арекет эткенинъе де акъылым ете.

— Сувукъ!— деп итираз бильдирди Инсаров ве чересинде деръал енгиль тебессюм пейда олды.— Сувукътан къоркъаджакъ олсам, пек яхшы аскер оладжакъ экеним даа. Мен мында шунынъ ичюн кельдим ки... бунынъ себебини санъа мытлакъ айтырым. Бу денъизге бакъып турсам, занымджа, ватаным мындан пек якъын олып корюне. О якъкъа бакъ,— деди Инсаров, кюлуны Шаркъкъа узаты.— Бу рюзгяр о тарафтан эсип кельмекте.

— Бу рюзгяр беклеген гемини айдаштырып кетирмезми экен?— деди Елена.— Ана, елькен агъарып корюмекте, о геми дегильми экен?

Инсаров денъизнинъ тюрине, Елена косътерген тарафкъа бакъты.

— Рендич бизни бир афтадан сонъ алып кетмеге сѣз берген эди. Онъа инанмакъ мумкюн... Эшиттинъми, Елена,— деди о бирден рухланып,— бичаре долматлы балыкъчылар озьлеринде олгъан бутюн къуршунларыны окъ ясамакъ ичюн бергенлер, билесинъми, олар бу къуршунларны балыкъ авына багълай, о озь чекисинен чильтерни сув тюрине алып кире, бойлеликнен балыкъ туталар. Энди олардан къуршун ясаладжакъ. Оларнынъ парасы ѳкъ, чюнки олар тек балыкъ тутмакънен кунъ кечирелер, ойле исе де, эллериндеки бутюн шейлерни истекнен бергенлер, озьлери ач къалгъанлар. Бу насыл халкъ!

— Aufgepasst!¹— деп багъырды арттан бириси киббарлы сеснен. Ат тапырдылары эшитильди ве куль ренкли къыскъа тончыкъ, ешилъ картуз кийген австриялы офицер ат чаптырып кечип кетти... Олар зорнен етиштирип четке чекильдилер.

Инсаров онынъ артындан чырайыны сытып бакъып къалды.

— О къабаатлы дегиль,— деди Елена,— билесинъми, атнен кечмек ичюн мында башкъа ѳл ѳкъ экен.

— О къабаатлы дегиль эмиш,— деди итираз бильдирип Инсаров.— Къычырувынен, мыйыкъларынен, картузы ве озюнинъ шу корюнишинен меним къанымны къайнатты. Юр, къайтайыкъ.

— Къайтайыкъ, Дмитрий. Бу ер керчектен де сувукъ экен. Москвадаки хасталыгъынъдан сонъ озюнъе мукъайт олмагъанынъ ичюн Венада джезасыны чектинъ. Энди озюнъе мукъайт ол.

¹ Чекилинъиз (немседже).

— Истемейсинъми,— деди Елена девам этип,— Canal Grande¹ де кезинейик. Мында кельгенден берли Венецияны даа кереги киби корьмедик. Акъшам театрге барырмыз: мен ложадан эки билет алдым. Бугунъ янъы опера оладжакъ экен. Айды, бугунъки кунюмизни бири-биримизге багъышлайыкъ, сиясетни, дженкни, башкъа бутюн шейлерни унутайыкъ, тек: биз берабер яшагъанымыз, берабер нефес алып, берабер тюшюнгенимизни, омюр биля къавушкъанымызны, тек мына шуларны тюшюнейик... Яхшымы?

— Сен бойле олгъаныны истейсинъми, Елена, демек, мен де буны истейим,— деп джевап берди Инсаров.

— Мен буны биле эдим,— деди Елена тебессюмнен,— юр, кетейик.

Олар къайыкъ тургъан ерге къайтып кельдилер де, къайыкъкъта минип, къайыкъчыгъа Canal Grande бойлап, яваш кетмекни эмир эттилер.

Апрель айында Венецияны корьмеген адам бу джазибели шеэрнинъ бутюн гузелликлерини тасавур этип оламаз. Язнынъ айдын кунеши гузель Генуягъа, кузьнинъ алтын шавлесн улу, къадимий Римге ярашкъаны киби, барьнинъ аджаип ве йымшакъ гузелликлери де Венециягъа гузеллик багъышлай. Венециянынъ гузеллиги адамнынъ къальбинни баарь киби къытыкълай, арзу-истеклер уянта; якъын, айдын, лякин инандырылгъан тылсымлы бахт киби бу гузеллик теджрибесиз къальбни къытыкълай, эеджанландыра. Венецияда чевре-чет ярыйкъ, айдын ве бутюн шей гуя севги сукюнетинде раатланып яткъан киби джилъвели; андаки барлыкънынъ эписи тынч, эр шей раатлыкъ багъышламакъта; адындан башлап, анда эр шей муляим: бу шеэрге дюльбер деп ад берильгени нафиле дегиль. Къоджаман ве дюльбер сарайлар, кильселер раатлыкъ юкъусында яткъан яш танърынынъ тюшюндеки киби: каналлар кокче кумюш ренк берип турмакъта ве сессиз далгъалар къадифе киби йылтырайлар, къайыкълар яваш-яваш ялдамакъта, мында шеэрлернинъ шаматасы, такъыр-тукъуру, шатыр-шатырдылары, зый-чувлары ёкъ, бу шеэрге насылдыр аджаиплик ве дюльберлик багъышламакъта. Бу шеэрнинъ эалиси сизге: «Венеция ольмекте, Венеция сёнмекте» демеси мумкюн; бельки Венециягъа шу сёяюв гузеллиги, кемалына кельген ве тантана эткен гузеллик лятафетни азлыкъ эткенниден бойле дейдирлер. Венецияны корьмеген адам оны бильмей; Каналетто да, Гварди де (эпъ янъы рессамларны хатырламасакъ да олур) бу

¹ Буюк каналда (итальянджа).

кумюш киби темиз, йымшакъ аваны, козьге якъын корю-
ниджи, амма узакъ учкъаны, бири-бирине гъает гузель
олып къошулгъан ренке-ренкликни тасвирлемеге аджиз-
лик этер эди. Яшыны яшагъан, аят эзип ташлагъан адам-
гъа Венециягъа бармакъ керекмей, чюнки Венеция онынъ
яшлыкъ чагъларындаки омюрге кечирип олалмагъан арзу-
ларыны хатырлатып, пешман эттирир; амма гъайрети
къайнап, ташмакъта олгъан озюни сагъ-селямет ве бахыт-
лы ис этиджи адамларгъа Венеция къуванч ве раатлыкъ
багъышлар; о Венециянынъ бу гузель кок тюбюнде ба-
хытлы яшасын, о озюнинъ битмез-тюкенмез шавлесинен
кене адамны къувандыра биле.

Инсаровнен Елена минген гандола — къайыкъ Piva dei
Schiavoni¹ Дожлар сарайы, Пиацетта янындан яваштан
кечип, Буюк каналгъа тюшти. Каналнынъ эки тарафында
мермер сарайлар тизилип турмакъта; олар озьлерининъ
дюльберликлерини гизлеген киби, яваштан ялдап кеткен
киби корюнмектелер. Елена озюни пек бахытлы ис этти:
бу шеэрнинъ ачыкъ кокюнде бир къара булут бар эди, о да
гъайып олды. Шу куню Инсаровнынъ кейфи баягъы яхшы
эди. Олар Ринальтогъадже ялдап барып, сонъра арткъа
къайттылар. Елена кильселерининъ сувугъы Инсаров ичюн
хавфлы деп къоркъты; акъылына delle Belle arti² академия-
сы тюшти, къайыкъны о тарафкъа бурмакъны эмир этти.
Олар тез арада бу кичкене музейнинъ бутюн залларыны
айланып чыкътылар. Олар санъат саасында о къадар бил-
гили де, дилетант да олмагъанлары ичюн, эр бир сурет
янында айрыджа токътап отурмадылар, озьлерини бунъа
меджбур этмедилер: оларда бир кереден насылдыр гонъ-
юль хошнутлыгъы пейда олды. Оларгъа мындаки бутюн
шейлер бир кереден пек меракълы олып корюнди (бу дуй-
гъу балаларгъа пек аиттир). Азапкъа, эзиетке огъратыл-
гъан къулны къуртарып алмакъ ичюн, коктен бакъа киби
атылып, сувгъа секирип тюшмекте олгъан эвеля Марк
Тинтореттоны корип Елена ойле зевкънен кульди ки, анда
сейир этип юрген учъ инглиз бунъа пек ачувланды; Инсаров
да Тициан якъан Сагъын адлы ресимнинъ биринджи пла-
нында кок, Мадоннанынъ артындан элини котерип тургъан
ешилъ япынджалы къараманнынъ эркекнинъ аркъасыны
ве балдырларыны буюк истекнен сейир этти; амма Мадон-
нанынъ озю — алланынъ багърына ыштылгъан бу дюльбер,
кучлю къадынны корип Инсаров да, Елена да айретлен-

¹ Скьявони боюндаки сокъакъ (итальянджа).

² Нефис санъат (итальянджа).

дилер. Чима да Конельяно деген къартнынъ дюльбер ве мукъаддес ресимини де пек бегендилер. Олар академиядан чыкып кеткенде, озьлерининъ артларындан кельмекте олгъан тавшан тишлери киби узун тишли ве узун зилифлери асылып тургъан инглизлерге бакъып кульдилер; къыскъа памукъ ыркъа ве къыскъа штан кийген къайыкчы да оларнынъ кульмесине себепчи олды, чап-чал сачларыны башы тёпесине обалагъан алыш-веришчи къадынны корьгенде кульмектен экисининъ козьлеринде де яш пейда олды, бири-бирине бакъкъан сайын куле бердилер, къайыккъа минген сонъра исе бири-бирининъ элини сыкътылар. Мусафирханеге келип, аман озь одаларына кирдилер, аш сымарладылар. Аш вакъытында да гъает шенъ отурдылар. Олар сайгъы ве незакетнен бири-бирини ашкъа давет эттилер. Москвалы достларынынъ сагълыгъы ичюн ичтилер, балыкътан азырлангъан леззетли емек ичюн хызметчини макътадылар ве ондан тири *frutti di mare* ¹кетирмекни талап эттилер, хызметчи омузыны къысып ве андан чыкъкъан сонъ, башыны къакъытты, атта бир кере *roveretti* (гъариплер) деди. Аштан сонъ олар театрге кеттилер.

Театрде Вердининъ операсыны, догърусыны айткъанда, олмайджакъ, лякин чокътан Европанынъ бутюн саналарында къоюлып башлагъан, бизлерге русларгъа яхшы белли олгъан «Травната» адлы операны косьтердилер. Венецияда театр мевсими кечип кеткен ве мындаки бутюн йырджылар орта дереджеден юкъары дегиль эди; эр бири бар сесинен, бутюн кучюнен багъыра эди. Виолеттанынъ ролини даа белли олмагъан, сейирджилернинъ сувукълыкънен къабул этип алгъанларына бакъкъанда, халкъ о къадар севмеген, лякин истидатлы артистка иджра этти. Яш, о къадар дюльбер олмагъан, къара козьлю, сеси къарыкъча бир къыз эди. О гъает саде ве корюмсиз кийинген эди; къырмызы чильтер онынъ сачларыны басып тура, ренки сёнюкип, силинип кеткен мавы атлас антери коксюне япышып къалгъан, къалын швед къолчагъы элини тирсегинедже сарып тура, Бергам туварчысынынъ къызы Париж тальтинкелерининъ насыл кийингенини къайдан бильсини!? Ондан сонъ о, санада озюни тутмагъа бильмей эди; лякин онынъ оюнларында суныйликке коре саделик ве акъыкыйлик устюн эди, о сёз ве аэкклерни пек ерине кетирип, шу къадар джан-юректен айтыр эди ки, ялынъыз итальянлар бойле йырлай биле эдилер. Еленанен Инсаров сана янындаки къаранлыкъ ложада отура эдилер. Delle

¹ Ашалгъан къабурчакъ (итальянджа).

Belle arte академиясындаки темаша вакъытындаки шеньлик оларнынъ рухуны аля даа котерип тура эди. Ийлекяр къадыннынъ тузагъына тюшкен бахытсыз йигитнинъ но-къут ренкли фрак кийген ве къабарыкъ къалп сач кийген бабасы санада пейда олып, агъызыны кыйыштырып ачу-вы, эр кестен эвель, кызарып гъамлы къаба сеснен кы-чырып башлагъанынен, олар шакъылдап кулюп йиберме-лерине аз къалды... Лякин Виолеттанынъ оюны оларгъа тесир этмей къалмады.

— Бу бичаре кызгъа нч кимсе эль чырпмай,— деди Елена,— кыркъ бугъумдан бургъучланып ойнагъан, тек урьмет-итибар артындан чапкъан экинджи дереджели нам-лы тальтинке артисткагъа нисбетен мен бу кызыны устюн корем. Бу джан-гонъюльнен, истекнен ойнай; бакъ о атта сейирджилерни биле коръмей.

Инсаров ложанынъ четине даянып, Виолеттагъа дикъ-къатнен бакъты.

— Эльбет, онда бир тюрлю япма арекет ёкъ, олюми якъынлашмакъта,— деди о.

Елена сусты.

Учюнджи корюниш башланды. Перде котерильди... Къоюлгъан тёшекни, пенджереге тутулгъан перделерни, илядж шишелерни, фитили ичери чекилип, ярыгъы алчал-тылгъан чыракъны коръгенинен Елена бир кереден сес-кенди... Якъын кечмишни хатырлады... «Я келеджек? Я шимдикиси?» деп тюшюнди. Пакъыл киби, актрисанынъ суный оксюривине ложадаки Инсаровнынъ богъукъ, акъикъий оксюриги джевап оларакъ эшитильди... Елена Инсаровгъа козь кыйыгъынен бакъты ве шу дакъкъада чересинде иервасызлыкъ дуйгъусы пейда этмеге тырышты. Инсаров Еленанынъ теляшлангъанын анълады, йылмайды, яваш-яваш санадаки йыргъа зиль тутты.

Бираздан сонъ онынъ сеси кесильди. Виолеттанынъ оюны кет-кете сербестлик пейда этип, кемалына келип башлады. Суный арекетлер ёкъ олып кетти. Артистка озю-ни бир тамам эльге алды, бойле юксек бахт санъаткяргъа эр вакъыт кысмет олмай! О, бир кереден дюльберлешти, арекетлерини энъ юксек гузеллик дереджесине котерди. Темашаджылар бири-бирлерине бакъып, сусып къалдылар. Сеси чокъ гузель олмагъан, чиркин кыз оларны озюне джелъп этти, онынъ сеси эп ачылгъан, кескинлешкен киби олды. «Альфредо» санагъа чыкъкъанда о гъает къуванчнен йырлап, эр кесни ойле шашырды ки, залда шувулды бора-ны котерильмесине аз къалды, эм онынъ сеси ойле юксек янъгъырады ки, бизим шималь йырджыларымыз онынъ

яшында бир шей дегиль эди... Арадан бираз вакъыт кечти, сейирджилер кене сусып къалдылар.

Операнынъ энъ гузель парчасы олгъан дуэт башланды. Композитор бош-бошуна бефтан кечип кеткен яшлыкъ йылларына пешман олувны асретлик ве умютсиз севгининъ сонъки кучюни нек яхшы берген. Темашаджыларда къозгалгъан зевкъ-шевкъ йырджы къызгъа да тесир этти, санъат зевкъындан онынъ козьлерни яшланды, лякин яшлы козьлеринде гъам-къасевет алямети бар эди. Қыз юрек далгъаларына сербестлик берди, череси денъишти ве дешетли олюм къоркъусындан олгъан нидасы коклерге етти, бар кучюнен «*lascia mi vivere... morir li giovane*» манъа омюр багъышла... яш омюримни виран этме, дегенде темашаджыларнынъ эльчырпмасындан, сес-шаматасындан театр титреген киби олды.

Еленанынъ бедени бузлагъан киби олды. О яваштан элини узатып, Инсаровнынъ элини къыдырды ве оны тапып, къавий сыкъты. Инсаров да джевап ерине онынъ элини сыкъып алды; лякин олар бири-бирлерине айланып бакъып оламадылар. Амма бу къол сыкъув, бундан бир къач саат эвельси къайыкъ устюнде бири-бирлерини тебриклеген вакъыттаки къол сыкъувгъа бенъземей эди.

Олар озьлери отургъан мусафирханеге кене де къайыкъкъа минип Canal Grande ден ялдап бардылар. Гедже сют киби айдын, йымшакъ эди. Кене анавы абадан сарайлар корюнди, лякин олар энди демки биналаргъа бенъземей эдилер. Ай шавлеси тюшюп тургъан биналар алтын ренкте корюнир, биналарнынъ нагъышлары, пенджере ве чардакъларнынъ шекили гуя бу кумюш шавле нчинде ёкъ олып кеткен эди; шавлелер аз тюшкен ердеки биналарда эр шей пек ачыкъ-айдын корюнир эди. Кичик-кичик чыракълары къызарып тургъан къайыкътар даа да тынч ве чабик ялдап кетейткъан киби; оларнынъ челник бурунлары йылтырайлар, кумюш балычыкълар шекилиндеки ачувлы акъынтыгъа куреклер тылсымлы далалар; тосат-тосат къайыкъчыларнынъ алчакъ сеснен сёйлешкенлери эшитиле (олар шимди йырламайлар); башкъа нч бир тюрлю сес эшитильмей. Инсаровнен Елена ерлешкен мусафирхане Riva dei Schiavone де эди; олар къайыкътан мусафирханеге етмезден тюштилер ве эвлия Марк майданынынъ чевресиндеки къоджаман биналарнынъ этрафыны сейир этип, мейданны бир къач кере айланып чыкътылар, мындаки кичик-кичик къавеханелер огюнде чокътан-чокъ ишсиз адамлар топланып тура эди. Ябанджы шеэрде, ябанджы адамлар арасында озь севгилинънен берабер юргенде гонълюнъ пек

зняде джоша; эр шей бири-биринден гузель ве яхшыджа корюне, эр кеске яхшылыкъ ве сербестлик тилейсинъ ве озюнь киби бахтлы олгъанларыны истейсинъ. Амма Елена озъ бахтына иришип, гъам ве кедерсиз яшап оламады: онынъ анавы куньки тезссуратларындан тесирленген юреги тынчланмады; Инсаров Дожлар сарайлары янындан кечеткъанда шляпасыны къашлары устюне тюшюрди, къуббелерден котерилип тургъан Австрия топларынынъ агъызыны элинен косътерди. О ёрулгъан эди. Олар эвлия Марк кильсесине, онынъ ай шавлеси алтында кок корюнген къуббелерине сонъки кере назарлар быракъып, яваш-яваш юрип эвге кельдилер.

Олар яшагъан оданынъ пенджерелери Riva dei Schiavoni ден Джуудеккиге къадар узанып кеткен кениш корфезге бакъа эди. Олар отургъан мусафирханенинъ къаршысында эвлия Георгийнинъ юксек минареси кокке узанып турар эди; сагъ тарафта, Догана тёпесиндеки алтын шар йылтырап шавле сепе ве кильселер арасында энъ гузели сайылгъан Redentore Палладий адлы кильсе келинчек киби безенип тура эди; сол тарафта гемилерининъ диреклери ве трубалары къарарып корюне; базы ерлерде ярым-юрты джыйыштырылгъан елькенлер буюк къанат киби яйылып, узун байракълар киби ельпиреп корюне эди. Инсаров пенджере янына келип отурды, лякин Елена онъа бу манзараны узакъ вакъыткъадже сейир этмеге имкян бермеді; бирден Инсаровнынъ сыджагъы котерильди, о бир тамам алсызланды, Елена оны ерине яткъызды, юкъугъа кеткендже япында беклеп отурды, сонъра пармакълары уджунда юрюп, пенджере япына кельди. Бу гедже гъает сакин ве хош эди. Мавы кок шу къадар йымшакъ ве дюльбер эди ки, бу мавымсы кок тюбюнде, бу мукъаддес джилъвели шавле алтында эр анги азап, эр анги къайгъы-кедер сукюнетке ве юкъугъа далмакъ керек! «Эй, раббим!— деп тюшюнди Елена,— олюм, айрылыкъ, хасталыкъ ве козьашлар неге керек? Я да бу гузеллик, бу татлы умют дуйгъуларынынъ кимге, кереги бар? Темелли мекян олгъанындан озюньни тынчландырув, сени бириси къорчалайджагъыны, омюрлик санъа ярдым этеджегини билип яшамакъ не ичюн керек экен? Бу шавлели, икметли кок, онынъ тюбюнде раат яткъан ер не ичюн яратылгъан? Аджеба, булар бизге бойле корюнеми, башкъа ерде исе булар сынъырсыз бузлукъны, эбедий сукюнет ичиндеки мекянынъ тешкиль этеми? Аджеба, биз янъгъызымыз, янъгъыз... Бизден о якъта, ернинъ, сувнынъ тюбюндеми? Қайда барсакъ бизге эписи ябанджымы? Етер, бу окъулгъан дуалар, бу ялварувлар

неге керек? («Morig Si giovane... деген сеслер онынъ юрегинде сеслендилер)... Дуа этювлер фелякетни деф этамайлармы, джаныны сакълап къаламаймы?... Эй, раббим! Муджизеге инанмакъ мумкюн дегильми? Елена башыны юмрукълары устуне къойды. «Бу сонъумы?— деди о фысылдап.— Эписи биттим! Мен бир анъ дегиль, бир саат дегиль, бир кунъ дегиль, къач афтадан берли бахтлы эдим. Бахытлы олмагъа акъкъым бар эдими? О озъ бахытындан озю дешетленди. «Я барып да чаресн олмаса?»— деп тюшюнди о. «Эгер барып да бу бахт нафиле берильмеген олса? Танърынынъ истеги эди де... Бизлер нсе бичаре, гунахяр адамлармыз... Morig Si giovane... Эй бешарет эджель, деф ол! Онынъ аяты тек манъа дегиль, башкъаларгъа да керек!»

«Я, барып да бу джеза олса,— деп тюшюнди о кене,— барып да гуналарымыз ичюн энди джеза чекмек керек олса? Виджданым сускъан эди, о шимди де сусмакъта, я барып да бу сукюнетлик аджизликнинъ делили олса? Я раббим, бу къадар гунахярмызмы? Бу гедже-кунъдюзни, шу мавы кокни яраткъан танърым, бири-биримизни севгенимиз ичюн бизге не ичюн бу къадар джеза бересинъ?— деп тюшюнир экен, Еленанынъ къальби джошты.— Эй, раббим, эгер бойле олса, эгер о да, мен де гунахяр олсакъ, бизге раим-шефкъат эт; о да, биз экимиз де саф видждан укум эткен шерефли эджельнен олейик — бу кимсесиз эвде дегиль, онынъ озъ юртунда олейик».

«Янъгъыз бичаре асрет ананынъ алы не оладжакъ?»— деп сорады Елена озъ-озюнден, шашмалады, озюнинъ суалине озю джевап тапмады. Эр бир адамнынъ бахты башкъа биревнинъ бахытсызлыгъы эсасында къурулгъаныны, онынъ раат яшамасы эйкель озюне темель талап эткени киби, башкъаларнынъ мешакъат ве зорлукъ чекип яшамасыны талап эткенни Елена бильмей эди.

«Рендич!» деди Инсаров юкъу арасында.

Елена пармакълары уджунда юрюп, онынъ янына барды, эгилип онынъ чересиндеки терни сюртти. О башыны бир-эки кере котерип ястыкъкъа ташлады, кене сусып къалды.

Елена кене пенджере янына барып отурды, оны кене тюшюнджелер сарып алды. Озюнинъ юрегини озю алмагъа тырышты, къоркъмакъ ичюн эсас ёкъ, деген фикирнен къальбине теселли бермек истеди. О, атта озюнинъ ираде-сизлигинден озю утанды. «Аджеба, хавф кечип кетмедими? Аджеба, о тюзельмедими,— деди о.— Бугунъ театрге бармагъан олсакъ, бу фикирлер меним башыма кельмез эди». Бу вакъыт козю юксектен, сув узеринден учуп кетмекте

олгъан чагъалагъа тюшти; бу кѣушыны балыкчы кѣоркѣу-
тып, учургъан олса керек, о кѣонмагъа ер кѣыдыргъан
киби, сесини чыкѣармадан, о якъ-бу якъкѣа бакъып кет-
мекте. «Эгер бу кѣуш бу якъкѣа учуп кельсе яхшылыкъ
оладжакъ» деп тюшюнди Елена... Чагъала бир ерде айла-
нып, сонъ кѣанатларыны топлады, кѣуршунлангъан киби
бирден кѣычырып, кѣарарып корюнген гемининъ о бир
тарафына кечип, козьден гѣайып олды. Елена абдырады,
амма озюнинъ бу абдыравундан озю утанды ве сыкъ-сыкъ
нефес алып яткъан Инсаровнынъ янындаки ерине барып,
союнмадан ятты.

XXXIV

Инсаров пек кеч уянды. Башы патлайджакъ киби
агъырмакѣта, онынъ озъ табиринен айткъанда эзиджи
зайыфлыкъ бутюн беденине таркъады. Бунѣа бакъмадан
о кене еринден турды.

— Рендич кельмедими?— онынъ биринджи суали бу олды.

— Даа кельмеди,— деп джевап берди Елена ве онѣа
«Osservatore Triestino»¹ газетасынынъ сонъки саныны бер-
ди. Бу газетада дженк хусусында, славян ерлери, княз-
лыкълар акъкъында чокъ шейлер язылгъан эди. Инсаров
окъумагъа тутунды; Елена онѣа кѣаве пиширге азыр-
ланды... кѣапыны кимдир кѣакъты.

Экиси де «Рендич олса керек» деп тюшюнди, лякин
кѣапыны кѣакъкъан адам рус тилинде: «Кирмек мумкюн-
ми?» деп сорады. Еленанен Инсаров тааджипленип бири-
бирине бакътылар, лякин оларнынъ джевап бермелерини
беклемеден ичери пек кийинип-кѣушангъан адам кирип
кельди. О шимдичик пек чокъ пара юткъан я да яхшы ха-
бер эшиткен адам киби пек кѣуванчлы эди.

Инсаров еринден турды.

Таныш олмагъан адам Инсаровнынъ янына келип, неза-
кетнен Еленагъа селям берди:

— Мени танымайсынъыз гѣалиба,— деди,— Лупояров
олам. Биз Москвада Е.. хнинъ эвинде танышкъан эдик,
акъылынъыздамы?

— Эльбет, Е... хнинъ эвинде таныш олгъан эдик,— деди
Инсаров.

— Шай, шай! Мен кѣарынъызнен таныштырманъызны
риджа этем. Ханым, Дмитрий Васильевични... (о янълышы-
ны тюзетти): Никанор Васильевични мен даима урьмет
этип келе эдим. Ниает, сизнен танышмагъа наиль олгъа-

¹ «Триестин незаретчиси» (итальянджа).

ным ичюн пек мемнюним. Сизинъ мында олгъанынъызны,— деди о Инсаровгъа бакъып,— ялынъыз тюневин эшиттим. Мен де бу мусафирханеде отурам. Бу шеэр, яни Венеция гъает гузель бир ер экен, ширинет мекаяны! Лякин шу ери уймай ки, эр адымда хынзыр австриялылар расткелелер! Бу австриялылар мени пек бездирдилер. Сизинъ хаберинъиз бармы, Дунайда буюк чарпышма олгъан экен: турклерининъ учъ юз офицери ольдюрильген эмиш, Силистрия алынгъан эмиш, Сербия шимдиден озюни мустакъиль devlet илян эткен эмиш. Бир ватанпервер олгъанынъыз ичюн, сиз де гъает мемнюн къалманъыз керек, шай дегильми? Мен исем, славян олгъаным ичюн, къаным къайнамакъта! Лякин сизге пек мукъайт олмакъны тевсие этем, сизинъ пешинъизге тюшкенлер бардыр, мен бунъа эминим. Ойле шей мында пек зияде инкишаф эткен! Тюневин меним яныма бир шубели адам келип: «Рус дегильсинъизми?» деп сорады. Мен онъа, даниялы олам деп, джевап бердим... амма сиз, урьметли Никанор Васильевич, хаста корюнесинъиз. Сиз тедавийленмек керексинъиз: ханым, къоджанынъызны тедавийлетинъиз. Тюневин мен сарайларнен кильселер ичинде дели киби сачмалап юрдим. Сизлер де Дождлар сарайыны барып корьгендирсинъиз? Ана дюльберлик, мына зенгинлик! Хусусан буюк зал ве Маринно Фалнеронинъ сурети ичюн къалдырылгъан бош ер Desapitati pro criminibus¹ бош ята. Мен мешур бастырыкъларны да барып корьдим; оларны барып корьген сонъ, къаным къайнады, гъазапландым; бельки акъылынъыздадыр, мен даима ичтимай меселелернен мешгъуль олып аристократиягъа къаршы баш котерип кельген адамым. Мен аристократияны къорчалайдыжыларны бу бастырыкъларгъа ташлар эдим; Байрон «I stood in Venice on the bridge of sighs»² пек догъру сёзни айткъан эди; лякин Байроннынъ озю де аристократ эди. Мен даима теракъкъият тарафдарым. Яш несильнинъ эписи теракъкъият тарафдарыдыр. Я инглиз-франсызларны айтмайсынъызмы? Бу Бустрада ве Пальмерстонларнынъ элинден насыл иш келир экен? Сиз Пальмерстон биринджи министр олгъаныны, эльбетте, билесинъиз. Екъ, не десенъиз де, русларнынъ юмругъынен шакъалашмакъ олмай. Бу Бустрада, халис айнеджи! Истейсинъизми мен сизге Les châtiments» de Victor Hugo нинъ эсерини берейим, пек аджаип! L'avenir le gendarme de Dien³ къа-

¹ Джинаетчилери ичюн башлары кесильген (латиндже).

² Мен Венециянынъ къайгъы-асретлер копюринде булундым (инглиздже).

³ Келеджек — алла эмирининъ иджрасыдыр (франсызджа).

раманане айтылган, аз, амма пек кучлю айтылган. Князь Вяземскийде пек келиштирилип айтылган: «Аврора Синопан козюни алмай Баш — Къадыкъ — Лар, деп тек-рарлай о». Мен шириетни пек севем. Менде Прудоннынъ сонъки эсери де бар, менде бутюн китаплардан бар. Сизни бильмейим амма, лякин мен дженк башлагъаны ичюн мемнюним; тек мени къыдырып кельмесинлер, чюнки мен мындан Флоренциягъа, андан Римге бармакъ истейим. Франциягъа бармакънынъ чареси ёкъ, амма Испаниягъа барырым, о мемлекетнинъ къадынлары пек дюльбер эмиш, лякин пек зугют мемлекет, анда ашератлар да пек чокъ, дейлер. Калифорниягъа бармакъ ниетим де ёкъ дегиль: биз, руслар, ичюн бир шей дегиль: лякин барып олмай-джагъым, чюнки, бир редакторгъа Акъ денъиздеки тиджарет меселесини кереги киби билип кельмеге сёз берген эдим. Сиз, бу меракълы иш дегиль, мутехассыслыкъ иш дерсинъиз, лякин бизге мутехассыслар керек, бизлер чокъ узаттыкъ, энди бизге амелият, амелият керек... Кейфинъиз ёкъ гъалиба, Никанор Васильевич, бельки сизни ёрулткъандырым, ойле исе де бираз даа отураджагъым...

Лупояров баягъы даа мызмызланып, лакъырды этип отурды ве ахыры-сонъу кетейткъанда, кене де кельмеге сёз берди.

Бу бекленильмеген 'мусафирден ёрулган Инсаров дивангъа созулып ятты.

— Мына,— деди о пешман олып, Еленагъа бакъаркен,— мына сизинъ яш несилиниъиз! Базылары къабарып, мен-менлик сата, амма ичи тыпкъы мына бу дженап киби бом-бош.

Елена къоджасына итираз бильдирмеди: шимди оны Русиедеки бутюн яш несильнинъ вазieti дегиль, Инсаровнынъ алсызлыгъы теляшландырмакъта эди. О къоджасынынъ янына отурып, элине иш алды. Инсаровнынъ чырайы бем-безд, козьлери юмукъ алда ятмакъта, озю пек азгъын. Елена онынъ козьге бирден чарпкъан чере сюеклерине, янында узанган эллерине назар ташлады, юреги бирден дешетленди.

— Дмитрий...— деди о.

О абдырап уянды.

— Не олды? Рендич кельдими?

— Ёкъ... Сенинъ сыджагъынъ бар, догърусыны айткъанда, кейфинъ уймай, эким чагъыртаиммы, не дейсинъ?

— Анавы весвеседжи сени къоркъузды. Керекмей. Бир аз раатлансам, озюме келирим. Аштан сонъ кене... бир де бир ерге барымыз.

Арадан эки саат кечти... Инсаров аля даа диванда ята, козьлерини юмуп ятса да, юкъялап оламай. Елена онынъ янында отурды; элиндеки иши тизи устуне тюшкен, озю исе кыбырдамадан отурмакта.

— Не ичюн юкъяламайсынъ?— деди Елена, ннает.

— Шимди, сабыр эт,— Инсаров Еленанынъ элини алып, манълайына къойды.— Мына бойле... пек яхшы. Рендич кельгенинен мени уят. Эгер о гемп азыр десе, биз деръал кетермиз... Шейлерни джыйыштырып къоймакъ керек.

— Джыйыштырмакъ зор шей дегиль,— деп джевап берди Елена.

— Демки адам къайдан да дженк ве Сербия хусусында олмайджакъ шейлер айтты?— деди Инсаров, бираздан сонъра.— Булар онынъ озю токъяштыргъан шей олса керек. Эр алда кетмек керек, кетмек керек, кетмек керек. Фурсатны къачырмакъ олмаз... Азырланып тур.

Инсаров юкъягъа кетти, сукюнетлик чёкти.

Елена башыны креслонынъ таянгычына къоюп, баягъы вакъыткъадже пенджереге бакъып отурды. Авасы бозулып, рюзгар чыккты. Кокте балабан-балабан акъчыл булутлар ялдамакта, узакъта инджечик гемп диреклери салланып тура, устунде кырмазы хачы олгъан узун санджакъ токътамадан ельпирей ве ашагъы эгиле, сонъ кене ельпирей котериле эди. Къадымий саатнынъ саркъачы агъыр-агъыр чыкъялдамакта эди. Елена кюзюни юмды. О бутюн гедже юкъялап оламай чекишкен эди; о да юкъягъа кетти.

Елена пек худжур тюш коръди. Тюшюнде насылдыр таныш олмагъан адамларнен берабер, къайыкънен Царничино голюнде ялдай эмиш. Адамлар сускъан алда кыбырдамадан отуралар, кимсе курек чекмей, къайыкъ озь башына ялдап кетмекте эмиш. Елена бир шейден къоркъмай, лякин тарсыкта, бу адамларнынъ ким олгъаныны ве не ичюн оларнен берабер юргенини бильмек истей, Елена бакъса, голь эп кенишлеп, ялы узакълашмакта; бу — голь дегиль, раатлыкъ бильмеген денъиз экен, гъает буюк, мас-мавы, сессиз далгъалар къайыкъны саллайлар, денъизнинъ тюбюнден недир гудюрдеп котерильди, чевре-четни дешетлендирди; таныш олмагъан ёлджулар бирден отургъан ерлеринден сычрап турдылар, кычыралар, эллерини саллайлар... Елена оларны таный; оларнынъ арасында бабасы да бар. Лякин насылдыр акъ гирдап далгъагъа келип урулды... Эр шей айланып, къарышып кетти...

Елена дикъкъатнен бакъа: чевре-чет эвельдеки киби бем-без; лякин бу къар, акъраны олмагъан къар. Энди о къайыкъ устунде дегиль, чанагъа минген, Москвадан

кетмекте, о яныгъыз дегиль, онынъ янында памукълы пальтогъа сарылгъан кичкенс бала бар. Елена онъа дикъ-къатнен бакъты: бу балачыкъ — Катя, онынъ бичаре досту. Елена къоркъты. «Я о ольмеген эдими?» деп тюшюнди.

— Катя, бизлер къайда кетемиз?

Катя джевап бермей, эски пальтогъа сарынды; о ушюген. Елена да ушюди; о ёлгъа бакъты, къар-боран ичинде шеэр зорнен корюнемекте, кумюш башлы юксек минарелер... Катя, Катя бу Москва дегильми?— Ёкъ бу Соловецкий монастыри, деп тюшюнди Елена: мында балкъурт ювасына бенъзер кичик-кичик эвчиклер пек чокъ; олар пек тар, дым, анда Дмитрий къапавлы. Манъа оны къуртармакъ керек... Онынъ огюнде бирден эски, терең учурым пейда олды. Араба девирильдиди, Катя кулюп йиберди. Учурым тюбюнден: «Елена, Елена!» деген сес эшитильди.

«Елена!» деп чагъыргъан сес онынъ къулагъына ачыкъ эшитильди. О деръал башыны котерип бакъты, къатып къалды. Еленанынъ тюшюнде корьген къар киби агъарып корюнген Инсаров, дивандан котерилип, къоркъунчлы олып корюнген балабан-балабан айдын козьлеринен онъа бакъып турмакъта. Онынъ чыбалгъан сачлары манълайына тюшкен, дудакълары худжур алда ачылгъан. Онынъ бир аныде денъишкен чересинде муляим, кедерли дешет бельгилери пейда олды.

— Елена!— деди о,— ольмектем.

Елена къыямет къопарып, тизлери устюне чёкти, башыны онынъ коксюне къойды.

— Битти,— деди кене Инсаров:— Мен ольмектем... Эльвида, меним гъарип ярем! Эльвида, ватаным!...

Инсаров дивангъа йыкъылды.

Елена одадан чапып чыкъып, адамларны ярдымгъа чагъырды, мусафирхане хызметчиси эким чагъырмагъа чапты. Елена келип озюни Инсаровнынъ устюне ташлады.

Шу арада босагъа устюнде кенъ омузлы, кунештен янгъан, къалын фанель пальтонен, алчакъ шляпа кийген адам пейда олды... О тааджиПЛенген алда токътады.

— Рендич,— деп хытап этти Елена.— Сиз Рендич оласынъызмы! Алла ичюн, бакъынъыз, о ярамады! Онъа не олды? Я раббим! Я раббим! О тюневин шеэрге баргъан эди, даа шимдичик меннен сёйлешмекте эди...

Рендич бир шей айтмады, озюни четке алып, ёл берди. Онынъ янындан афу сачлы, козлюкли адам ель киби кечип кетти: бу адам шу мусафирханеде яшагъан эким эди. О Инсаровгъа якъын барды. Арадан бир къач дакъкъа кечкен сонъ:

— Ханым,— деди о,— дженап эджнеби is signore foret-
tiere e morto — сувукъланув нетиджесинде аневризмадан,
акъ джигерлеринде къан арекети бозулувындан вефат
эткен.

XXXV

Эртеси куню бу оданынъ пенджереси огюнде Рендич аякъ устюнде, къара шалына сарынгъан Елена онынъ янында тура эди. Янашадаки одада табут ичинде Инсаровнынъ джесети ята. Еленанынъ чересинде къоркъу аляметти олып, нурсыз эди; манълайында, къашлары арасында эки дане сызыкъ пейда олгъан: бу сызыкълар онынъ арекетсиз козьлериндеки гъам-кедерни косьтерип турмакъталар. Пенджере ичинде Анна Васильевнадан кельген ачыкъ мектюп ятмакъта. Анна Васильевна бу мектюпте къызыны Москвагъа, ич олмадым бир айгъа келип кет, деп чагъыргъан, озюнинъ янъгъызылыгъындан, Николай Артемьевичтен шикъятленген, Инсаровгъа селям айтып, онынъ сагълыгъыны сорагъан ве ондан къадынына рухсет этмекни риджа эткен эди.

Рендич денъизджи, долмат олып, Инсаров онынънен озъ ватанына баргъанда танышкъан ве Венециягъа кельген сонъ, оны къыдырып тапкъан эди. Рендич серт, къаба, джесюр ве славянлар ишине садакъатлы адам эди. О тюрклерге нефретнен бакъар ве австриялыларны ич де севмез эди.

— Сиз Венецияда не къадар булунаджакъсынъыз?— деп сорады ондан Елена итальян тилинде, онынъ сеси де тыпкы озю киби джансыз эди.

— Юкни юклемек ве шубэ догъурмамакъ ичюн бир кунъ тураджагъым, тек бир кунъ; сонъра дос-догъру Зарагъа кетеджегим. Амма энди ватандашларымнъ къувандырып оламайджагъым. Олар Инсаровны чокътан беклей эдилер; умютлери онда эди.

— Умютлери онда эди,— деп, онынъ сёзлерини истер-истемез текрарлады Елена.

— Оны не вакъыт комеджексинъиз?— деп сорады Рендич.

Елена баягъы вакъыттан сонъ джевап къайтарды:

— Ярын.

— Ярын? Айса мен къалырым: онынъ къабирине бир сыкъым топракъ быракъырым. Сизге де ярдым этмек керек. О славян ерине къоюлса яхшы олур эди.

Елена Рендичке бакъты:

— Капитан,— деди,— онынънен мени де денъизнинъ о бир якъына, анда алып кетинъиз, чареси бармы?

Рендич тюшюнджеге далды.

— Чареси бар, амма алекети чокъ. Мындаки лянет башлыкъларнен чокъ чекишмек керек оладжакъ. Яхшы, бу ишнинъ чаресини тапармыз, оны о тарафкъа алып барып комермиз, амма сизни насыл этип бир даа мында алып келирим?

— Мени кене мында алып кельмекнинъ кереги ёкъ.

— Не ичюн? Сиз къайда къаладжакъсынъыз?

— Мен озюме ер тапарым; бизни алып кетсенъиз, мени алып кетсенъиз етер.

Рендич бойнуны къашыды.— Лякин бу къыйын ве алектли иш. Мен шимди барып бакъайым: эки саатлерден сонъ мени мында бекленъиз.

О чыкъып кетти. Елена янашадаки одагъа кирип, диваргъа даянгъан алда баягъы вакъыткъадже таш киби къатып къалды. Сонъ тизлери устюне чёкти, лякин дуа окъуп оламады. Онынъ къальби яныкълы эди; о алладан, не ичюн раим-шефкъат этмединъ, аджымадынъ, къорчаламадынъ, эгер гуняхы олгъан олса да, не ичюн бу къадар къатты джезагъа огъраттынъ, деп сорамагъа джесарет этмеди. Бизим эпимиз яшагъанымыз ичюн де гуняхкярмыз, чюнки инсанлар арасында, япкъан ишлерим ичюн яшамагъа акъкъым бар, деп умют эте бильген бир де-бир буюк мутефеккир, бир де-бир улу инсан ёкъ... Елена ибадет этип оламады, чюнки о таш киби къатып къалгъан эди.

Шу куню гедже Инсаровлар яшагъан мусафирхане янындаки Балабан къайыкъ ялыдан ёнеди. Қъайыкъта Еленанен Рендич отура, устюне къара басма орътюльген узун ящик де анда эди. Олар къарарынен бир саат ялдагъан сонъ, ниает, коръфезге киреяткъан ерде ленгерлерини ташлап тургъан эки дирекли кичик бир геми янына кельдилер. Еленанен Рендич гемиге чыкътылар; денъизджилер ящикни гемиге алдылар. Яры геджеде туфан котерильди. Лякин геми танъ атаяткъанда Лидодан кечип кеткен эди. Туфан кунъ девамында къутурып турды, «Ллойд» идаресиндеки теджрибели денъизджилер башларыны къакъытыр ве Адриатик денъизинен Венеция арасындаки бораннынъ сакинлемесине ич де инанмаз эдилер; Триестнен Долматия гъает хавфлы эди.

Елена Венециядан ёлгъа чыкъкъанына учъ афта кечкенде Анна Васильевна Москвада шойле сёзлер язылгъан мектюп алды:

«Азиз тугъанларым, сизлернен эбедий сагълыкълашмакътам. Мени энди бир даа корьмезсинъиз. Тюневин Дмитрий вефат этти. Ярыкъ дюньяма къаранлыкъл олды. Бугунь онынъ джеседини Зарагъа алып кетем. Оны джыяджагъым, лякин озюмнинъ алым не оладжагъыны бильмейим. Энди меним Д.нынъ ватанындан гъайры ватаным ёкъ. Анда баш котермеге азырланмакъталар, дженкке азырланмакъталар. Мен эмишре олып, хасталаргъа, яралыларгъа ярдым этеджесим. Мени нелер беклегенини бильмейим, 'лякин Д.нынъ вефатындан сонъ онынъ хатырасына, онынъ ишлерине садыкъ олып къаладжагъым. Булгъар ве серб тиллерини огрендим. Бельки бу яныкъны котерип оламам. Учурым башындам, энди ондан ашагъы кетмем керек. Такъдир бизни нафиле бир ерге къошмагъан экен: ким бильсин, бельки оны мен ольдюргендирим; энди о мени озюмнинъ янына чагъырмакъта. Мен бахыт истеген эдим, итимал, олюмнен расткелиширим. Бельки ойле олмакъ лязимдир. Бельки гуняхкярдырым... Олюм гуняхларны ювуп кетер — догъру дегильми?

Сизлерни якъып-йыкъып кеткеним ичюн мени багъышланъыз, чюнки бу меним истегимнен олгъан шей дегиль. Русиеге къайтув меселесине кельгенде, къайтмагъа не аджет бар? Русиеде не япаджагъым?

Сонъки селямымны ве итирамымны ктабул этинъиз ве менден разы олунъыз.

Е.»

Ондан сонъ беш йыл къадар вакъыт кечти, лякин Еленадан ич бир тюрлю хабер-тебер ёкъ. Оны соратып язылгъан мектюплер ве сораштырувлардан бир тюрлю нетидже чыкъмады. Николай Артёмьевич барышыкъ мукъавелеси тизильген сонъ Венециягъа, Зарагъа барып, нафиле ерде чекишти. Венецияда тек окъуйыджыгъа белли олгъан шейлерни анълап олды, Зарада исе онъа Рендич ве онынъ ёллагъан гемиси акъкъында ич кимсе яхшыджа малюмат берип оламады. Адамлар арасында, бундан бир къач йыл эвельси дешетли туфанда далгъа денъиз ялысына бир табутны чыкъарып ташлагъан, о табутта бир эркекнинъ джесети бар экен, деген лакъырдылар юрер эди... Баягъы белли олгъан башкъа малюматларгъа коре бу табутны ялыгъа далгъалар дегиль де, бир эджнебий ханым Венециядан кетирип комьген; башкъа биревлер, шу къадынны о вакъытта Герцеговинада топланмакъта олгъан орду арасында корьгенлерини, атта бу къадыннынъ баштан-аякъ

къара кийинип юргенини де корьгенлер. Эр алда Елена бир тамам ве эбедий хаберсиз гъайып олды, о сагъмы, бир де-бир ерде гизленип юремн, я да кичик аят оюны чокътан битип, онынъ шу енгилъ эеджаны тюкенип, эджель кельгенми,— буны кимсе бильмей. Ойле аллар да ола ки, адам оппадакътан уянып: аджеба, мен отуз... кыркъ... эллиге кельдим? Омюр шу къадар тез кечип кеттими? Эджель шу къадар якъынмы?— деп озъ-озюне суаль бере. Олюм — балыкъны авына тюшюрген балыкъчыдыр. о балыкъны авынен сувгъа ташлай, балыкъ сувда ялдай бере, амма балыкъчы озю истеген вакъытта балыкъны андан тартып чыкъара.

Икяемиздеки башкъа адамларнынъ такъдири не олды? Анна Васильевна даа сагъ; бу къатты дарбеден сонъ о пек фарыды, шимди чокъ шикяетленмей, лякин чокъ къасевет этти. Николай Артёмьевич де къартайды, сакъалы чаларды ве Августина Христиановнадан айырылды... О энди эджнебийлернинъ эписини сёгюп, яманлап юрген адам олып къалды. Онынъ хызметкяры, отуз яшларындаки дюльбер рус къадыны йипек антер кийип, алтын юзюк ве купе такъып юрмекте. Акъ беденли къадынларны пек се-виджи, эсмери, шенъ, Курнатовский Зоягъа эвленип, Зоя онынъ бир сёзюни эки этмей ве атта немседже мулязаларыны да ташлады. Берсенев Гейдельбергде, оны девлет эсабына тыш мемлекетке ёлладылар; Берлин ве Парижде де булунды, вакъытыны бош кечирмей; о яхшы профессор оладжакъ. Онынъ *«Къадимки герман къанунынынъ суд джевапкярлыгъына чекюв бабындаки базы хасиетлерни акъкъында»* ве *«Медениет меселесинде шеэр эсасынынъ эмиети хусусында»* киби эки макъалеси алимлернинъ дикъкъатыны озюне джелып этти, лякин эксиклиги шундап ибарет ки, эр эки макъале де баягъы агъыр тильнен язылгъан ве оларда эджнебий сёзлер чокъ къулланылгъан. Шубин Римде; о озъ санъатына джиддий берильген, о истикъбали парлакъ, истидатлы яш эйкельтрашлардан сайыла. Санъаткярлар огюне буюк талап къойгъан пуристлер, о къадимки рессамларны яхшы огренмеген, «услужби» ёкъ, франсыз рессамларынынъ ёлундан кетти, деп саялар. Инглиз ве америкалылар онъа чокътан-чокъ сымарыш бермектелер О якъкан шарап ве зевкъ-сефа алласынынъ ресми сонъки вакъытта пек буюк шамата котерди: мешур рус зенгинлеринден граф Бобошкин бинъ скуд берип, бу ресимни сатын аладжакъ олды, лякин башкъа бир эйкельтраш-

нынъ ,яни риг Sang ¹ франсызнынъ «Севги ашкъында бааръ Танърысынынъ къучагъында джан береяткъан койлю къыз» тасвирленген суретке учъ бинъ тѣлемекни ляйыкъ корюп, Шубиннинъ ресимини сатын алмады. Оларнынъ арасында ич де денъишмей, эвелькиси киби къалгъан Увар Ивановичен Шубин бири-бирине базы-базыда мектюп язып тура эдилер. Шубин якъында ёллагъан бир мектюбинде онъа шойле сѣзлер язды: «Бичаре Еленанынъ тою белли олгъан акъшам, кроватинынъызда отурып лакъырды эткенде айткъан сѣзлеринъиз акъылынъыздамы? Бизде акъикъый адамлар пейда оладжакъмы, деп сизге суаль бергеним акъылынъыздамы? Сиз: «Пейда олур»,— деп джевап берген эдинъиз. Эй, таянчым! Мен энди мына бу «узакъ, дюльбер ерде» булунып, сизден кене сорамакъ истейим: «Сонъ, Увар Иванович, пейда оладжакъмы?».

Увар Иванович пармакъларыны ойнатып, узакъ-узакъкъа тылсымлы назарлар быракъты.

¹ Несили юксек (франсызджа).

МУНДЕРИДЖЕ

3

БИРИНДЖИ СЕВГИ

68

АГФЕ

На крымскотатарском языке

ИВАН СЕРГЕЕВИЧ ТУРГЕНЕВ

ПЕРВАЯ ЛЮБОВЬ, НАКАНУНЕ

Перевод с издания. Издательство «Наука» Москва. 1984 г.

Китап акъкъында фикир язгъан *И. Паши*

Редактор *Ш. Рамазанов*

Рессамлар *В. Баукин. В. Ремнев*

Рисимлер редакторы *В. Немировский*

Техникий редактор *М. Мирражабов*

Корректор *Г. Межмединаова*

ИБ 3867

Басмаханеге берилди 02.03.86. Басмагъа рухсет этилди 16. 11. 88. Форми 84×108¹/₃₂. Басмахане кыгъыты № 2. Эдебий геринтура. Юкълары басма. П тлы басма т. 11,76. Шартлы боя оттиск 11,97. Нешир т 13,07. Тиражы 3000. С рыш № 1112. Фияты 1 кум. 40 кап. Шартнаме 19-87.

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты. Ташкент, 700129 Навоний сс агъы, 30.

Нешриятлар, полиграфия ве китап тиджарети ишлери Союнджа УзССР Девлет И нитети Ташкент «Матбуат» голиграф итисал би рлешмесининъ 2 - басмаханеси басылды. Яптъёл ш. Самарканд сокъагъы, 44.